ՎԱՀՐԱՄ ԱՐԾՐՈՒՆԻ

ԳԼԽԱՒՈՐ ՄԱՏԵՆԱԳԻՐՆԵՐ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԴՊՐՈՒԹԵԱՆ

Դ. — Ի. ԴԱՐ

ՀԱՅ ՎԱՐԺԱՐԱՆՆԵՐՈՒ
ԲԱՐՁՐԱԳՈՅՆ ԴԱՍԸՆԹԱՑՔՆԵՐՈՒՆ
ԵՒ ԶԱՐԳԱՑԵԼՈՑ ՀԱՄԱՐ

«Մատենագիրք գրականութեան պալատին ոսկեայ սիւներն են»:

Հ. Ղ. ԱԼԻՇԱՆ

Նուէր
Արտակ Այգոյանեանի
Գահիրէ — Մաքարիոս

1944

Տպգր. ԱՐԱՄ ՍՏԵՓԱՆԵԱՆ
ԱՂԵՔՍԱՆԴՐԻԱ

ՎԱՀՐԱՄ ԱՐԾՐՈՒՆԻ

ԳԼԽԱՒՈՐ ՄԱՏԵՆԱԳԻՐՆԵՐ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԴՊՐՈՒԹԵԱՆ

Դ. — Ի. ԴԱՐ

ՀԱՅ ՎԱՐԺԱՐԱՆՆԵՐՈՒ
ԲԱՐՁՐԱԳՈՅՆ ԴԱՍԸՆԹԱՑՔՆԵՐՈՒՆ
ԵՒ ԶԱՐԳԱՑԵԼՈՑ ՀԱՄԱՐ

«Մատենագիրք գրականութեան պալատին
ոսկեայ սիւներն են»:
Հ. Ղ. ԱԼԻՇԱՆ

1944

Տպգր. ԱՐԱՄ ՍՏԵՓԱՆԵԱՆ
ԱՂԵՔՍԱՆԴՐԻԱ

493
1562

[illegible]

ՇՆՈՐՀԱԿԱԼԻՔ

Ամենախորին շնորհակալութիւն կը յայտնեմ հետա-
գայ գրասէր, պատուական ազգայիններուն, որոնք հաճե-
ցան իրենց դրամական նուիրատուութեամբ օժանդակել
ներկայ գործիս հրատարակութեան, հոգալով անոր տպա-
գրական չափազանց սուղ ծախքերը:

Ազնուաշուք Տեարք՝

ՃԱՆԻԿ ԶԱԳԸՐ	1000
ԱՐԱՄ ԿԱՄՍԱՐԱԿԱՆ	1000
ՀՐԱՆԴ ՆԱՍԻՊԵԱՆ	1000
ՏԻԳՐԱՆ ՄԷՐՃԱՆԵԱՆ	1000
ԱԶԳԱՍԷՐ ԱՆՁ ՄԸ	1000
ԱՐՏԱՇԷՍ ՄԷՍԹՃԵԱՆ	500
ԶԱՐՄԱՅՐ ՔԷՇԻՇԵԱՆ	500
ԿԱՐԱՊԵՏ ՎԱՌՎԱՌԵԱՆ	500
ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԱԳԹԱՐԵԱՆ	500
ՅԱԿՈԲ ԳՈՒԹՆՈՒԵԱՆ	500
ԱՒԵՏԻՍ ԶԱԳԸՃԵԱՆ	500
ԵՐՈՒԱՆԴ ՔԻՒՋԻՒՔԵԱՆ	500
ԿԱՐԱՊԵՏ ՍԱՐԸԵԱՆ	300
ՅԱԿՈԲ Ն. ԱԽԱԳԵԱՆ	300
ՄԻՀՐԱՆ ԱԼԹՈՒՆԵԱՆ	200
ԲԱՐՍԵՂ ՊԱԼԸԳՃԵԱՆ	100
Ե. Դ.	9400

Յարգելի բարեկամս
Դր. Վահրամ Արծրունի,

Հաճոյքով ու մեծ հետաքրքրութեամբ աչքէ անցուցի ԳԼԽԱՒՈՐ ՄԱՏԵՆԱԳԻՐՆԵՐ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԴՊՐՈՒԹԵԱՆ խորագիրն իր վրայ կրող Ձեր հմտալից ու հեղինակաւոր մէկ աշխատասիրութիւնը, զոր, տպագրութեան յանձնելէ առաջ, ազնուօրէն բարեհաճած էիք ինծի ուղարկել, անոր մասին իմ խոնարհ կարծիքս իմանալու:

Կը փութամ նախ ըսելու որ գերազանց ծառայութիւն մը մատուցած եղաք հայազգի վարժարաններուն Ձեր այս շահաւէտ աշխատասիրութեամբը, եւ, գոնէ մասամբ մը, լրացուցած մեր տոհմային դաստիարակութեան մէջ մէկ շատ զգալի պէտքին: Դարուս քննական ոգւոյն պահանջմանցն եւ միանգամայն հայ բանասիրական տուեալներուն ըստ կարելւոյն համապատասխան աշխատասիրութիւն մըն է այս, ուր, իւրաքանչիւր էջին վրայ կը ցոլանայ՝ ներկայացուած նիւթի մասին Ձեր ունեցած հմտութիւնը:

Ցարդ լոյս տեսած — գոնէ ինծի ծանօթ — հայ մատենագրութեան պատմութեան դասագրքերէն ո՛չ մէկը նպատակայարմար եղած էր, որով հայ ուսանող սերունդը չէր կրցած գոհացուցիչ չափով մը օգտուիլ անոնցմէ: Եւ սակայն հարկը շեշտուած պահանջ մըն էր ա՛յլ եւս ունենալ մեր վարժարաններուն համար նպատակայարմար եւ դիւրուսոյց մէթոդով շարադրուած դասագիրք մը, որ իր մէջ համառօտիւ բովանդակէր հայ մատենագրութեան ամփոփ պատմութիւնը:

Ահա այս մեծապէս զգալի պակասն է, զոր դուք ձեռնհասօրէն լրացուցած էք Ձեր այս գեղեցիկ աշխատասիրութեամբը, տալով հայ ուսուցչին ձեռքը վստահելի առաջնորդ մը, որ իր մէջ համառօտ գիծերով կը խտացնէ

գրական մարզին մէջ հայ միտքին արտադրած գլխաւոր ստեղծագործութիւնները՝ ինքնագիր թէ թարգմանածոյ, եւ մասամբ մը եւս անոր մշակութային անցեալն ու ներկան:

Վստահ եմ որ մեր բարձրագոյն նախակրթարաններու աշակերտներուն տոհմային դաստիարակութեան որոշ չափով մը սատարելու սահմանուած այս գեղեցիկ դասագիրքը ջերմ ընդունելութեան պիտի արժանանայ մեր ազգային վարժարաններու եւ ինքնազարգացման հետամուտ հայ անհատներու կողմէ:

Ընդունեցէ՛ք, յարգելի բարեկամս, իմ խորին յարգանացս հաւաստին, որով մնամ

Ձեր Աղօթարար՝

ՀԱՅՐ ԳԱՐԵԳԻՆ ԳԱՐԱՆՖԻԼԵԱՆ

Գահիրէ, 29 Յունիս 1943

ՍԱՀԱԿ-ՄԵՍՐՈՊ

Ձեր հընարած սուրբ տառերուն ես գովաբան,
Եղայ գըրչին, ձեր գործերուն հետեւորդ սան։
Արդ, կը ձօնեմ ձեզ իմ ջանքիս այս դոյզն վաստակ՝
Երախտիքիս, մեծարանքիս իբր յիշատակ։

Վ. Ա.

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ

Մեր ուսուցչական երկարամեայ պաշտօնավարութիւններու ընթացքին յաճախ մեծ դժուարութիւններու հանդիպած ենք հայկական մատենագրութիւնը, մանաւանդ անոր հեղինակներուն կեանքն ու գործը համառօտ, բայց յստակ եւ անթերի աւանդելու համար մեր ուսանողներուն: Ասոր պատճառն այն է որ Մխիթարեան Միաբանութեանց երկերը միշտ երկար եղած են եւ դժուարամատչելի դեռահաս պատանիներու տհաս միտքերուն, իսկ հանգուցեալ Եղիշէ Դուրեան Ս. Պատրիարքի եւ ուրիշներու դասագիրքերն ալ այնքան կարճ ու ամփոփ են նիւթերով, որ անբաւական են պէտք եղած չափով հետաքրքիրները գոհացնելու:

Արդ, թէ՛ այս թերին լրացնելու եւ թէ մատենագրական-քննադատական բաւարար պաշար հայթայթելու համար հայ նոր սերունդին, նաեւ չափահաս ընթերցասէրներուն, որոնք կը սիրեն գրականութիւնն ու անոր հին եւ նոր հեղինակները, պատրաստեցինք այս միջին տարողութեամբ կամ բովանդակութեամբ գործը, անուանելով զայն ԳԼԽԱՒՈՐ ՄԱՏԵՆԱԳԻՐՆԵՐ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԴՊՐՈՒԹԵԱՆ:

Մեր նպատակն եղաւ առաջին առթիւ առնել միայն այն եկեղեցական եւ աշխարհական դէմքերը, որոնցմէ ոմանք անցեալին եւ ուրիշներ նոր դարու մէջ առաջնակարգ դիրք գրաւած են իրենց ազգանուէր գործունէու-

թեամբ եւ մատենագրական աշխատութիւններով: Երկրորդական մատենագիրները, որոնց մէջ նաեւ անշուշտ կան յարգելի, արդիւնաշատ անձեր, պիտի ներկայացնենք ապագային, երբ այս առաջին մասը հարկ եղած բարոյական եւ նիւթական օժանդակութիւնը գտնէ դպրոցական Մարմիններէն, ուսուցիչներէն եւ առ հասարակ հայ ժողովուրդէն:

Այս գործին մէջ հին մատենագիրները ներկայացուցած ենք գլխաւոր գիծերով, նշանակելով նաեւ այն դարը ուր ապրած են անոնք, դժբախտաբար անկարելի է անոնցմէ շատերուն ծննդեան եւ մահուան թուականները նշդել, իսկ ԺԸ. դարէն սկսեալ գլխաւոր մատենագիրները, գրագէտները եւ բանաստեղծները տուած ենք իրենց ծննդեան թուականներուն կարգով, որպէսզի թէ՛ տարիքով աւագները որոշուին եւ թէ նախապատուութեան հարց չունենանք: Կենսագրականներէն զատ, տուած ենք նաեւ տեղեկութիւններ իւրաքանչիւրի ոճին, լաւ կամ թերի կողմերուն մասին, նախ զօրացնելու համար ուսանողներուն եւ չափահասներուն գրելու ճաշակը եւ յետոյ աւելցնելու համար դատողութիւնը, ճանչնալու վսեմը, միջակը եւ տկարը:

Ուրախ ենք որ այս աշխատասիրութեամբ փոքրիկ, նուիրական պարտականութիւն մը կատարած կ'ըլլանք մեր մտաւորական նախահայրերը եւ նոր մատենագիրները ծանօթացնելու թանկագին գործին մէջ: Անշուշտ թերութիւններէ զերծ չենք, նկատելով որ կարգ մը տեղեկութիւններ դեռ ստուգութեան կը կարօտին. այդ մասին ներողութիւն խնդրելով՝ կը յայտարարենք թէ ժամանակը եւ նոր գրագէտներ պիտի գան սրբագրելու սպրդած ակամայ սխալները:

Վ. ԱՐԾՐՈՒՆԻ

Գահիրէ, 24 Մարտ 1943

ՀԱՅ ԱԶԳԸ

(ՀԱՄԱՌՕՏ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ)

Ազգի մը զաւակներուն, ըլլան անոնք դեռատի ուսանող, երիտասարդ կամ չափահաս, նուիրական պարտականութիւնն է գիտնալ թէ ինչպէս ծագում առած են իրենց ազգն ու լեզուն, ի՞նչ պատմութիւն, ի՞նչ բարքեր և սովորութիւններ ունեցած են և շըրջակայ ո՞ր ազգերուն և ցեղերուն հետ սերտ յարաբերութիւններ մշակած են, որոնցմէ բառեր ու ասութիւններ առած կամ փոխադարձ տուած են անոնց։ Ասիկա պայման է նաև մեր վաղեմի, տառերու գիւտով քաղաքակրթութեան ուղիին մէջ մտած ազգին համար։

Բոլորս երբ դեռ փոքր էինք և ազգային նախակրթարանները կը յաճախէինք, մեր պատմութեան ուսուցիչները սորվեցուցին առաջին անգամ Հայկ Նահապետի դիւցազնավէպը, որուն համեմատ հայ կոչուած ենք մենք մեր նախահօր անունով, որ Բաբելոստանէն հիւսիս անցնելով իր զաւակներով հաստատուեցաւ Հարք գաւառին մէջ, քաղաք մը Հայկաշէն անուանեց և ամբողջ երկիրը Հայաստան։ Այս աւանդութիւնը գրի առնուած պատմահայր Մովսէս Խորենացիի կողմէ, այնքա՜ն խոր ազդեցութիւն ըրած է մեր վրայ, որ մեծնալէ վերջն ալ շատեր դեռ չեն ուզեր հաւատալ գիտական-քննական նոր տեղե-

կութիւններուն։ Հոս արդէն երեւան կու գայ մանկութեան տան տրուած դասերուն եւ մանկավարժութեան հզօր ներգործութիւնը։

Եւ սակայն այս աւանդութիւնն ալ այնքան հեռու չէ իրականութենէ, քանի որ այլազգի պատմախոյզներու զանազան կարծիքներէն յետոյ, Զեխ գիտնական Պետրիչ Հրոզնի եւս կը հաստատէ թէ Հայ ազգը գոյութիւն ունեցած է Քրիստոսէ 3500 տարի առաջ եւ հայ բառը յառաջ եկած է խայասա (hajasa — պաշտպան, տէր) յորջորջումէն։ Վանեցիք, որոնց մէջ նաեւ հանգուցեալ Խրիմեան Հայրիկ, դեռ այս հնչումը մասամբ կը պահեն ինքզինքնին խայ անուանելով։

Գալով Արմէն բառին, մեր նախկին գրողները միշտ ուսուցին թէ ան կը ծագի Արամէ կամ Արամ քաջայաղթ նահապետին անունէն, որմէ ծնած է Արմենիա գեղահնչիւն յորջորջումը։ Ասիկա աւանդական մասն է, որ կը հաստատուի հետագայ քննական տեղեկութիւններով։ Արմէն կոչուած հնդեւրոպական ցեղ մը, ուրիշ նոյնասեր ցեղերու հետ գաղթելով Հնդկաստանէն, երկու ուղղութեամբ եկած եւ վերջնականապէս հաստատուած է Հայաստանի մէջ։ Առաջին, Սեւ ծովու արեւմտեան ծովեզերքը քերելով իջած է նախ Ռումանիա եւ Թրակիա, յետոյ անցնելով Հելլեսպոնտոսէն բարձրացած է հայկական սարերն եւ վերին դաշտերը։ Երկրորդ, Սեւ ծովու հիւսիսային կողմէն Ռուսաստանի ճամբով ժամանած է Կովկաս եւ անկէ ալ իջած է Հայաստան։ Այս երկու ուղիներէն առաջինին ստուգութիւնը հաստատուած է պատմական փաստերով, վասնզի յոյն պատմիչներն ալ, մանաւանդ Հերոդոտոս, կը վկայեն թէ Քրիստոսէ առաջ Ե. եւ Զ. դարերուն Արմէնները նախ Եւրոպայէն Փոքր-Ասիա գաղթած, Ալիս գետի ակին մօտ բնակած եւ ապա մեկնած, եկած են հայկական բարձ-

բաւանդակը։ Այս երկար ուղեւորութեան և գաղթումներու միջոցին անոնք զանազան վայրերու մէջ ձգած են իրենց անունը։ Քաղաք մը Արմենիոն կամ Օրմինիոն կոչուած է, լեռ մը՝ Որմինիոն, նաւահանգիստ մը՝ Արմենէ և Ալիսի մօտ լեռ մը՝ Արմենիոն։ Բնակակից կամ շփման մէջ եղած են բազմաթիւ ցեղերու հետ, որոնց գլխաւորներն են Կամիրներ, Թրակիացիներ և Փռիւգիացիներ։ Անոնցմէ, կարգ մը բառեր մուտ գործած են մեր լեզուին մէջ։

Հրոզնիի բեւեռագիր պնակիտները աւելի լուսաբանութիւններ կուտան այս մասին։ Անոնց վրայ մեր երկիրը նշանակուած է Mat alu Ar-mi-na անունով, այսինքն Երկիր Արմինա։ Ե. Մարկվարտ Արմինան կը լուծէ սա մեկնութեամբ. Ար-լեռ, Մինա (յատուկ անուն մը), այսինքն Մինայի լեռ։ Այս լեռան տակ և շուրջը ապրող ժողովուրդը կը կոչուէր Արմինիացի կամ Արմէն։

Մեր ազգին երկու անուններուն մասին՝ այս հակիրճ տեղեկութիւնները տալէ վերջ անցնինք քիչ մըն ալ հայերէն լեզուին կազմութիւնը բացատրելու։ Լեզուագիտական քննութեամբ երեւան կուգայ որ մենք ունինք երկու տեսակ բառեր. բնիկ և օտարամուտ։ Օտարամուտ կամ դուրսէն առնուած բառերը հինէն ի վեր գոյութիւն ունին, սա տարբերութեամբ միայն որ հայերէն գիրերու գիւտէն առաջ տարբեր ցեղերու և ազգերու — այսինքն խալդերու, պարսիկներու, ասորիներու, հռովմայեցիներու և վրացիներու — հետ շփման մէջ ըլլալով մաս մը բառեր անոնցմէ առած ենք, իսկ այնուհետեւ ձեւափոխուած վիճակի մէջ ընդունած ենք արաբերէն, ռուսերէն, ֆրանսերէն, թուրքերէն և այլ բառեր։ Եղած են ժամանակներ, որ երբ զինուորական իշխանութեամբ և դիրքով բաւական զօրաւոր եղած ենք մենք, մեր մեր-

*ձակայ ազգերն ալ մեզմէ բառեր առած են։ Այսիկա հաստատուած է այն գաւառներուն մէջ, ուր հայերը ժամանակին հոծ ըլլալով շրջապատի այլազգիներէն, այս վերջինները հարկադրուած են գործածելու ա-*րեւծագ, ջրպան, կաւառ (կառավար), բազուկ (բոյս մը), բանջար, թփիկ, աղկուրտիլ (մութին մէջ շօշափելով քալել) *եւայլն բառեր։*

Գալով սեփական կամ բնիկ բառերուն, ասոնք յառաջ եկած են հնդեւրոպական նախալեզուէն։ Լեզուաբաններու բաղդատական ուսումնասիրութիւնները ցոյց կուտան 600 *ընտիր, հարազատ բառեր, որոնք մեր նախալեզուի գանձին կը պատկանին։ Հայերէն լեզուի երկու մեծ ճիւղերէն գրաբարի շարք մը ձեւերն ու հին ասութիւնները հնդեւրոպական ծագում ունին։ Իսկ աշխարհաբարը, որ ժամանակակից է գրաբարին եւ ո՛չ թէ ըստ ոմանց անոր աղաւաղուած ձեւն է, Հայաստանի գաւառներուն մէջ հինէն ի վեր գոյութիւն ունի եւ կը խօսուի այլեւայլ արտառոց հնչումներով։ Գրաբարը կամ ի գրոց բարբառը նոյնպէս գաւառաբարբառ մըն էր, սակայն աւելի կանոնաւոր եւ գրելու յարմար ըլլալով իբրեւ պաշտօնական լեզու գործածուեցաւ եւ այս յորջորջումն առաւ։ Հայաստանի համալսարանին ականաւոր ուսուցչապետ Հրաչեայ Աճառեան գաւառական լեզուները* ենթաբարբառ *կ'անուանէ եւ կ'ըսէ թէ «անոնք իրարմէ ազգու կերպով զանազանուած չէին»։ Ասկէ կը հետեւի ուրեմն թէ դարերու ընթացքին այդ իրերամերձ լեզուները շարունակուելով ու տակաւ կոկուելով, ի վերջոյ ծնունդ տուին արդի գեղեցիկ աշխարհաբարին, զոր օրէնքներու ենթարկելու համար լեզուագէտներ, մատենագիրներ եւ գրագէտներ քիչ աշխատանք չի թափեցին։ Գաւառաբարբառները այսօր լեզուական հրաշալի հանքեր են, որոնցմէ նոր բա-*

ռեր երեւան կը բերենք եւ կը գործածենք, երբ հայերէն բառարաններուն մէջ պատշաճ կամ ընտրոշ բառեր չենք գտներ։

Անցնելով քիչ մըն ալ հայ գրականութեան եւ անոր ատաղձանական զարգացման, հարկ է ըսել թէ ան սկիզբէն ունեցած է երկու բազմաճոխ ճիւղեր, բանահիւսութիւն եւ՝ մատենագրութիւն։ *Այս երկու բառերուն նշանակութիւնը, ինչպէս կը հասկցուի իրենց կազմութենէն, հետեւեալն է։ Առաջինը կը նշանակէ խօսքով արտայայտութիւն, որ գրաւոր դառնալէ առաջ ժողովուրդի բերանին մէջ շրջագայած, երգըւած կամ պատմուած է զանազան ձեւերով. ասոնք են գուսանական կամ Գողթան երգեր, վէպ, զրոյց, առասպել, երգ բանից, երգ թուելեաց, երգ վիպասանաց, երգ պարուց եւ ցցոց։ Երկար կ'ըլլայ ասոնցմէ իւրաքանչիւրին վրայ կենալ եւ բացատրել, առանձին հատորի նիւթ է այդ, բայց հարկ է աւելցընել թէ բոլորն ալ առաւել կամ նուազ չափով կը պատկերացնեն հայկական հին, հեթանոսական կեանքը, ընտանեկան բարքերն ու սովորութիւնները, արտասանուած բերանացի կամ երգուած այլատեսակ նուագարաններու վրայ, որոնք են թմբուկ, ծնծղայ, փող, սրինգ, բամբիռ, տաւիղ եւ ուրիշ լարաւոր գործիքներ։*

Երկրորդին իմաստն է մատեան, այսինքն գիրք գրել, որ անշուշտ կ'ըլլար գչիրով կամ գրչով եւ հին ատեն թուղթ չըլլալուն համար նախ ապառաժներու եւ աղիւսներու եւ յետոյ մագաղաթի վրայ կը գրէին օտար լեզուներով։ Սկսեալ Մարիբաս Կատինա ասորի գիտունէն, որ Արշակունի Վաղարշակ թագաւորին հրամանով հայոց պատմութենէն մաս մը Նինուէի գրադարանէն քաղելով բերաւ Հայաստան, մինչեւ Դ. դար, Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչի հայրապետութիւնը,

ունեցած ենք Մեհենական մատեաններ, Թագաւորական դիւաններ *և* Անբաւ զրոյցներու գիրքեր, *որոնք դըժբախտաբար արշաւանքներու և քաղաքական փոփոխութիւններու պատճառաւ կորսուած են։ Հին դարերուն ապրած են պատմիչ գրողներ Բարդածան (Քրիստոսի Բ. դարուն), Ափրիկանոս, Ողիւպ, Խոռոհբուդ, Արտիթէոս, Ղերուբնա և Արտաւազդ Ա. Թագաւոր, որոնք թողած են բեւեռագիր կամ ասորերէն և յունարէն լեզուներով գրուած գործեր, բայց անոնցմէ շատ քիչեր հասած են մեզի։*

Դ. դարու մեր առաջին քրիստոնէական մատենագիրն է Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ, որմէ սկսելով մինչև Ի. դար կուտանք շուրջ ութսուն գլխաւոր մատենագիրներու կեանքն ու գործերը, հիները համառօտ, իսկ նորերը բաւական մանրամասն։

ԳԼԽԱՒՈՐ ՄԱՏԵՆԱԳԻՐՆԵՐ
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԴՊՐՈՒԹԵԱՆ

Դ. ԴԱՐ

Ա. ԳՐԻԳՈՐ ԼՈՒՍԱՒՈՐԻՉ

Քրիստոնէական առաջին լուսաւորիչ Թադէոս և Բարդուղիմէոս Առաքեալներէն յետոյ հայոց երկրորդ լուսաւորիչ և առաջին իսկական մատենագիրն է Ս. Գրիգոր, զաւակը Անակ Պահլաւունի իշխանին, որ, ինչպէս գիտենք ազգային պատմութենէն, Արտաշիր Սասանեան արքային թելադրութեամբ Պարսկաստանէն Հայաստան եկաւ Խոսրով Թագաւորը սպաննելու: Այս դաւաճանը երբ իր նպատակին հասաւ, հայ նախարարներն ու զինուորներն ալ անոր սերունդը ջնջեցին, որմէ ստնտուին միջոցաւ ազատեցաւ փոքրիկ Գրիգորը և տարուեցաւ Փոքր Հայոց Կեսարիա քաղաքը: Հոն աճեցաւ, դաստիարակուեցաւ քրիստոնէական ճշմարիտ ոգիով, ունեցաւ երկու զաւակներ, Ս. Վրթանէս և Արիստակէս, և ուզելով հօրը մարդասպանութեան մեղքը քաւել, եկաւ Հայաստան Տրդատ Թագաւորին քով ծառայելու:

Յայտնի է արդէն թէ Գրիգոր նախապէս հալածանքի և մահուան դատապարտուեցաւ, երբ Տրդատ դեռ կռապաշտ էր և հայ ազգը հեթանոսութեան ու ագիտութեան խաւարին մէջ կը հեծէր: Տասնեչորս տարի Արտաշատի Խոր-Վիրապին մէջ ողջ մնալով հուսկ ուրեմն արքայադուստր Խոսրովիդուխտ իշխանուհիին հրաշալի մէկ երազովը, դուրս հանուեցաւ գուբէն, որմէ յետոյ Տրդատ Թագաւորը, արքունիքը, նախարարները և ամբողջ ժողովուրդը մկրտեց և

լուսաւորեց։ Այս է պատճառը որ ազգը զայն պատուեց Լուսաւորիչ արժանաւայել տիտղոսով։

Բաւական տարիներ Տրդատի սատ խորհրդական և գործակից եղաւ Լուսաւորիչ, բայց յետոյ տեսնելով որ պառակտումը կը մեծնայ նախարարներուն մէջ և անկարելի է հաշտեցնել զանոնք, ծերացած ըլլալով քաշուեցաւ Եկեղեաց գաւառին մօտ Սեպուհ լեռան Մանեայ Այրը, ուր 335 թուին վախճանեցաւ։ Անոր Ս. աճիւնները նախ մերձակայ Թորդան աւանը և յետոյ Էջմիածին փոխադրուեցան։

Լուսաւորիչի մեր ազգին մէջ կատարած փրկութեան գործը շատ մեծ և նուիրական է։ Ան է որ առաջին անգամ մեզի թողուց գրաւոր երկեր՝ թէև գրուած յունարէն լեզուով։ Ոմանք կ՚ըսեն թէ յունական տառերով ան հայերէն գրած է. մենք ճիշդ չենք գիտեր սակայն, քանի որ յետոյ թարգմանչաց ժամանակ անոր գործերն ու աղօթքները թարգմանուեցան ոսկեղենիկ գրաբարի։ Իր օրով հայերէն տառեր չըլլալով՝ աւելի հաւանական է որ մեր առաջին Հայրապետը եկեղեցիին մէջ յունարէնէն թարգմանելով բերանացի՝ կը քարոզէր հայերէն։ Եթէ Լուսաւորիչ հայերէն տառերով գրած ըլլար, հետագային Ս. Մեսրոպ չպիտի գանգատէր Ս. Սահակի, թէ ժողովուրդը բան չէր հասկնար յունարէն և ասորերէն գրուածներէն, դէթ փոքր յիշատակութիւն մը պիտի ընէր Լուսաւորիչին համար, թէ անոր մաղթանքներն ու աղօթքները հայերէն ըլլալով կը հասկցուէին։

Լուսաւորիչի գլխաւոր երկասիրութիւնն է «Յաճախապատում», որ 23 կրօնա-բարոյական ճառերէ կը բաղկանայ՝ գրուած Ս. Երրորդութեան, արարչագործութեան, մարդասիրութեան և այլ հրահանգիչ նիւթերու վրայ։ Ասոնց ոճը յունական է և ո՛չ մէկ հետք կը կրէ հայերէն քնցաապրութեանց։ Ագաթան-

գեղոս, որ ժամանակակից է Ս. Գրիգորի, կը վկայէ թէ այս աշխատասիրութիւնը անոր կը պատկանի, զոր Յովհան Իմաստասէր հայրապետն ալ յետոյ կը հաստատէ։

Լուսաւորիչ հեղինակած է նաև երեսուն կանոններ հաւատքի վրայ, մանաւանդ «Իսկ մեք փառաւորեսցուք»ը, որ կնքումն է Նիկիոյ ժողովին կազմած հանգանակին, կարճ՝ բայց խորիմաստ։ Կ՚ըսուի թէ բաւական աղօթներ առաջ գտնուած «Պատարագամատոյց»ն ալ անոր գործն է։

Ասոնցմէ զատ, Հայ Եկեղեցիի անդրանիկ պետը կատարած է կրթիչ մեծ դեր։ Քրիստոնէութիւնը առանց դպրոցի և ուսուցչի չպիտի արմատանար ժողովուրդի մտքին և սրտին մէջ. ատոր համար բացած է առանձին դպրոցներ արքայական տան, իշխաններու և հասարակութեան զաւակներուն յատուկ, զոր Վարդան Պատմագիր Ագաթանգեղոսէն առնելով այսպէս կը ներկայացնէ. «Դպրոցս յօրինէր, մանկունս հաւաքէր, վարդապետս յոյն և ասորի գրոց և լեզուի դիտակս կացուցանէր, ռոճիկս կարգէր յարքունուստ»։ Տրդատ, հետեւելով Սրբազան Կրօնապետին օրինակին, ինքն ալ դպրոցներ բացած է գաւառներուն մէջ։

Բ. ԱԳԱԹԱՆԳԵՂՈՍ

Առաջին հայ պատմիչը, Հռովմայեցի Ագաթանգեղոս, ժամանակակից էր Գրիգոր Լուսաւորչի և Տրդատ Թագաւորի, որ զայն քարտուղար կարգելով յանձնարարեց գրել Հայաստանի մէջ քրիստոնէութեան մուտքի պատմութիւնը։

Ագաթանգեղոսի պատմութիւնը կ՚սկսի Տրդատի հօր Խոսրովի օրերէն և կը նկարագրէ Թադէոս և Բարդուղիմէոս առաքեալներուն քարոզութիւնները, մա-

նը, Տրդատի կեանքը, Գրիգորի Խոր-Վիրապ ձգուիլը և չարչարանքները, Տրդատի յիմարանալը, բժըշկուիլը, դարձը և քրիստոնէութեան յաղթական մուտքը Հայաստանի մէջ, մինչև Լուսաւորչի ճգնարան մտնելը։

Ագաթանգեղոսի լեզուն կը կարծուի թէ եղած է յունարէն և յաջորդ դարերուն մէջ միայն թարգմանուած է հայերէնի։ Դ. դարուն կ'ապրէր նաև ասորի եպիսկոպոս Զենոբ Գլակ պատմիչը, որ Ս. Լուսաւորչի յանձնարարութեամբ գրած է անոր վարքը, հեթանոս քուրմերու հետ պատերազմները, կռատուններու կործանումը և «կատարուած հրաշալի դէպքեր»։

Գ. ՓԱՒՍՏՈՍ ԲԻՒԶԱՆԴ

Կ'ապրէր Դ. դարուն. ազգութիւնը դեռ վէճի առարկայ է. հաւանաբար յոյն էր։ Ցարգի և արժանահաւատ պատմիչ է. երբեք կողմնակալ և գովաբանող եղած չէ ուրիշներու պէս։ Վաթսուն տարուան պատմութիւն մը գրած է։ Լուսաւորչի և Տրդատի գործունէութեան վրայ խօսելէ յետոյ անցած է Խոսրով Բ.ի կեանքին, Արշակ Թագաւորի օրով յունաց և պարսից կռիւներուն, Արշակի ողբալի մահին, Մեծն Ներսէսի բարեգործական ջանքերուն, մինչև Հայաստանի բաժանումը երկու պետութիւններու՝ յունաց և պարսից միջև, առաջինը Արշակ և երկրորդը Խոսրով Գ. թագաւորներով։ Բիւզանդի պատմութիւնը մեծ լոյս կը սփռէ այս բոլոր անցքերուն վրայ։

Դ. ՊԱՐՈՅՐ ՀԱՅԿԱԶՆ

Որ կը կոչուի նաև Պրոյերեսիոս, նշանաւոր հռետոր, որ ծնած ու կրթուած է Ցունաստանի մէջ,

հոն ապրած և մեռած է նոյնպէս Դ. դարուն։ Եւնաբիոս յայն պատմիչը նկարագրած է անոր կեանքն ու գործերը Աթէնքի մէջ, ուր անոր պղինձէ արձանը կանգնեցին սա արձանագրութեամբ. «Թագուհին Հռոմ՝ պերճախօսութեան թագաւորին»։ Պարոյր մեռած է 95 տարեկան։ Գրած է բազմաթիւ ճառեր։ Իր պերճախօսական կարողութեան մասին բազմաթիւ բաներ կը խօսուին։ Անգամ մը երկու մասէ բաղկացած երկար ճառ մը խօսելէ յետոյ, կրկնած է զայն բառ առ բառ հիանալի ճշդութեամբ։ Սղագիրներն ու բոլոր ժողովուրդը զարմացած են։

Ե. ՄԵԾՆ ՆԵՐՍԷՍ

374-383 թուականներուն յայտնի մեծ դէմք մըն էր Ներսէս Կաթողիկոս, որ տասը տարուան մէջ խիստ կարեւոր բարենորոգումներ մտցուց Հայաստան, զանազան օրէնքներով, հիմնեց հիւանդանոցներ, որբանոցներ, աղքատանոցներ եայլն։ Ան բարձրացուց եկեղեցականներուն ազդեցութիւնը, բազմաթիւ բարեգործական հաստատութիւններ շինեց և անոնց կանոնաւոր տուրք և ռոճիկ սահմանեց։ Կրօնական կեանքի ծաւալման և դպրոցներու բարձրացման համար երկու հազար վանք կառուցանել տուաւ, որոնցմէ հասան անթիւ կրօնաւորներ, քարոզիչներ և ուսուցիչներ։ Այս Հայրապետին համար կը պատմուի թէ այնքան քաղցրաբարոյ, բարեսիրտ և աղքատասէր էր, որ ամէն օր իրեն սեղանակից կ'ընէր խեղճեր, հիւանդներ և անկեալներ. շատ անգամ հիւանդներուն վէրքերը անձամբ կը լուար և կը կապէր։

Մեծն Ներսէս ներքին խռովութիւններուն առջեւը առնելու համար ոև է ջանք չէր խնայեր և ազնուականներուն, երբեմն յոյներուն և ժողովուրդին

մէջ տեղի ունեցող վէճերուն միջնորդ կը հանդիսանար: Պատուական Հայրապետը ժողովներու որոշմամբ արգիլեց մերձաւորներու հետ ամուսնութիւնը, մեռեալներու վրայ յուսահատական ողբեր ու սուգ կատարելը՝ իբրև նախկին հեթանոսական գէշ սովորութիւն: Հայկական Եկեղեցին Յունական Եկեղեցիէն անկախ կը յայտարարէ և կ'որոշէ որ այսուհետև Հայոց Կաթողիկոսները հայ եպիսկոպոսներու ձեռքով օծուին և օրհնուին: Դժբախտաբար Պապ Թագաւորը և հայ իշխանները չի կարողացան ըստ արժանւոյն գնահատել այս թանկագին Հայրապետին ազգին և արքայական գահուն մատուցած անհամար ծառայութիւնները և իրենց մոլութիւններն ու հեթանոսական գէշ սովորութիւնները յանդիմանելուն համար Պապ զայն գաղտնօրէն թունաւորեց: Անոր յիշատակը ամէն տարի կը տօնուի յունիս ամսուան մէջ իր սիրելի աշակերտ Խադ եպիսկոպոսի յիշատակին հետ:

Ե. ԴԱՐ

Ա. ՍԱՀԱԿ ՊԱՐԹԵՒ

Մեծն Ներսէսի որդին, Լուսաւորչի ցեղին վերջին շառաւիղն էր: Միայն մէկ աղջիկ ունէր՝ Սահականոյշ, որով Հայոց Կաթողիկոսներու առաջին շարքը, Լուսաւորչի յաջորդներուն հայրապետութիւնը վերջացաւ իրմով:

Ս. Սահակ Բիւզանդիոնի բարձրագոյն վարժարաններուն մէջ ուսում առած ըլլալով շատ զարգացած մարդ մըն էր: 400 թուականին Ասպուրակէս Կաթողիկոսի մահէն յետոյ ընդհանուր հաւանութեամբ Կաթողիկոս ձեռնադրուեցաւ: Անոր օրով, սկիզբները, տակաւին յունարէն և ասորերէն լեզուով կը կա-

տարուէին եկեղեցական արարողութիւնները, որոնցմէ հասարակ ժողովուրդը բան չէր հասկնար, և երթալով հետզհետէ իր սեպհական լեզուէն ալ կ'օտարանար, տեսնելով որ ան ո՛չ մէկ օգտակարութիւն ունէր իր կրօնական հաւատալիքները ուսուցանելու և բացատրելու անհրաժեշտ գործին մէջ։ Ս. Սահակ ասիկա լաւ կը տեսնէր և կը խորհէր թէ եթէ անմիջապէս հայկական տառեր չի հնարուէին, կէս դար ետքը ամբողջ հայութիւնը պիտի ձուլուէր շրջապատի օտար ազգերուն մէջ, ատոր համար ահա ան մեծ ճիգերով և պրպտումներով Ս. Մեսրոպի և Վռամշապուհի հետ ձեռնարկեց հայ տառերու գիւտին։ Ս. Սահակի կը պարտինք Աստուածաշունչի թարգմանութիւնը յունական բնագրէն, այնքան գեղեցիկ գրաբար ոճով մը, որ շատ իրաւամբ կոչուեցաւ «Թագուհի Թարգմանութեանց»։ Ան գրած է Աւագ Շաբաթի հոգեշունչ շարականները, կանոնագրութիւն մը, աղօթքներ և տաղեր։

Բ. ՄԵՍՐՈՊ ՄԱՇԹՈՑ

Ծնած է Տարօնի Հացեկաց գիւղը։ Հօրը անունն էր Վարդան։ Մաշթոց (յունարէն մաստոս, մայստէր, մէգր) վարդապետ կոչուած էր, որովհետև իսկապէս ուսուցչի և գրագէտի մեծ կարողութիւն ունէր։ Յունարէն լաւ գիտնալուն համար նախ արքունի դիւանադպիր (քարտուղար) եղաւ և քիչ ետքը կրօնաւոր դառնալով սկսաւ վանքերուն մէջ աշակերտներ հասցնել։ Եղած է քարոզիչ Գողթան գաւառի, Ատրպատականի և ուրիչ նահանգներու, ուր Ս. Գիրքը ասորերէնէ հայերէն թարգմանելու ատեն մեծ դժուարութիւններու հանդիպելով՝ կը խորհի թէ Հայ Եկեղեցին և ազգին փրկութիւնը հայկական տառերով միայն կրնայ ըլլալ։ Այս բանին համար կը դիմէ Ս.

Սահակ Հայրապետին և Վռամշապուհ արքային, որոնց հետ խորհրդակցութեամբ անմիջապէս կը մեկնի Միջագետք և Ասորիք, որպէսզի ծանօթ գիտնականներու հետ տեսակցելով կազմէ հայկական տառերը։ Մեծ դժուարութիւններով կը յաջողի կատարել այս հրաշալի գործը ու Հայաստան վերադարձին փառաւոր ընդունելութեան կ'արժանանայ։

Ս. Մեսրոպէ առաջ կային արդէն հայ տառեր, որոնք պակասաւոր և մեր լեզուին բոլոր հնչիւններուն անյարմար ըլլալով անգործածելի մնացած էին ասորի Դանիէլ Եպիսկոպոսին քով. ատոր համար անոնք Դանիէլեան տառեր կը կոչուին։ Անոնց վրայ Ս. Մեսրոպ աւելցուցած է սա գիրերը. ժ, ծ, հ, ձ, ղ, ճ, չ. ջ, ռ, փ, ը, է, ի, ւ, թւով տասներկու, որոնց իսկութեան կը վկայեն նաև օտար բանասէրներ։ 404 թիւին կատարուած է գրերու գիւտը։

Ս. Սահակ և Ս. Մեսրոպ ո՛չ միայն թարգմանութիւններ ըրած և չարականներ հեղինակած են, այլ և իրենց գործակից թարգմանիչ վարդապետներ ալ հասցուցած են, որոնց մէջ նշանաւոր են առաջին կարգի աշակերտներէն Վայոց ձորէն Յովսէփ, Ղեւոնդ Երէց, Եզնիկ Կողբացի, Կորիւն և Յովսէփ Պաղնացի. և երկրորդ կարգի աշակերտներէն Մովսէս Խորենացի, Մամբրէ Վերծանող, Դաւիթ անյաղթ փիլիսոփայ, Գիւտ Կաթողիկոս, Յովհան Մանդակունի, Եղիշէ և Ղազար Փարպեցի։

Մեսրոպ կազմած է հայ եկեղեցւոյ ծիսարանը Մաշթոց անունով։

Ս. Մեսրոպի գերեզմանը կը գտնուի Էջմիածնի մօտ Օշական գիւղին մէջ յատկապէս շինուած եկեղեցիի մը ներքեւ։

Գ. ՂԵՒՈՆԴ ԵՐԷՑ

Վանանդ գաւառէն, Սահակ և Մեսրոպի առաջին աշակերտներէն ջերմ հայրենասէր եկեղեցական մը, որ առաջին անգամ Պարսկաստանէն հայ եկեղեցիները քանդելու եկող մոգպետին և զինուորներուն գլուխը ջախջախեց ժողովուրդին աջակցութեամբ և պանծացուց քրիստոնէական կրօնքը հեթանոս ազգերուն առջև: Ան էր որ Վարդանանց պատերազմին ազդու խօսքերով խրախուսեց Աւարայրի քաջերը և անոնց բաշխեց Ս. Հաղորդութեան շնորհները: Այս փրկագործ մեծ ճակատամարտէն առաջ Շաղագոմք անապատին մէջ վանական վերակացու էր, ուրկէ Բիւզանդիոն անցնելով իր ընկերներուն հետ պարապեցաւ հելլէն լեզուին ուսումնասիրութեամբ: Վերադարձին իրեն հետ Հայաստան բերաւ Նիկիոյ և Եփեսոսի տիեզերական ժողովներուն կանոնները և Աստուածաշունչ գրոց օրինակ մը: Նահատակուեցաւ Պարսկաստանի Նիւշապուհ քաղաքին մօտ իր վեց եկեղեցական ընկերներով, որոնց հետ Յազկերտ արքային մօտ կանչուած էր:

Դ. ԵԶՆԻԿ ԿՈՂԲԱՑԻ

Ե. դարու եռանդուն թարգմանիչներէն էր Եզնիկ, որ քաջապէս հմուտ էր յունարէն, ասորերէն, պարսկերէն և նոյնիսկ հրէերէն լեզուներուն: Հայկական տառերու գիւտէն յետոյ Ս. Սահակ Հայրապետին կողմէ ան ղրկուեցաւ Եդեսիա, որպէսզի ասորերէն գրուած ընտիր գիրքերը հայերէնի թարգմանէ: Այդ քաղաքէն անցաւ Բիւզանդիոն, ուր հելլէն դպրութեան կատարելապէս տեղեկանալէ յետոյ դարձաւ Տարոն իր բազմերախտ ուսուցիչներուն քով: Եպիսկո-

պոս ձեռնադրուելով. Բագրեւանդ գաւառին հովիւ նշանակուեցաւ։

Եզնիկի ժամանակ քրիստոնէական կրօնին վնասակար կարգ մը աղանդներ երեւան եկած էին, մանաւանդ յոյն Մարկիոնի աղանդը, որոնց դէմ ան կորովի, սքանչելի հայերէնով մը պայքարեցաւ եւ գրեց «Եղծ աղանդոց» գիրքը։ Այս գիրքը հետաքրքրական տեղեկութիւններ կը պարունակէ պարսիկներու, մանաւանդ հին հայերու կրօնին եւ հաւատալիքներուն մասին։ Կը խօսի յունական փիլիսոփայութիւններուն դէմ եւ կը նկարագրէ Ե. դարու քրիստոնեայ Հայերու գիտութեան աստիճանը։ Գրած է նաեւ զանազան ճառեր եւ մանր մունր թարգմանութիւններ կրօնական բովանդակութեամբ։

Ե. ԿՈՐԻՒՆ

Կորիւն ալ Եզնիկի, Յովսէփ Պաղնացիի եւ Ղեւոնդի պէս ղրկուեցաւ Բիւզանդիոն, թարգմանութեանց պարապելու համար։ Սուրբ Մեսրոպի հետ Վրաստանը հաւատքով եւ գիտութեամբ լուսաւորելէ յետոյ, Ս. Սահակ Հայրապետի ձեռամբ Եպիսկոպոս ձեռնադրուեցաւ տեղւոյն եւ հոն ալ վախճանեցաւ։ Զանազան թարգմանութիւններէ զատ գրած է իր մեծանուն ուսուցչին՝ Մեսրոպի կենսագրականը համառօտ կերպով։ Այս պատմութիւնը չի խօսիր Մեսրոպի աշխարհական կեանքին փուլերուն եւ գործունէութեան վրայ, այլ կրօնական ճիգերուն եւ գիրերու գիւտին շնորհիւ յառաջ եկած մտաւոր լուսաւորութեան մասին։ Իր գրաբար ոճը բաւական խրթին է եւ տեղ տեղ դժուարըմբռնելի, ինչ որ արդիւնք կը կարծուի ըլլալ ապագայ գրչագիրներուն անփութօրէն Կորիւնի գրաւոր աշխատութիւնը համառօտել կամ կրճատել ուզելու փափաքին։

Զ. ԴԱՒԻԹ ԱՆՅԱՂԹ

Մովսէս Խորենացիին քեռորդի, Տարօնի մօտ Հարք գաւառին Ներգին աւանէն էր Դաւիթ, որով Ներգինացի ալ կը կոչուի։ Սահակի և Մեսրոպի ընտրած վաթսուն աշակերտներէն մէկն էր, ուշիմ, համբերատար և ճարտասան։ Իմաստասիրութեան կամ փիլիսոփայութեան մէջ այնքան գլեց, անցաւ ուրիշները, որ «ամենագիտուն, եռամեծ փիլիսոփայ» յորջորջուեցաւ։ Այնքա՜ն հռչակ ստացաւ, որ յոյները չուզելով զայն օտար տեսնել, կը պնդէին թէ ան իրենց ազգէն է, քանի որ անոր երկասիրութիւններէն շատերը յունարէն լեզուով շարագրուած են։ Եւ սակայն Դաւիթ կը մնայ մեր ոսկեդարու լուսեղէն փառքերէն մէկը։

Կը պատմուի թէ Կ. Պոլսոյ մէջ ան պապանձեցուցեր է յոյն ճարտարախօսներն ու իմաստասէրները, որուն համար «անյաղթ» կոչած են զինքը։ Նաև կ'աւանդեն թէ Աթէնքի մէջ Դաւիթ սիւնի մը վրայ գրուած յունաց եօթն իմաստուններու կրճատուած խօսքերը առանց երկար մտածումի կարդացած և մեկնաբանած է, որուն իբր գնահատութիւն և հիացման արտայայտութիւն, զայն գոհարաքարերով և մարգարիտներով զարդարուած ոսկի վահանի մը վրայ դնելով նուագներու և փողերու առաջնորդութեամբ քաղաքին մէջ պտտցուցած են։

Այսքան մեծ արժանիքներու և իմաստութեան տէր Դաւիթ Անյաղթ ունեցած է սակայն մեծ ալ թերութիւն մը, որուն համար քննադատուած է մեր մատենագրական պատմութեան մէջ։ Հայաստան վերադարձին երբ կը տեսնէ «հայրենիքին թշուառութիւնը և գիտուններուն նկատմամբ տիրող արհամար-

հանքը», փոխանակ զօտեպնդուելու եւ ազգային թերութիւնները ուղղելու ճիգ ու ջանք թափելու, կը քաշուի վանքը լոկ աղօթելու։ Իր մէկ քանի գրութիւններուն մէջ բանազբօսիկ ջանքեր կ'ընէ նաեւ մայրենի քաղցրահնչիւն լեզուն յունական հոլովումներով, խոնարհումներով եւ ոճերով խաթարելու, բայց բարեբախտաբար ո՛չ մէկը կը հետեւի իրեն։

Դաւիթի գործերն են. «Խաչին ներբողը», «Սահմանաց գիրք կամ Սահմանք իմաստասիրութեան» եւ մէկ քանի թարգմանութիւններ։

Է. ԵՂԻՇԷ

Կրտսեր թարգմանիչներու դասին կը պատկանի Եղիշէ, որ Վարդան Մամիկոնեանի քարտուղարն էր. կ'ըսուի թէ ազգական էր անոր։ Ան ականատես եղած է Վարդանանց պատերազմին եւ անոր յաջորդող հայրենիքի թշուառութիւններուն, որով իր Աւարայրի պատմութիւնը ճշմարիտ է եւ առանց ինքնաստեղծ յաւելումներու։ Արտաշատի մէջ գումարուած ժողովին մասնակցած Եղիշէ Եպիսկոպոս Ամատունեացը կը կարծուի թէ ինքն է։ Չի կրնալով տոկալ իր շուրջը տիրող սրտաճմլիկ աղէտին, նախամեծար համարեց քաշուիլ Մոկաց լեռները եւ հոն ճգնիլ։ Լեռներու խոտով կը սնանէր եւ խստակրօն կեանք մը կ'անցընէր։ Մօտակայ հովիւներ գտած ըլլալով իր առանձնավայրը, ստիպուեցաւ քաշուիլ Ռշտունեաց գաւառը, ուր ժամանակ մը յետոյ վախճանեցաւ եւ թաղուեցաւ վանքի մը մէջ, որ մինչեւ այսօր իր անունով Ս. Եղիշէի կամ Զաղար Սուրբ Նշան վանք կը՝ կոչուի։ Այս վերջինը կը գտնուի Վանայ ծովուն մօտ Ռստան գաւառին մէջ։

Եղիշէի պատմութեան ոճը՝ հրաշալի պարզ գրաբարով մը, աննման եւ անսագիւտ է։ Բանաստեղծա-

կամ յուզիչ նկարագրութիւններով կը պատկերացնէ Աւարայրի ճակատամարտը, նախապէս տեղի ունեցած եկեղեցականներու ժողովը, Ղեւոնդ Երէցի և Վարդանի խրախուսական ճառերը, պատերազմի դաշտին և բանտերու մէջ նահատակուած կրօնականներուն և նախարարներուն մարտիրոսութիւնը, ևայլն։ Դաւաճան Վասակի սոսկալի մահը կը ներկայացնէ իր գրչին ամենադաժան գոյներով։ Անմահ վարդապետին այս գործը շատ իրաւամբ կոչուած է «Ոսկեղէնիկ մատեան»։ Ունի ուրիշ մէկ քանի կրօնական աշխատասիրութիւններ՝ նոյն մաքուր և քաղցր ոճով գրուած։

Ը. ՄՈՎՍԷՍ ԽՈՐԵՆԱՑԻ

Մեր ազգային պարծանքներէն մին է Մովսէս Խորենացի, որ կոչուած է միանգամայն քերթողահայր և պատմահայր։ Մինչև այսօր ոչ մէկ պատմագիր ունեցած ենք, որ անոր չափ համբաւաւոր, հանճարեղ և փայլուն դէմք մը եղած ըլլայ մեր ազգային բանասիրական գրականութեան մէջ։ Իրմէ առաջ, ինչպէս տեսանք, Ագաթանգեղոս, Փաւստոս Բիւզանդ, Զենոբ Գլակ, Կորիւն և Եղիշէ եղած են նոյնպէս պատմագիրներ, մասնակի ուղղութեամբ և նկարագրութեամբ։ Խորենացին է միայն որ ամէն զոհողութիւն յանձն առած և ամէն ճիգ ու ջանք թափած է ազգային պատմութիւն մը պատրաստելու մեզի սկսեալ գրեթէ աշխարհի ստեղծագործութենէն։ Իր գրելակերպը կամ ոճը ո՛րքան գեղեցիկ, հարուստ և բանաստեղծական է, որ ո՛չ ոք կը ձանձրանայ կարդալու ատեն անոր ներհուն և գրաւիչ էջերը։ Տեղ տեղ անհասկնալի մասեր կան, սակայն անոնք գրչագիրներու ագիտութեան արդիւնքն են, որոնք սխալ կամ քմածին ընդօրինակութիւններ ըրած են։

Խորենացիի պատմութեան գլխաւոր աղբիւրն ե-
ղած է Մար-Իբաս Կատինա ասորիին գրութիւնը, որ
Արշակունեաց Վաղարշակ թագաւորին օրով գտնուած
է Նինուէի դիւանատան մէջ: Մար-Իբաս քաղուած-
ներ ընելով բերած է Վաղարշակի, որ զանոնք փո-
րագրել տուած է ժայռերու վրայ իբրև յիշատակա-
րան կամ ուղեցոյց իր օրով ապրող հայ ժողովուրդին:
Ոմանք թէ՛ այս Մար-Իբասի պատմութիւնը և թէ
Խորենացիին հաւաքածոներէն մէկ մասը չինծու և հա-
կասական կը նկատեն. անշուշտ սխալներ և առաս-
պելներ կան անոնց մէջ սպրդած, բայց բացարձակա-
պէս ժխտել անոնց ճշմարտութիւնը, իմաստութեան
և խոհեմութեան գործ չէ, վասնզի այնպիսի ժամա-
նակ մը ուր Հայաստանի գաւառները բարձրաբերձ
լեռներով բաժնուած՝ իրարու հետ արագ հաղորդակ-
ցութիւն չունէին, երբ օտար պատմագիրներու կա-
րեւոր գործեր կը պակսէին թարգմանութեան համար,
երբ ամէն ինչ դժուար էր, չկային տպագրութիւն
ևայլն, բնական է որ Մ. Խորենացի ասկէ աւելին չէր
կրնար ընել: Ինքն իսկ կը խոստովանի այս պարա-
գան, ըսելով թէ իր ժամանակին երգուող բանահիւ-
սութիւններու կտորներ է որ հաւաքեր է և լրացու-
ցած է մէկ քանի պատմիչներու վկայութիւններով:

Մովսէս Խորենացի ըստ ոմանց Տարօնի Խորօնք
կամ Խորնի գիւղը ծնած է. ուրիշներ կ՚ըսեն թէ Ա-
րարատեան նահանգն է ի ծննդավայրը, որովհետև ան
ժամանակին Խորին-Հայք կոչուած է, հետևապէս
Մովսէսն ալ Խորենացի, այսինքն Խորին-Հայքէն: Ան
ալ կը գտնուէր այն ուշիմ աշակերտներուն մէջ ո-
րոնք Ս. Սահակի և Ս. Մեսրոպի կողմէ ղրկուեցան
զանազան վայրեր, իրենց ուսումը կատարելագործե-
լու համար: Խորենացի գնաց Սիւնիք, Եդեսիա, Բիւ-
զանդիոն, Աթէնք, Հռոմ, Անտիոք, Պաղեստին և Ա-

ղեքսանդրիա (Եգիպտոս), իր մտաւորական պաշարը աւելցնելու և մատենադարաններու քննութեամբ տեղեկութիւններ հաւաքելու համար։ Հայաստան վերադարձին ան դժբախտաբար իր երկու երանելի ուսուցիչները վախճանած գտաւ, իսկ Արշակունեաց թագաւորութիւնը արդէն մարեր, վերջացած էր։ Այսպիսի դժնդակ ժամանակի մը մէջ տառապեալ հայ ազգը չի կրցաւ զբաղիլ իրմով և օժանդակել, որով հարկադրուեցաւ հեռանալ անծանօթ վայրեր։ Կ'ըսուի թէ ծերութեան հասակին մէջ հացի կարօտ մնաց և մախաղ մը կռնակ առած դուռնէ դուռ սնունդ կը մուրար։ Տասը տարի վերջը, երբ պարսկական բռնութիւնները նուազեցան, Գիւտ Կաթողիկոս յիշելով իր նախկին սիրելի ընկերակից Մովսէսը, զայն իր մօտ կանչեց, մխիթարեց, ճանչցուց ժողովուրդին անոր գործունէութիւնն ու բարերարութիւնը Հայաստանի և Բագրեւանդի ու Արշարունեաց Եպիսկոպոս կարգեց։

Խորենացի վախճանած է 487 թուականին և թաղուած է Տարօնի Ս. Առաքելոց վանքը։ Անոր կարեւոր երկասիրութիւնն է վերոյիշեալ Հայոց պատմութիւնը։ Ունի ուրիշ փոքր գործեր ալ. Աշխարհագրութիւն, Պիտոյից Գիրք, Պատմութիւն Ս. Աստուածածնի և պատկերի նորա, Ճառ Վարդավառի, եայլն։

Թ. ՂԱԶԱՐ ՓԱՐՊԵՑԻ

Ղազար ազնուական ցեղէ էր, Վահան Մամիկոնեանի սննդակիցն ու խաղընկերը, քանի որ, ըստ բանասէր Գ. Խալաթեանի, ան 440-43 թուականին և Վահան 445-49 թուականին ծնած են։ Մանկութեան ժամանակ իր նախնական կրթութիւնը ստացաւ Վահանի հօրաքրոջ՝ Անոյշ-Վռամ իշխանուհիին տան մէջ և յետոյ կրտսեր թարգմանիչներուն հետ Յունաստան

երթալով ընտելացաւ յունարէն լեզուին և հռետորութեան, որուն համար «Ճարտասան» կը կոչէին զինքը։ Հայրենիք վերադարձին տեսնելով ժողովուրդին թշուառութիւնը — որովհետև պարսկական բռնակալութիւնը բուռն թափով կը հալածէր հայերը — չի կրցաւ հանդուրժել և քաշուեցաւ Սիւնեաց աշխարհը։ Երբ Վահան Մամիկոնեան Պարսից Վաղարշ թագաւորին հրամանաւ Հայաստանի մարզպան նշանակուեցաւ, իր բարեկարգութեանց իբրև օժանդակ Ղազարը իր մօտ կանչեց։ Այնտեղ Ղազար ծանօթացաւ Վահանայ եղբօր Վարդին և ժամանակին կաթողիկոս Յովհան Մանդակունիի հետ։

Վահան Մամիկոնեան ձեռնարկած էր նոր եկեղեցիներ և վկայարաններ շինելու, իսկ հին վանքերը նորոգել կուտար։ Նորոգել տուաւ նաև Էջմիածնայ կաթուղիկէն, որուն հոգաբարձութիւնը վստահեցաւ միայն Ղազարին։ Այս բանին վրայ չարասիրտ կրօնաւորներ նախանձելով զանազան սուտ ու պատիր խօսքերով և զրպարտութիւններով ամբաստանեցին զայն կաթողիկոսին և Վահանի քով։ Այնքան առաջ գացին իրենց ատելութեան մէջ, որ օր մըն ալ Ղազարը վանքէն դուրս նետեցին՝ գրաւելով անոր գիրքերը։ Թոյլ գտնուեցաւ կաթողիկոսը, իսկ Վահան· զայրացաւ և Ղազարը իր մօտ կանչեց, սպառնալով պատժել նաև չարախօս եկեղեցականները։ Փարպեցին թէև ինքզինքն արդարացուց, բայց այլևս չուզեց վերադառնալ վանք, որուն վրայ պատուէր ստացաւ Վահանէն շարադրել իր պատմութեան գիրքը։ Ան կը սկսի քրիստոնէութեան Հայաստան մուտքէն և կը հասնի մինչև Վահանի մարզպանութիւնը։ Անոր ոճը ուժեղ, պարզ և հելլէնաբանութենէ զերծ է։ Ասկէ զատ ունի Մամիկոնեանի գրած թուղթը իրեն դէմ յարուցուած հալածանքներուն մասին։ Փարպեցի կոչուած է Փարպ գիւղը ծնած ըլլալուն համար։

Ժ. ՅՈՎՀԱՆ ՄԱՆԴԱԿՈՒՆԻ

Այս ծերունի հանճարեղ կաթողիկոսը, Սահակի և Մեսրոպի առաջին աշակերտներէն, Արշարունեաց գաւառի Ծախնոտ (Ծաղկեաց) գիւղէն էր, որ Վահան Մամիկոնեանի խնդրանքով հայրապետական գահը բազմեցաւ։

Անոր օրով դարձեալ պառակտուէր ուրացող կարգ մը նախարարներ, մեծ դժուարութիւններ կը հանէին Վահանի բարենորոգիչ կարգադրութիւններուն դէմ։ Մանդակունի զանոնք կարգի կը հրաւիրէր, իսկ հաւատացեալները կը խրախուսէր Մարզպան Մամիկոնեանին զօրավիգ ըլլալ և եկեղեցին պաշտպանել թըշնամիին սադրանքներուն դէմ։ Հայ քաջարի սպարապետը երբ պարսից հետ հաշտուելով արքունական հրովարտակով Հայաստան կը վերադառնար, Դուինի մէջ ազատանիներ, իշխաններ, նախարարներ և հասարակ ժողովուրդը զայն դիմաւորելու գացին քաղաքին հրապարակը, ուր հայրենասէր կաթողիկոսը ի մէջ այլոց գոհաբանական ճառ մը արտասանեց սա բնաբանով. «Օրհնեալ է Իսրայէլի Տէր Աստուածը, որ ինձ տուաւ տեսնել այս եկեղեցիին զաւակները որոնք ինծի հաւատացին, պատիւով և շքեղութեամբ պայծառացած Քրիստոսէն»։ Բոլոր ժողովուրդը, ոմանք ուրախութենէ և ուրիշներ զղջումէ թելադրուած, կ'արտասուէր։

Յովհան կաթողիկոս թողած է աղօթքներ, կրօնական ճառեր և խրատներ ընտիր ոճով շարադրուած։ Կարգաւորած է նաև հայ եկեղեցւոյ ծիսակատարութիւնները։ Իր ճառերուն մէջ ան կը դատապարտէ Ե. դարու ժողովրդական թատրոնները իբրև անբարոյացուցիչ զբօսանքներ և նոյն ժամանակի կրօնականնե-

րուն հետ հակածանքներ կը հանէ անոնց դէմ։ Այս թատերախաղերը անոնք չեն զոր Արտաւազդ թագաւորը հեղինակած էր և կը ներկայացուէին միայն արքունի պալատին մէջ։ Այս տեղ երկրորդ անգամ է որ կը յիշուի թէ հայն ալ ունեցած է իր ինքնուրոյն թատրոնը հարիւրաւոր տարիներ առաջ կազմակերպուած կամ սարքուած, բայց թէ ի՛նչ եղած են անոնց նիւթերը, դեռ որոշ տեղեկութիւն չի կայ. թերևս ապագային հնախուզութիւններով կամ պրպտումներով գտնուին։

Վեց տարի հայրական գուրգուրանքով ազգը կառավարելէ յետոյ Յ. Մանդակունի վախճանեցաւ և թաղուեցաւ Շիրակ գաւառի Բեանոս գիւղը։

Զ. ԴԱՐ

Ա. ՄՈՎՍԷՍ ԿԹՂԿՍ. ԵՂԻՎԱՐԴԵՑԻ

Ինչպէս իր մականունէն կը հասկցուի, Արագածոտն գաւառի Եղիվարդ գիւղէն էր Մովսէս Կաթողիկոս, որ 551 թուին Հայոց Կաթողիկոս եղաւ։ Անոր օրով հայկական տոմարը նորոգուեցաւ և հաստատուեցաւ։ Մինչև այն ատեն հայերը եգիպտացիներուն, պարսիկներուն և ասորիներուն նման արեգակնային տարի կը գործածէին, որ չփոթութիւններ յառաջ կը բերէր տարւոյն օրերուն փոփոխութեան պատճառաւ։ Տարին 12 ամիսներու բաժնուած էր և ամիսը 30 օր ունէր, գումարը կ'ընէ 360 օր, որուն վրայ պէտք էր աւելցնել Աւելեաց ամսին 5 օրերը՝ ունենալու համար հասարակ տարին 365 օր։ Սակայն Յոյներն ու Հռովմայեցիները չորս տարին անգամ մը մէկ օր աւելի կը հաշուէին՝ վերջինը նահանջ տարի անուանելով։ Ինչ-

պէս կ'երեւի, այս կերպով հայերս միշտ մէկ օր պակաս կ'ունենայինք չորս տարին անգամ մը ուրիշ ազգերէ, որ ի հարկէ պատճառ կ'ըլլար մեր տարուան առաջ երթալուն։ Ասկէ զատ մենք կը գործածէինք նաեւ Անդրէաս Բիւզանդացիի հինգ հարիւրեակի շըրջանը, որ 532 թուականին կը վերջանար։ Ասոնցմէ յառաջ կուգային աւագ տօներու եւ այլ անկարգութիւններ, այսինքն չէր կարելի գիտնալ թէ մանաւանդ Զատիկը ե՞րբ պիտի կատարուէր։

Մովսէս Եղիվարդեցի Դուինի մէջ եկեղեցական ժողով գումարելով այս բոլոր անպատեհութիւնները դարմանեց, սահմանելով հայկական 551 թուականը ըստ տոմարի։ Հայկական թուական մը փրկչական թուականի վերածելու համար պէտք է տոմարական թուական 551ը հայկական թուականին վրայ աւելցընել. օրինակ ՌՅՂԱ (1391) + 551 = 1942 թուական Քրիստոսի։

Է. ԴԱՐ

ԱՆԱՆԻԱ ՇԻՐԱԿԱՑԻ

Մեր մատենագրական պատմութեան մէջ ասկէ աւելի գիտուն եւ հռչակաւոր եկեղեցական չի կայ։ Ան կը կոչուի նաեւ Անեցի։ Մանկութեան հասակէն շատ սիրեց թուաբանական գիտութիւնները եւ երբ չափահաս եղաւ, զանոնք զարգացնելու համար, գընաց նախ Կարին, Եղիազարոս իմաստունին քով, յետոյ Դ. Հայք Քրիստոսատուր գիտնականին, անկէ Կ. Պոլիս եւ Տրապիզոն՝ Տիւքիկոս յոյն գիտնականին։ Այս վերջնոյն մօտ ութը տարի մնաց եւ անոր բոլոր գործերը ուսումնասիրեց։ Տիւքիկոս հմուտ էր ո՛չ միայն ուսողութեան այլեւ հայերէն լեզուին, որով թարգմանութիւններ կ'ընէր։

Հայաստան վերադարձին շատ քիչեր օգտուեցան իր կարողութենէն, որոնց մէջ էին Հերման, Տրդատ, Ասպրիս, Եզեկիէլ և Կիրակոս։ Այն ատեն հայերը դեռ տգէտ էին և չէին ճանչնար գիտութիւններուն արժէքն ու օգտակարութիւնը։

Անանիա Շիրակացի ունի կարեւոր երկասիրութիւններ, որոնց մէջ նշանաւոր է աստեղաբաշխութիւնը կամ աստեղագիտութիւնը։ Այս գործին մէջ ան կը խօսի երկինքի, երկրի, ծովու, երկնային մարմիններուն և անոնց շարժումներուն վրայ, նոյնպէս կը նկարագրէ ծիր կաթինը, լուսինը, կենդանատեսակները, աստղերու բաշխումները, եւայլն։ Ծիր կաթինի մասին Վահագնի Յարդագողի հետքն ըլլալը կը հերքէ, կ'ըսէ թէ «խիտ և շատ աստղեր են անոնք, որ տկար լոյս ունենալով և հեռու ըլլալով՝ միացած կ'երեւան»։

Ըստ անոր, արեգակը խիտ, մաքուր, գնդաձեւ նիւթ մըն է, նոյնպէս լուսինը՝ գնդաձեւ՝ որ իր լոյսը արեգակէն կ'առնէ։ Լուսինին վրայ երեւցող սեւ բիծերը խոռոչներ են և ծովեր։ Երբ լուսինը իր շուրջը բակ ունենայ, նշան է թէ անձրեւ պիտի գայ և փոթորիկ պիտի լինի։

Շիրակացին իրեն ժամանակակից փիլիսոփաներուն նման կ'ընդունի թէ Աստուած ստեղծեր է տիեզերքը չորս տարրերէ՝ կրակ, օդ-հով, հող և ջուր։ Կրակը բնութեամբ ջերմ է և ցամաք, օդը՝ ջերմ և խոնաւ, ջուրը՝ խոնաւ և ցուրտ, քամին կամ հողը՝ ցուրտ և ցամաք. ասոնք երբ իրարու խառնուին բնաւորութիւններն ալ կը միանան։ Անոնք ստեղծելէ առաջ Աստուած անոնց տեղ պատրաստեր է։ Ստեղծեր է «եթերը», անփոփոխելի մարմին մը, որ կը շրջապատէ միւս մարմինները և անոնց մէջ կը թափանցէ։ Ան անչափելի, անշօշափելի և անթուելի է, այլ միայն իմանալի։

Երկիրը երկու կիսագունդի բաժնուած է, մէկ երեսը վեր և միւսը վար կը նային։ Ան հաւկթաձև է։ Ինչպէս որ հաւկիթին մէջ գնդաձև դեղնուցը ճերմկուցին մէջ կը լողայ և երկուքը շրջապատուած են կեղևով, այնպէս ալ երկրագունդը կը լողայ օդին մէջ և շրջապատուած է երկինքով։

Շիրակացին վախնալով որ զինքը իբրև հերետիկոս կ'ամբաստանեն, աշխատած է վերոգրեալները հաստատելու համար Ս. Գիրքէն ալ վկայութիւններ բերել։

Այն ատեն ընդունուած էր թէ հակոտնեաներ չի կան և մարդիկ երկրագունդին վրայ կը պտըտին՝ այնպէս ինչպէս ճանճերը խնձորին վրայ, այսինքն երկիրը տափարակ է։ Շիրակացին կ'ըսէ. «Եթէ հակոտնեաներ չի կան, հապա արեգակը որո՞ւ լոյս կու տայ, երբ մեր մօտ գիշեր է»։ Այս մասին վկայութեան կը կոչէ Յոբի գիրքը, ուր ըսուած է թէ արեւը կ'երթայ լոյս տալու անմարդաբնակ ձորերուն և խոր անդունդներուն։

Ծովերու կազմութեան մասին խօսելով Անանիա կը ջրէ հին փիլիսոփաներուն կարծիքը, թէ երկիրս շրջապատուած է ծովով և ան կղզի մըն է ծովերուն մէջտեղը։ «Ես բարի և ուղղախոհ իմաստասէրներուն կարծիքներուն հետևող եմ, կ'ըսէ, որոնք կ'ըսէին թէ երկրէս դուրս ծով չի կայ, այլ երկրին մէջ եղած ծովերն են միայն, որ իրարու հետ վերաբերութիւն կամ կցորդութիւն ունին և այլեայլ տեղերու և դիրքերու մէջ զանազան անուններ ունին»։

Շիրակացին բացատրելու համար գետերու հոսումով ծովերու ջուրերուն չի բարձրանալը, կ'ըսէ թէ «Արեգակի ջերմութիւնը կը ծծէ ծովուն ջուրին մէջ եղած անուշ, նուրբ և թեթև բաները, կը գոլորշիացնէ և կը հանէ օդին մէջ»։ Իսկ օրինակ յառաջ կը բերէ

կրակին վրայ դրուած ջրով լի կաթսան։ Երբ ջուրը եռայ, կը գոլորշիանայ, և եթէ կաթսան երկար ատեն մնայ առանց նոր ջուր լեցուելու, եղածը կը սպառի։ Այս մասին ուրիշ օրինակներ ալ յառաջ կը բերէ։ Գալով երկինքին, ան երկինքը եօթը պարունակի կամ գօտիի կը բաժնէ և զանոնք իրարու հակառակ կը նկատէ։

«Յաղագս կշռոց և չափուց» համառօտ գործին մէջ Ա. Շիրակացի կը բացատրէ Ս. Գիրքին մէջ յիշատակուած չափերն ու կշիռները համառօտ կերպով։ Նոյնպէս կը խօսի պարսից, յունաց, հայոց, հռովմայեցւոց և ուրիշ ազգերու դրամական, կշռական և տարածական չափերուն վրայ։

Հայոց նոյն ժամանակի Անաստաս կաթողիկոսը փափաքելով հայ ազգին տոմարն ալ ուրիշ ազգերու տոմարին պէս անշարժացնել, Անանիա Շիրակացին իր մօտ հրաւիրեց՝ որ միջոց մը գտնէ, բայց մահը վրայ հասնելով այս բաղձանքը անիրագործելի մնաց։

Շիրակացին ասոնցմէ զատ ունի ժամանակագրական և կրօնական գործեր։

Ը. ԴԱՐ

ՅՈՎՀԱՆ ԻՄԱՍՏԱՍԷՐ

Տաշրաց (Լոռի) գաւառին Օձին գիւղէն էր Յովհան, վայելչատեսիլ, գեղադէմ, ուշիմ և յառաջադէմ հռետորական և փիլիսոփայական ուսումներուն մէջ, որուն համար կոչուեցաւ «Իմաստասէր»։ Մանկութեան ատեն յանձնուեցաւ Թէոդորոս Քռթենաւորի, որ դաստիարակեց զայն և այլևայլ ուսումներով զարգացուց։

Եկեղեցական և ժողովրդային խնդիրներու մէջ
երևան եկած անկարգութիւնները տեսնելով՝ իր կա-
թողիկոսական առաջին գործն եղաւ Դուինի մէջ ժո-
ղով մը գումարել, ուր ատենախօսական վճռեցիկ ոճով
մը բացատրեց կրօնքին վսեմութիւնը, և յիշեցնելով
հին եկեղեցւոյ բարեզարդութիւնները, հրաւիրեց ա-
մէնքը օրինապահ ըլլալ և հաւատքը անփոփոխ ու-
նաստատան պահել։

Ընտիր հայկաբանութիւն ունէր Իմաստասէր, թէև ոճը քիչ մը հելլէն բացատրութիւններով խառնուած էր։ Այս ժողովին մէջ 32 եկեղեցական կանոններ հաստատուեցան և մերժուեցան Քաղկեդոնի ժողովին որոշումները։

Յովհաննէս Իմաստասէր գրած է ճառեր զանազան բովանդակութեամբ և եկեղեցական կարգերու մեկնութիւններ։ Ան հեղինակած է Աւագ Տօներու շարականները։

Թ. ԴԱՐ

ԹՈՎՄԱ ԱՐԾՐՈՒՆԻ

Ժամանակակից է Յովհաննէս Կաթողիկոսին, բայց անկէ աւելի հմուտ է։ Խորենացիէն ետքը առաջնակարգ պատմիչ կը համարուի, վասնզի, ինչպէս կ՚ըսէ ինքը, (Հայաստանի գաւառները և Կովկասեան լեռները պտըտելով հաւաքած է նիւթեր, դէպքեր և զրոյցներ, որոնց մասին, իրմէ առաջ ո՛չ մէկ պատմագիր գրած է։ Ան ծանօթ է Եւսեբիոսի, Ափրիկիանոսի, Արիստոնի, Փիլոնի և նոյնիսկ Հերոդոտի գրութիւններուն, որոնցմէ քաղուածներ ըրած է։ Լաւ հայկաբան է, միայն թէ քիչ մը խրթին է ոճը և

ենթարկուած արտաքին լեզուի ազդեցութեան։ Իր կարեւոր յատկութիւնը այն է որ պատմութեան ժամանակագրական կարգը պահած է և ունի հիանալի բանաստեղծական նկարագրութիւններ։

Արծրունեաց նախարար և Վասպուրականի իշխան Գագիկ Արծրունիի յանձնարարութեամբ ան ձեռնարկեց Արծրունեաց ցեղին պատմութեան. ըստ աւանդութեան սկսելով Ադամէն, Նոյէն, մարդկութեան բաժանումէն, Հայկէն, Բելէն, մինչև Արշակունեաց թագաւորութեան վախճանը, ուր կը վերջանայ առաջին մասը։

Բ. մասը 400 տարուան պատմութիւն է, Վարդանանց պատերազմէն մինչև Բուղա արիւնկզակ ոստիկանին չարագործութիւնները։ Այս առթիւ ան կը նկարագրէ Վարդան Մամիկոնեանի նիզակակից Վահան Արծրունի նախարարին կեանքն և գործունէութեան Եղիշէի պատմութենէն ջնջումը Բարսումա Ասորիին ձեռամբ, որ Վասպուրականէն Միրշապուհ իշխանին հրամանով վտարուած էր իբրև չարամիտ աղանդաւոր։

Գ. մասը, 30 տարուան պատմութիւն, Թ. դարու կէսէն սկսելով կը հասնի Աշոտ Բագրատունիի մահը։

Դ. մասին մէջ Թովմա Արծրունի իբրև ականատես ժամանակակից, կը պատմէ Գագիկ Արծրունիի գործերը, Աղթամարայ վանքին շինութիւնը, Ոստանի, Վանի և Արտամետի մէջ կատարուած շինարարութիւնները։ Հնագոյն ձեռագիրներուն մէջ երկրորդ կը համարուի Գագիկի կնոջ Մլքէ թագուհիին պատրաստել տուած հազարամեայ Աւետարանը։ Թովմայի պատմութիւնը կը վերջանայ 930 թուականին։

Յ. ԳԱՐ

ԳՐԻԳՈՐ ՆԱՐԵԿԱՑԻ

Անձեւացի Խոսրով Եպիսկոպոսին որդին էր Գրիգոր, որ 951 թուականին ծնաւ։ Մանկութեան առեն Ռշտունեաց գաւառի Նարեկայ վանքին վերակացու Անանիա Վարդապետին պաշտպանութեան և խնամքին յանձնուեցաւ։ Իր հրեշտականման վարքով և իմաստութեամբ այնքա՜ն մեծ համբաւ շահեցաւ, որ 26 տարեկանին թարմ հասակին մէջ հայ արքաները զայն խորհրդակցութեան կը կանչէին։ Այս բանը նախանձը դրդեց կարգ մը ագէտ և ինքնահաւան եկեղեցականներուն, որոնք մինչև Անի կաթողիկոսին մօտ բողոքեցին իր միաբանասէր եռանդին համար, սակայն սուրբը արդարացաւ։

Այնուհետև երիտասարդ վարդապետ Գրիգոր ինքզինքը նուիրեց կրօնա-բարոյական աշխատութիւններու, որոնք իր մէջ արտակարգ հանճար մը և զօրեղ հաւատացեալ միտք մը երևան բերին։ Իր 60 տարուան կեանքին մէջ յօրինեց այնպիսի գիրքեր, մանաւանդ «Նարեկ» հոգեշունչ աղօթագիրքը, զոր հայ ժողովուրդը մասնաւոր գուրգուրանքով մը և մեծ ակնածանքով կը պահէ իր մօտ, կարդալու համար, բացի սովորական ժամանակներէ, ծանր հիւանդներու, ջղագարներու, գործի մէջ անյաջողութեան մատնուածներու, յուսահատներու եւայլնի վրայ։

«Նարեկ»ը բաժնուած է 95 հատուածներու կամ գլուխներու, որոնց իւրաքանչիւրին վրայ կայ հետագայ վերնագիրը. «Վերստին յաւելուած կրկին հեծութեան նորին հեկողի առ նոյն աղերս մաղթանաց բանի։ Ի խորոց սրտից խօսք ընդ Աստուծոյ»։ Գերագոյն

հուսաքի, սրտագին զգացումներու, պաղատանքի, ողբի, երկիւղի և զղջումի հոյակապ արձակ բանաստեղծութիւն մըն է ամբողջ գործը, որուն էջերուն, նախադասութիւններուն և բառերուն կը հետեւի ընթերցողը աննախընթաց զմայլումով մը։ Նարեկացին յաճախ կը գործածէ շարք մը հոմանիշներ, որոնք գրութեան ոգին աւելի կը բարձրացնեն նկարագեղ տեսարաններով։ Ածականներու շարակարգութեան մէջ նաև անբաղդատելի է ան, յաճախ 10—20 հատ իրարու ետեւէ կը շարէ որակելու համար Արարչին բարձրութիւնը։ Օրինակ Բան Գ. առաջին մաս. «Տէ՛ր Տէր, տուիչ պարգեւաց, ինքնաբուն բարի, ամենից տիրող հաւասարապէս, միայն արարիչ զընաւս յոչէից, փառաւորեալ, անքննին, անեղ, անհարկու, սոսկալի, հզօր, սաստիկ, անստանելի, անմերձենալի, անըմբռնելի, անիմանալի» եւայլն, եւայլն, ընդամէնը 92 ածական, որոնք կը կարդաս առանց ձանձրանալու՝ շղթայի մը օղակներուն պէս իրարու ագուցուած։

Նարեկացիի ժամանակ հայ լեզուն սկսած էր աղճատուիլ ռամկօրէն բառերով, միայն ան էր որ պահպանեց լեզուական մաքրութիւնն ու վսեմութիւնը։

«Նարեկ»ը աշխարհաբարի թարգմանուած է Միսաք Գոչունեանի (Կ. Պոլիս, «Ժամանակ» թերթի խմբագիր), Թորգոմ Արք. Գուշակեանի և Գարեգին Արք. Խաչատուրեանի կողմէ։ Առաջինինը թոյլ է և անյաջող, իսկ վերջին երկուքինը՝ յաջող և հարազատ են։

Նարեկացիին միւս գործերն են. Ասպարանից Խաչին պատմութիւնը, Ճառ ի գովեստ Առաքելոց, Գովեստ 'ի Սուրբ Յակոբ Մծբնայ Հայրապետ, Մեկնութիւն Երգերգոցի, եւայլն։ Այս անզուգական վարդապետին մարմինը թաղուած է Նարեկայ վանքին մէջ, յետոյ Արծրունի Սենեքերիմ թագաւորին և Վասպու-

րականի բնակչութեան Սեբաստիա գաղթելու ատեն
աճիւններէն մաս մը փոխադրուած է Ակնայ և Տիվ-
րիկի մէջտեղ դաշտավայր մը, ուր թաղուած է քա-
րաշէն պարզ մատուռի մը ներքև ստորերկրեայ նկուղի
մը մէջ։

ԺԱ. ԴԱՐ

Ա. ԳՐԻԳՈՐ ՄԱԳԻՍՏՐՈՍ

Մագիստրոս նահատակ Վասակ Պահլաւունիի որ-
դին էր, ազնուական տոհմի մը ժառանգը, որ Բագ-
րատունեաց Յովհաննէս-Սմբատ թագաւորին մահէն
ետքը երբ Վեստ Սարգիս դաւաճան իշխանը կը ջանար
արքայական թագը, կալուածները, բերդերն ու գան-
ձերը խլել, Վահրամ Պահլաւունի սպարապետին օգ-
նելով՝ հաւատարիմ նախարարներով միասին բուն
թագաժառանգ Գագիկը հայրական գահուն վրայ բազ-
մեցուցին։ Սակայն ափսո՜ս որ Գագիկ հետագային
չճանչցաւ իր բարերար կուսակիցները և խնամակալ
Վեստ Սարգիսի քսութիւններուն անսալով հալածեց
Գրիգորը։ Ասոր վրայ այս վերջինը նախ քաշուեցաւ
Տարօն, ուր Ս. Կարապետի հռչակաւոր վանքը շինեց,
և յետոյ անցաւ Բիւզանդիոն։ Հոն յարգուելով Կոս-
տանդին և Մոնոմախոս կայսրերէն իր իմաստութեան
և շնորհներուն համար «Մագիստրոս» և «Դուքս»
պատուանունները ստացաւ։ Այնուհետև տեսնելով
Գագիկի, Վ. Սարգիսի և Պետրոս Գետադարձի սխալ-
ները և քաղաքական կուրութիւնները, որոնցմով Ա-
նին յոյներուն յանձնելու դաւաճանութիւնը ըրին,
դառնութեամբ և մեծ վիշտով քաշուեցաւ Միջագետք,
ուր իր բազմավաստակ կեանքը կնքեց 1058 թուակա-

նին։ Ինչպէս ազգային պատմութենէն գիտենք, Գագիկ թէեւ յետոյ հասկցաւ կորուած գահը, սակայն շատ ուշ էր, ինքն ալ կեղծաւոր ձեւով մը սպաննուեցաւ Կապադովկիոյ Պիզու քաղաքը։

Մագիստրոս շարադրած է 80 *կրօնական եւ դաւանաբանական թուղթեր, որոնց մէջ կ'երեւին անոր հանճարն ու հմտութիւնը։ Պղատոն փիլիսոփային եւ Եւկլիդէսի գործերէն նաեւ թարգմանութիւններ ըրած է, որոնք ամբողջութեամբ մեր ձեռքը հասած չեն։*

Անոր ամենակարեւոր գործն է հայերէնի քերականութիւնը, ուր ամէն բանէ առաջ տառերու գիւտին պատմութիւնը կ'ընէ։ Իր կարծիքով նախ Փիւնիկեցիք գիրեր գործածած են, յետոյ Եգիպտացիք եւ եօթներորդ կուգանք մենք՝ Հայերս։ Տառերու գործածութեան գիւտը Մագիստրոս Համերոսին կը վերագրէ, իսկ անոնց կատարելագործումը Դիոնեսիոս Թըրակացիին։ Քերականութեան մէջ գրեթէ ամէն բանի մասին կը խօսի, վանկ, բայ, ածորդութիւն, դերանուն, նախադրութիւն, մակբայ, կէտադրութիւն, ընդունելութիւն, շաղկապ եւայլն, կը դրուին իր էջերը։ Բանաստեղծական գրուածքներու մէջ ալ բաւական ուժեղ է Մագիստրոս, որոնց մէջ նշանաւոր է, աշխարհի ստեղծումէն մինչեւ Քրիստոսի համբարձումը պարունակութեամբ, հազար տողէ բաղկացած ոտանաւորը, զոր երեք օրէն գրած է։

Բ. ԳՐԻԳՈՐ ՎԿԱՅԱՍԷՐ

Գրիգոր Մագիստրոսի որդին էր Գրիգոր Բ. Վկայասէր, որուն աշխարհականութեան անունն էր Վահրամ։ Հօրը խնամքին տակ լաւագոյն կրթութիւն մը ստանալով՝ երբ մեծցաւ, ազգին եւ եկեղեցիին օգտակար ծառայութիւններ մատոյց։ Ան առաքինի էր,

բարեպաշտ և կրօնասէր. այնքա՜ն սիրելի ժողովուրդին և Բիւզանդիոնի կայսեր, որ երբ Կաթողիկոսական գահը բարձրացաւ, վերջինս զայն «Դուքս» տիտղոսով պատուեց: Իր հայրապետութեան կարճատև շրջանի ընթացքին Գրիգոր Բ. ամէնէն շատ զբաղեցաւ եկեղեցական բարեկարգութեան հարցերով և սրբոց կեանքը թարգմանելով յունարէնէ և ասորերէնէ, անոնցմէ շատերուն տօներ հաստատեց, որուն համար Վկայասէր կոչուեցաւ:

Տարուան մը հայրապետութենէն յետոյ Վկայասէր կրկին նոր թարգմանութեանց համար Բիւզանդիոն անցաւ, ուրկէ կարևոր գիրքեր առնելով՝ երբ Երուսաղէմ կ'երթար, ճամբան փոթորիկի բռնուելով Եգիպտոս ելաւ: Հոն շրջագայեցաւ հայկական բոլոր հին վանքերն ու մենաստանները և տեղեկութիւն հաւաքեց նոյն թուականին ապրող հայերուն վրայ, որ կ'ըսուի թէ երեսուն հազար հոգի էին: Եգիպտոսի նոյն ատենուան Սուլթանը մեծ պատուով ընդունեց զինքը և արտօնեց որ նոր վանքեր շինուին: Վկայասէր իր մերձաւոր ազգականը, Վահրամ և Վասակ Պահլաւունիներուն եղբայրը՝ Գրիգորիսը Եպիսկոպոս ձեռնադրեց Եգիպտահայոց: Պատմութենէն գիտենք արդէն թէ ամենահին ժամանակներ, Քրիստոսէ առաջ 1460 և 1135 թուականներուն, Թութմէս Գ. և Ռամզէս Բ. փարաւոնները Հայաստանէն և Միջագետքէն հայ գերիներ բերած են Եգիպտոս: Այնուհետև զանազան ատեններ բռնի կամ կամաւոր եկած են դարձեալ հայեր, որոնք վաճառականութեամբ և արհեստներով երևելի հանդիսացած են երկրին մէջ: Արշակունեաց Արտաւազդ թագաւորը շղթայակապ հոն բերուած և սպաննուած է Կղէոպատրա չարաբախտ թագուհիին հրամանով: Յունական տիրապետութեան շրջանին եղած են երկու նշանաւոր զօրա-

վար կառավարիչներ՝ Ներսեհ Բասենցի և Արտաւան Արշակունի։ Արտաքական իշխանութեան հաստատութենէն յետոյ եւս ունեցած ենք նշանաւոր հայեր արաբ անուններով և Վահրամ Պահլաւունին, որոնք մեծ պատիւներու և դիրքերու տիրացած են։ Ահա ասոնց յաջորդներէն գոյացած էր ԺԱ. դարու հայ գաղութը, որուն այցելեց ժողովրդասէր անուանի հայրապետը։ Եգիպտոսէն Երուսաղէմ անցաւ Վկայասէր։ Իր վախճանման վայրը անորոշ կը մնայ։

Բացի թարգմանութիւններէ, անոր գործերն են. Գործք Առաքելոցի մեկնութիւնը, Ոտնլուայի կարգը, Յովհան Ոսկեբերանի վարքին պատմութիւնը, եայլն։

ԺԲ. ԴԱՐ

Ա. ՆԵՐՍԷՍ ՇՆՈՐՀԱԼԻ

Հայոց շնորհալի Հայրապետը՝ Ներսէս ծնած է 1102 թուականին։ Ան Գրիգոր Մագիստրոսի թոռն է և Գրիգորիս Կաթողիկոս Պահլաւունիին փոքր եղբայրը, որ իր վարքով, խօսքով ու գրիչով երևելի եղաւ, այն աստիճան՝ որ շնորհալի անուանեցին զինքը։ Մեր ազգը շատ բարեբախտ եղած է իր հայրապետական գահին վրայ Ներսէսներ ունենալով, որոնց ամէնքն ալ անխտիր օգտակար եղած են, մանաւանդ Մեծն Ներսէս և Շնորհալին՝ գրեթէ միենոյն կարողութեամբ և որդեսիրութեամբ։ Անոնք մեր եկեղեցւոյ սուրբերուն կարգը դասուած են Ս. Սահակ Հայրապետին հետ։

Շնորհալիի երէց եղբայրը Գրիգորիս զայն տասնեութ ամեայ պատանի հասակին մէջ քահանայ ձեռնադրեց, և յետոյ տեսնելով որ ան արժանի էր իր կոչումին,

ունէր առաքինութիւն և կարեւոր բարեմասնութիւններ, նախ եպիսկոպոս օծեց և յետոյ իր խոր ծերութեան պատճառաւ գահէն հրաժարելով իր տեղը կաթողիկոս ձեռնադրեց 1166 թուականին։

Շնորհալի՝ եղբօրը պէս իր գահը Հռոմկլա հաստատեց, ուրկէ ընդհանրական թուղթ մը գրելով Կիլիկիա, Պարսկաստան, Աղուանից երկիրը, Յունաստան և Եգիպտոս, յորդորեց Հայ ժողովուրդը սիրով ապրիլ իրարու հետ և կատարել առ Աստուած և առ ազգն ունեցած իրենց պարտականութիւնները։ Ան աշխատեցաւ ժամասացութեան միակերպութիւն հաստատել ամէն տեղ և իր կողմէ նոր շարականներ ու աղօթքներ աւելցուց հիներուն վրայ։

Շնորհալիի օրով Միջագետքի Սամոսատ քաղաքին մէջ Արեւորդի մականունով աղանդ մը հայեր կային, որոնք դեռ հեթանոս էին և կը պաշտէին արեւն ու բարտին։ Սրբազան Հայրապետը զանոնք քրիստոնէութեան դարձուց և եպիսկոպոս մը անոնց վրայ հովիւ կարգեց։

Երկար ժամանակէ ի վեր Յունական և Հայկական եկեղեցիներուն միջև կրօնական միութիւն հաստատելու հարց մը գոյութիւն ունէր, որ այլևայլ թիւրիմացութիւններու և երբեմն սուր պայքարներու պատճառ կ'ըլլար։ Կիռ. Մանուէլ Կայսրը մեծ ճիգ կը թափէր Հայ կաթողիկոսութիւնը Յունաց Պատրիարքներու իշխանութեան ենթարկելու։ Ներսէս Շնորհալի մէկ քանի անգամ նամակներ գրելով յայտնեց թէ ինքն ալ կը փափաքէր այդ միութեան, սակայն առանց հոգեւորականներու մեծ ժողովի մը անկարող էր բան մը ընելու, պայմանները այդ ժողովը պիտի որոշէր և ո՛չ թէ ինքը առանձին։ Այդ ժողովը դեռ չի գումարուած Ս. Ներսէս վախճանեցաւ 1173-ին 7 տարի ազգը հայրաբար կառավարելէ յետոյ 71 տարեկան հասակին մէջ։

Շնորհալի թողած է բազմաթիւ արձակ և ոտանաւոր գրութիւններ, որոնց մէջ կարեւոր են շրջաբերականները, ներբողները, մեկնութիւնները, ճառերն ու խրատները։ Ասոնցմէ ոմանք յատուկ գրաբարով մը և ուրիշներ ժողովրդական լեզուով գրուած են, դիւրըմբռնելի և մերթ զուարճական։ Անոր քերթողական արուեստը շատ պարզ է, Նարեկացիին ուժգնութիւնն ու վսեմութիւնը չ'ունի, սակայն հաւատացեալը կամ ընթերցողը իրեն կը քաշէ։ Մէկ քանի աղօթքներ և տաղեր շարադրած է Ա.Բ.Գ.ի շարքով կամ իր անուան սկզբնատառերով, որոնք շատ սիրուած են Հայ ժողովուրդէն։ Ունի նաև 120 հանելուկներ հետաքրքրաշարժ պարունակութեամբ և ոճով։

Բ. ՆԵՐՍԷՍ ԼԱՄԲՐՈՆԱՑԻ

Ծնած է 1152 թուականին ազնուական և կրօնասէր ընտանիքէ։ Հայրն է Լամբրոնի բերդին իշխանը՝ Օշին և մայրը՝ Շահանդուխտ, որ Ներսէս Շնորհալիի եղբօրը աղջիկն էր։ Ասոնք ուխտած էին, որ երբ մանչ զաւակ մը ունենան Աստուծոյ տաճարին պիտի նուիրեն, այսինքն եկեղեցական պիտի ընեն։

Մանուկ Ներսէսը իր հասակակիցներուն պէս զբօսանքը չէր սիրեր, խելօք էր և պարկեշտ, պարապ խօսքերէն կը գարշէր ու միայն մեծերու զգօն խօսքերուն և խրատներուն կը հետեւէր, որուն վրայ բոլորը կը հիանային ու կը գուշակէին անոր լաւ ապագայ մը ունենալը։

Լամբրոնացին այնքա՜ն խոնարհ էր և հեզ որ չէր ուզեր կրօնաւորի կարգ կամ աստիճան առնել, միշտ կը խուսափէր անկէ, սակայն Ներսէս Շնորհալի՝ տեսնելով անոր ընդունակութիւնն ու բարի ձիրքերը՝

քաշուած վայրէն զայն բերել տալով 18 տարեկան հասակին մէջ բանի քահանայ ձեռնադրեց և հինգ տարի վերջը Տարսոն քաղաքին Եպիսկոպոս՝ Սկեւռայ վանքին առաջնորդութեամբ միասին։

Լամբրոնացին Լեւոն Թագաւորին կողմէ կրօնական յատուկ դեսպանութեամբ Բիւզանդիոն ղրկուեցաւ, ուր իր ճարտասան լեզուով և իմաստուն պատասխաններով հիացուց կայսրը, պատրիարքը, մետրապոլիտները, կղերականները և բոլոր իշխանները։

Մեր ազգային ամենաընտիր սուրբերէն մէկն է Ն. Լամբրոնացի, որուն գրաբար հօյակերտ լեզուն ու ոճը զովաբանուած են յաջորդ դարերու պատմագիրներէն և եկեղեցականներէն։ Իր աստուածաբանական տեսութիւններն ու ճառերը բարձր են ոգիով և հաւատքի անզուգական թելադրութիւններով։

Մեր մէջ, ինչպէս ամէն բարձրաստիճան կրօնական և զարգացած աշխարհական ունեցած են իրենց նախանձոտ հակառակորդները, այնպէս նաև Լամբրոնացին ունեցած է իր դէմ ոգէտ և ինքնահաւան մարդոց խումբ մը, զորս կարկեցուցած է հայրական զուրգուրալից խօսքերով և իր ամբասիր վարքով։ Անոր «Ատենաբանութիւն» սիրոյ, միաբանութեան և հաշտութեան ընտիր գործէն ետքը նշանաւոր է առ Լեւոն արքայ գրած թուղթերը, որոնցմէ մէկուն մէջ կը ձաղկէ զինքը քննադատողները և կը յանձնարարէ որ նախ իրենք ազգասէր ըլլան և ուղղուին։

Լամբրոնացին քերթուածներուն մէջ արձակներուն չափ յաջող չէ։ Իր միւս գործերն են «Մեկնութիւններ», «Ճառեր», «Վիպասանութիւն» և Թարգմանութիւններ։ Վախճանած է 1197ին 45 տարեկան դեռ երիտասարդ հասակին մէջ։

Գ. ՄԽԻԹԱՐ ՀԵՐԱՑԻ

ԺԲ. դարու Հայաստանի բժշկութեան զարդն է այս հռչակաւոր հայը, որ Հեր գաւառին մէջ ծնած ըլլալուն համար կոչուեցաւ Հերացի։ Ան ուսած էր արաբերէն, պարսկերէն և յունարէն լեզուները, նաև փիլիսոփայութիւն և աստղաբաշխութիւն։ Ներսէս Շնորհալի շատ կը սիրէր զինքը և անոր նուիրած է քերթուած մը, որուն սկզբնատառերն են. «Մխիթար բժիշկ, ընկալ ի Ներսէսէ զայս բան»։

Այնպիսի ժամանակի մը մէջ՝ ուր անծանօթ են մեզի բժշկական արուեստին ո՛ր աստիճանի գոյութիւնն ու յաջողութիւնը Հայաստանի մէջ, Մխիթարի երևումը մխիթարական է և ուրախացուցիչ։ Յոյներն ու արաբները մեզմէ շատ առաջ ծաղկած էին այդ գիտութեան մէջ, իսկ մենք, ինչպէս կ'երևի, յետամնաց էինք։ Միայն Բագրատունեաց Գագիկ թագաւորին օրէն մնացած բժշկարան մը կար, որ տաճկերէնէ թարգմանուած էր հայերէնի։ Հերացիէն յետոյ ունեցած ենք Ամասիացի Ամիրտովլաթ և Սեբաստացի Ասար և Պունեաթ բժիշկները՝ նշանաւոր իրենց դեղագիտութեամբ և դարմանումներով։

Մխիթար Հերացի ռամկախօս է, այսինքն իր լեզուին մէջ չունի գրաբար բառեր և նախադասութիւններ, ժողովուրդին հասկնալի ըլլալու համար գրած է խիստ պարզ։ Անոր միակ օգտաշատ գործն է «Ջերմանց մխիթարութիւն»ը, զոր գրած է Գրիգոր Տղայ կաթողիկոսին յորդորով, հաւաքելով տեղեկութիւններ և դարմաններ վերոյիշեալ երեք ազգերու բժշկական գիրքերէն։ Կը խօսի երեք տեսակ ջերմերու մասին, Ա. բորբոսային և անբորբոս (թերևս սաստիկ մալարիա և սովորական տենդ), Բ. Սուր և երկար-

օրեայ (երկարատեւ խիստ ջերմ), Գ. նոպայով և ան-նոպայ (նոպայ՝ թուրքերէն նէօպէթ, այսինքն հերթ, կարգ=անդադար կամ ընդմիջումով)։

Հերացին իր ժամանակակիցներէն կոչուած է իմաստուն և ճարտար բժիշկ, իսկ Ներսէս Շնորհալիէն բժշկապետ և աստեղագէտ։ Ունի ուրիշ աշխատասիրութիւն մըն ալ. «Վասն քարանց և յատկութեանց նոցա և բժշկութիւն նոցա»։

Դ. ՄԽԻԹԱՐ ԳՈՇ

Մեր մատենագրական պատմութեան մէջ Մխիթար Հերացիի պէս տարբեր և անզուգական դէմք մըն է Մխիթար Գոշ, որ փոխանակ աստուածաբանական ուսումներով զբաղելու, իր ջանքերը նուիրեց օրէնքներ ուսումնասիրելու և հայ ազգը օժտելու կարևոր դատաստանագիրքով մը, որմէ զուրկ էր ան և կը գործածէր կա՛մ անգիր, սովորութիւն դարձած և կամ շրջակայ ազգերէն՝ յոյներէն, պարսիկներէն և ասորիներէն քաղուած կանոններ և օրէնքներ։

Մխիթար Գոշ (քէօսէ) կը կոչուէր, որովհետև մօրուքը կարճ էր, պէտք եղածին չափ չէր աճած և դէմքին վրայ ցրուած էր։ Ան կ'ապրէր Լամբրոնացիին օրերը և ծնած էր Գանձակ, այս պատճառաւ Գանձակեցի ալ անուանուած է։ Անոր ուսուցիչն էր Տաւուշեցի Յովհան գիտնական վարդապետը, որմէ սորվեցաւ կրօնական զանազան գիտելիքներ, բայց անանցմով իր հետաքրքիր միտքը գոհացում չի գտնելով՝ ժամանակ մը յետոյ անցաւ Սև լեռը ուրիշ կրօնաւորներու քով, որոնց համբաւը հասած էր մինչև հեռաւոր վայրեր։ Հայրենիք վերադարձին Կարնոյ մէջ ծանօթացաւ Վրաց Վախթանգ իշխանին ու-

րելի Քուրդ մականուամբ բարեպաշտ իշխանին, որուն շնորհիւ ծանօթացաւ նաև Թամար թագուհիին և արքունական տան անդամներուն։ Այնքան անուն և հռչակ հանեց, որ շատ վարդապետներ՝ ինքնութիւննին ծածկելով՝ պարզ աշակերտներու պէս կուգային անոր մօտ նոր բաներ ուսանելու։ Անոր ջանքերով կառուցուեցան Հաղբատի մօտ Գետիկ և Տանձուտի ձորին մէջ Նոր Գետիկ վանքերը, որոնցմէ առաջինը երկրաշարժէն կործանեցաւ։ Իր երկու ծանօթ աշակերտներն են Թորոս Հայկազն և նշանաւոր Վանական Յովհաննէս վարդապետները։

Մխիթար Գոշի օրով Զաքարէ սպարապետը միամտաբար կարգ մը կրօնական վէճերու պատճառ դառնալով քիչ մնաց որ իր և նոյն ատենուան եկեղեցականներուն մէջ ծանր խռովութիւններ ծագէին։ Խոհեմ և զգուշաւոր վարդապետը՝ առանց կողմ բռնելու՝ միջամտելով խաղաղութեամբ կարգադրեց բոլոր խնդիրները։

Գոշ ունի 6–7 երկասիրութիւններ, որոնց մէջ ամենակարեւորներն են «Դատաստանագիրք»ը և «Առակք»ը։ «Դատաստանագիրք»ի մասին կարգ մը պատմագիրներ կ՚ըսեն թէ ան քաղուած է ամբողջութեամբ օտար օրէնսդիրական գործերէ. ասիկա սխալ է. անոր առաջին երեք մասերը՝ Նախադրութիւնք, Եկեղեցական կանոնք, Աշխարհական օրէնք զուտ հայկական օրէնքներ են, որոնք ապագային ուղեցոյց ծառայեցին Հայաստանի շրջակայ ազգերուն՝ վրաց, աղուանից և թաթարաց։ Ուր որ հայերը գաղթած և ներքին ինքնավարութիւն ստացած են—Լեհաստան, Խրիմ և նոյնիսկ Ռուսիա—Գոշի կանոնները տեղական օրէնքներուն պատշաճեցուցուած և վաւերացուելով յանձնուած են հայերուն գործադրութեան համար։

Առակները 190 հատ են, որոնք այնքան սրամիտ բաներ չեն և չոր ու ցամաք ոճով մը խմբագրուած են։

Գոշ վախճանած է 1213ին Հաղբատ՝ խոր և ալեւոր ծերութեան մէջ։

ԺԳ. ԴԱՐ

ՅՈՎՀԱՆ ԵՐԶՆԿԱՑԻ

Այս վարդապետը կը կոչուի նաեւ Պլուզ (պզտիկ) եւ Ծործորեցի՝ երկար ատեն Արտազու Ծործորի Ս. Աստուածածին վանքին մէջ բնակած ըլլալուն համար։ Ծնած է հաւանաբար 1250*ին Երզնկայի մէջ, ուր իր առաջին ուսումը առած է Սեպուհ լերան մօտ Ս. Մինասի եւ անկէ քիչ հեռու հայկական միւս վանքերուն մէջ։ Հետաքրքիր եւ միշտ յառաջդիմելու փափաքող, չբաւականացաւ այս ուսման զարգացումով, ուստի անցաւ Վրաստանի սահմանին մերձ Կայենոյ ձորի վանքը, նոյն ատենուան գիտութեամբ համբաւաւոր Վարդան Վարդապետէն նոր հմտութիւն ձեռք բերելու համար։*

Երզնկա վերադարձին եօթը դար առաջ կործանած Թիլ աւանին մէջ Սարգիս անուն Արքեպիսկոպոսի մը հետ գտան Մեծն Ներսէս Հայրապետին նշխարները, որոնցմէ մաս մը Երզնկա եւ մաս մըն ալ Տիրաշէն վանքը փոխադրեցին։ Յովհան Վարդապետ այս կարեւոր գիւտին վրայ յօրինեց սքանչելի շարական մը, զոր իմանալով Կիլիկիոյ Լեւոն Գ. Թագաւորը, հրամայեց նոր եկեղեցի շինել ի յիշատակ Մեծանուն, բարեգործ Հայրապետին։

1289*ին երբ Երուսաղէմ կը ճամբորդէր, Կիլիկիոյ մէջ Յակոբ Կլայեցի կաթողիկոսը վար գրաւ Երզընկացին եւ խնդրեց անկէ որ ստանձնէ Սսոյ մայրավանքի ուսումնարանին վերատեսչութիւնը, աւանդելու համար լեզուի եւ քերականութեան դասեր։ Իր տաղանդը, ճարտարախօսութիւնն ու քերթողական ար-*

ուխտին հմտութիւնը ծանօթ ըլլալով արդէն՝ առաջարկուեցաւ քերականութեան գիրք մըն ալ պատրաստել, զոր սիրով յանձն առաւ և կազմեց երկու տեսակ, մէկը համառօտ և միւսը ընդարձակ:

Երզնկացին Կիլիկիոյ մէջ Գրիգոր Անաւարզեցի և Կոստանդին Կաթողիկոսներուն նախաձեռնութեամբ լատին եկեղեցիին հետ միարանութեան ժողովին մէջ զգուշութեամբ մեղմ համամտութիւն մը յայտնած է և չէ ուզած իր գործօն մասնակցութիւնը բերել, թէև ոմանք կը յայտնեն թէ Օշին թագաւորին օրով Ատանայի Նոր ժողովին գացած և հաւանութիւն տուած է հոն ստանձնուած կանոններուն: Իր ծերութեան տարիքին մէջ երբ Ունիթորական (միարանական) վարդապետներ Հայաստան հասան քարոզելու և եկեղեցիներուն միջև համաձայնութիւն գոյացնելու, ան ստիպուեցաւ լատիներէն ուսանելու՝ գիտակցօրէն և անձամբ պաշտպանելու համար հայ եկեղեցւոյ շահերը:

Երզնկացին բացի «Մեկնութիւն Քերականի»էն ունի ներբող մը Ս. Լուսաւորչի վրայ, տաղեր, շարականներ և «Բանք յաղագս երկնային շարժմանց» գիտական գործ մը: Շարականներուն գլուխը արձանագրուած է. «Որ մականուն քաղցրիկ կոչի», ուրեմն Երզնկացին Քաղցրիկ ալ կոչուած է:

Երզնկացին վախճանած է 1326ին, 76 տարեկան, հաւանաբար Արտազու Ս. Թադէի վանքին մէջ, իսկ Գարեգին Վրդ. Սրուանձտեանց «Թորոս Աղբար»ի մէջ կը գրէ թէ ան հանգչած է Երզնկայի Ս. Նշան եկեղեցւոյ առաջնորդական աթոռին տակ, «նսեմ, անտես և անյիշելի»:

ԺԶ. ԴԱՐ

ՆԱՀԱՊԵՏ ՔՈՒՉԱԿ

Հին դարերու Գողթան երգիչներէն յետոյ մինչև ԺԶ դար շատ ցանցառ աշխարհական տաղերգուներ ունեցած ենք, որոնք հայ ժողովուրդին հոգեկան և ֆիզիքական ցաւերը պատկերացուցած ըլլան իրենց գրչով կամ նուագին ձայներով։ Պատմութիւնը այդ մասին որոշ բաներ չըսեր և բնական է ասիկա, քանի որ ժողովուրդը բացի հեթանոս քուրմերէն և քրիստոնեայ եկեղեցականներէն, տգէտ ըլլալով անկարող էր իր ծոցէն ելնող երգերը կամ տաղերը գրի առնել։ Ինչպէս տեսանք, հոգեւորականները միշտ ընթացած են կրօնա-բարոյական ուղղութեամբ, իսկ արտաքին բանահիւսական դաշտը անմշակ կամ խոպան մնացած է. միայն այս դարուն և հետագայ դարուն առաջին կէսին մէջ էր որ երևան եկաւ խմբակ մը լաւագոյն տաղերգուներու, որոնց մէջ անուանի է Նահապետ Քուչակը։

Այս շատ սիրուած ժողովրդական բանաստեղծին համար ոմանք կը գրեն թէ Վանայ Խարականիս գիւղը ծնած և հոն թաղուած է, բայց երբ կը քննենք իր քերթուածներուն բառերուն հնչումները և արտայայտութեան կերպերը, աւելի Ակնցի կը գտնենք զինքը, որուն ապացոյցներէն մէկն ալ այն է որ անոր կու *և.* տի *բայական նախադաս մասնիկները և յաճախ* իմ *վերջաւորեալ բայերը* կը սիրիմ, կը ճինիմ *եայլն Ակնայ գաւառաբարբառին մէջ կը հանդիպինք։ Տակաւին մինչև այժմ Ակնցի տիկիններ կ'երգեն Քուչակի տաղերէն մնացորդներ։ Քուչակ անունը ըստ ամենայն*

համանկանութեան Թաթարական քէօչէկ բառն է, որ կը նշանակէ երգող և պարող, և արդէն Նահապետ հրաշալի աչուղ էր՝ հոգեցունց, ինքնատիպ և անմիջական բանաստեղծող։ Անոր քառեակները միջին դարու աշխարհաբարով գրուած են և անոնց մէջ կան արաբերէն, Թաթարերէն և պարսկերէն բառեր՝ արդիւնք նոյն ժամանակի յիշեալ ազգերու տիրապետութեանց։

Քուչակի տաղերուն գլխաւոր նիւթերն են սէրն ու գինին, պանդուխտին կեանքը և խրատականներ, որոնց պարզ, համարձակ ոճը անբաղդատելիօրէն սիրուն և գրաւիչ է։ «Կռունկ ուստի կուգաս» հայրենաբաղձ, սրտաշարժ երգին հեղինակութիւնը նաև անոր կը վերագրուի։ Իր գերեզմանը Խառակոնիսի մէջ յարգանքի ուխտավայր մըն է տեղացիներուն և արտաքին այցելուներուն։

ԺԸ. ԴԱՐ

Ա. ՄԽԻԹԱՐ ԱԲԲԱ

Այս կորովի, անկեղծ և արիասիրտ կրօնականը ծնած է Սեբաստիոյ մէջ 1676 թուականին։ Մկրտութեան անունն է Մանուկ, յետոյ երբ եկեղեցական կարգ առած է, կոչուած է Մխիթար։ Ուշիմ և աշխատասէր պատանի, չուզեր անուս և իրեն համակակիցներուն պէս անկիրթ մնալ, հետևաբար կը դնեն զինքը քաղաքին մերձակայ Ս. Նշանայ վանքը, ուր սարկաւագ ձեռնադրուելով ինքզինքը կը նուիրէ կրօնաբարոյական նիւթերու ուսումնասիրութեան։ Մէկ քանի տարի հոն մնալէ յետոյ երբ կը տեսնէ թէ այդ մենաստանին մէջ ջամբուած գիտութիւնը անբաւական է իր մտաւոր մտքին հետաքրքրութիւնը

գոհացնելու, նոյն միջոցին էջմիածնէն նուիրակ եկող Միքայէլ Արքեպիսկոպոսին հետ կ'երթայ նախ Մայր-Աթոռ և յետոյ Սեւանի ու Բասենի վանքերը, որոնցմէ նաև դժգոհ մնալով կը վերադառնայ Սեբաստիա՝ վերջին ծայր յուսահատ և աչքերը գրեթէ կուրցած, զոր անյապաղ դարմանել կուտայ։

Այս միշտ ուսումնատենչ և միաբանասէր սարկաւագը 20 տարեկանին աբեղայ ձեռնադրուելով տեղ մը երբեք դադար չ'ունեցաւ, այլ յաճախ ճամբորդելով իրեն պաշտպան կամ զօրավիգ կը փնտռէր, որպէսզի թէ' ինք աւելի զարգանայ և թէ աշակերտներու խումբ մը կազմէ իր նախասիրած ձեւով դաստիարակելու համար։ Ս. Նշանի վանքէն, ուր քանիցս դասախօս եղաւ, · անցաւ Հալէպ, Աղեքսանդրիա, Կիպրոս և հուսկ ուրեմն Պոլիս Կարնեցի նշանաւոր գիտնական Խաչատուր Վարդապետին քով։ 23 տարեկան հասակին անհանդիստ Մխիթարը Կարնոյ Կարմիր Վանքին մէջ վարժապետ կ'ըլլայ և յետոյ կրկին Պոլիս գալով կը ձեռնարկէ կաթոլիկներուն և լուսաւորչականներուն մէջ ծագած կրօնական վէճը հաշտարար կերպով կարգադրելու։ Մէկ քանի գիրքեր կը տպագրէ և թարգմանութիւններ կ'ընէ օտար կրօնական գործերէ։

Նոյն միջոցին Լուսաւորչական հայերու պատրիարքն էր մոլեռանդ կաթոլիկահալած Եւդոկիացի Աւետիք Վարդապետը, որ երբ իմացաւ Մխիթարի գործունէութիւնն ու յարաբերութիւնը Լատիններուն հետ, սաստկալի բարկացաւ ու մեծ հալածանք հանեց անոր դէմ։ Մխիթար սաստիկ փախնալով հետապնդումներէն ապաստանեցաւ Քափուչիններու վանքը, ուր 1701 սեպտեմբեր 8ին իր տասը աշակերտներով միասին հիմնեց Ս. Աստուածածնի կրօնական Ուխտը։ Այնուհետև տեսնելով թէ խիստ վտանգաւոր էր Կ. Պո-

լիս մնալը և օր մը անպատճառ պիտի ձերբակալուէր, ծածուկ ճանապարհներով նախ Զմիւռնիա և յետոյ Մորէայի Մեթոն քաղաքը անցաւ, որ այն ատեն Վենետիկի իշխանութեան ներքև կը գտնուէր: Հոն 1706—708 շինեց վանք մը և 1712ին վերայիշեալ աշակերտներուն հետ իր նոր Միաբանութիւնը Հռոմի Պապին իշխանութեան ենթարկեց: 12 տարի յետոյ երբ Օսմանցիք գրաւեցին Մորէան, աղքատ և գրեթէ բոլորովին անօգնական, փախան Վենետիկ, ուր Պապին միջամտութեան վրայ Ծերակոյտը գթալով՝ Ս. Ղազար կղզին անոնց շնորհեց իբր բնակութեան և Միաբանութեան վայր:

1717ին այլևս վերջնականապէս կազմուեցաւ և հաստատուեցաւ այն հիանալի, պատուական հիմնարկութիւնը, որ այսօր իր պարունակած եկեղեցիով, վարժարանով, մատենադարանով և տպարանով հայ ազգին պատիւ կը բերէ և կը կոչուի հիմնադրին անունով Մխիթարեան Միաբանութիւն: Հետագային այս Միաբանութիւնը երկու մասի բաժնուեցաւ՝ Վենետիկի և Վիէննայի, որոնց գործերը, հեղինակութիւններն ու թարգմանութիւնները, թուով մօտաւորապէս 1600, ամէն կողմ գնահատութեան արժանացած են:

Գաղափարի և հեղինակային աշխատութեանց տէր այս պատկառելի Աբբահայրը վախճանեցաւ 1749 Ապրիլ 27ին 73 տարեկան ծերութեան հասակին մէջ: Ա. Զօպանեան կ'ըսէ. «Ազգ մը որ Մխիթարի պէս «նկարագիր» մը արտադրած է, իրաւունք չունի ինքնիրմէ յուսահատելու: Մենք ալ կը կրկնենք նոյնը անվարանօրէն և անվկանդ համոզումով:

Մխիթարի գրական երկերն են. Ա.— Հայկազնեան բառարան, գրաբարէ աշխարհաբար, աշխարհաբարէ գրաբար, յատուկ անուններու, մանրակրկիտ և ներ-

հուն աշխատութեամբ պատրաստուած ստուար գործ, որ արդիւնք է երկար տարիներու տքնութեանց: Բ.- Գրաբարի և աշխարհաբարի երկու քերականութիւն: Գ.- Մեծահատոր Աստուածաշունչ ոսկեդարու հաւատարիմ գրութեամբ, առանց լատինաբանութեան: Դ.- Սաղմոսարան, ժամագիրք, Խորհրդատետր, զորս հրատարակած է յատուկ խնամքով: Ե.- Տաղարան՝ հաւաքածոյ Թոյլ և տկար բանաստեղծութիւններու: Զ.- Սողոմոնի առակներուն մեկնութիւնը: Է.- Զանազան մեկնութիւններ:

Բ. ՍԱՅԵԱԹ ՆՈՎԱ

ԺԸ. դարու աշուղներուն (երգի սիրահար, երգասաց) ամէնէն զգայունն ու մտացին է Սայեաթ Նովան, մկրտութեան անունով Յարութիւն, որ 1712ին ծնած է Թիֆլիզի մէջ, Հալէպէն գաղթած թշուառ ծնողքէ մը: Մանկութեան ժամանակ կը դրուի ոստայնանկի մը քով, ուրկէ կը սորվի արհեստ և կը հնարէ նոր մեքենայ մը իր սենեակին մէջ կտաւը հենք ընելու և գործելու: Մանուկ Յարութիւնը կանուխէն մեծ փափաք ունէր տաղեր յօրինելու, երգելու և նուագելու, որով «Ս. Կարապետի զօրութեան ապաւինելով» սորվեցաւ քամանչէ, չօնգուր և ամբուրէն: Այնուհետեւ հոր, կտաւ, կկոց եայլն մոռնալով, ան շարունակ աղերգութեան կուտար ինքզինքը, որուն համար կը հրաւիրեն զինքը ամէն տեղ երգելու և իշխանները զուարճացնելու: Այս պատճառաւ քիչ ատենէն իր ծննդեան անունը կը փոխուի և աշուղական բարբառով կը կոչուի Սայեաթ Նովա:

Նովա նախ Թաթարերէն և Թուրքերէն կ'երգէ և կը ստեղծէ բանաստեղծութիւններ, յետոյ 1752ին կը սկսի հայերէն գրել առաջին տաղին ներքև աւելցնե-

լով. «Հիմի գուզիմ թէ հայեվար ասիմ»։ Հեղինակած է անթիւ թուրքերէն և վրացերէն խաղեր (երգ) և 46 հայերէն երգեր։ Իր կնոջ մահէն յետոյ զաւակները ձգելով կը քաշուի բարձրաբերձ լեռներու մէջ Հաղբատի վանքը, ուր իր վիշտերուն մեղմացումը աբեղայ ձեռնադրուելուն մէջ կը գտնէ։

1795ին Աղա Մէհմէտ Խան կ՚արշաւէ Թիֆլիզ, որուն վրայ Սայեաթ Նովա վախնալով իր զաւակներուն անապահով վիճակէն, կ՚աճապարէ երթալ անոնց քով պաշտպանելու համար։ Պարսիկները արդէն մօտեցած էին քաղաքին և ամէն ոք ապաստանելու վայր կը փնտռէր։ Սայեաթ անմիջապէս իր զաւակները Մոզդոկ կը ղրկէ, իսկ ինքն ալ կը դիմէ Հաղբատի եկեղեցին Աստուծմէ օգնութիւն խնդրելու։ Պարսիկները ամէն կողմ հուր ու սուր կը սփռեն և ի վերջոյ եկեղեցին մտնելով կը տեսնեն Նովան, որ քրիստոնէական հաւատքը ուրանայ։ Հաւատացեալ անվեհեր աշուղը կը պատասխանէ. «Ջըխմանամ քիլիսադան, դէօնմանամ Իսատան», այսինքն դուրս չեմ ելլեր եկեղեցիէն, չեմ ուրանար Քրիստոսը։ Անգութ ոճրագործները իսկոյն կը նահատակեն զայն։

Սայեաթ Նովան գրական առումով բանաստեղծ մը չէ, անոր հայերէն տաղերուն մէջ կը վխտան այլազան օտար բառեր ու ձևութիւններ, բայց անոնք, այդ զգայուն երգերը այնքան գունագեղ ու հմայիչ են որ կը յուզեն ունկնդիրները։ Իրն են «Ուստի կուգաս ղարիպ բլբուլ» թախծալից տաղը և սա յոյժ օգտակար խրատը.

«Երիք բան կայ՝ հօքու մարմնու կարքումն է—
Գիր սիրէ, ղալամ սիրէ, դաւթար սիրէ»։

Գ. ՀԱՅՐ Մ. ՉԱՄՉԵԱՆ

Վենետիկի Մխիթարեան Միաբանութեան անդամ այս աշխատաւոր եկեղեցականը ծնած է 1738ին և վախճանած 1823ին։ Իր կարեւոր երկասիրութիւններն են եռահատոր ընդարձակ հայոց պատմութիւն մը և հայկազնեան լեզուի քերականութիւն մը։ Առաջինը շարադրած է պարզ ու գեղեցիկ գրաբար լեզուով, բայց քննադատական ոգիէ զուրկ է և չունի բանասիրական, հնագիտական ծանօթութիւններ։ Ան հին պատմիչներուն պէս սկսած է Հայկ նահապետէն և կը հասնի մինչև 1784 թուականը, ժամանակագրութիւն, թուական, ազգային, յաւելուածական տեղեկութիւններ, ամէն ինչ կատարեալ են, սակայն, ինչպէս ըսինք, ճշմարտութեան պրպտումի մասը կը պակսի, հայ և օտար աղբիւրներէ առնելով նկարագրած է այնպէս՝ ինչպէս որ կարդացած է։ Չամչեանի ուրիշ մէկ թերութիւնն է դաւանական անհարկի արտայայտութիւնը, որով հազարաւոր տարիներէ ի վեր լուսաւորչական հայ ժողովուրդը կ՚ուզէ ձեւով մը կաթոլիկացնել և Պապին իշխանութեան ենթարկել։ Այնու ամենայնիւ այս հոյակապ գործը կը մնայ տակաւին առաջնորդ պատմութիւն գրելու փափաքող նոր հեղինակներուն՝ Խորենացիի պատմութեան պէս իբրև հնօրեայ կարեւոր աշխատութիւն։

Երկրորդը, քերականութիւն, մեր հին՝ գրաբար լեզուն կ՚ուսուցանէ մանրակրկիտ և մաքուր կերպով՝ առանց օտար խառնուրդներու։ Ինչպէս յայտնի է, Ռուբինեան-Լուսինեան իշխանութեանց ժամանակ լատին բառեր և ձեւեր մտցուեցան մեր հարազատ լեզուին մէջ։ Չամչեան զանոնք վտարած է իր երկասիրութենէն։ 1815ին գրած է նաև «Մեկնութիւն Սաղմոսաց» անուն հատոր խոշոր գործ մը, որ պարունակութեամբ կրօնական է և կը շահագրգռէ այս վերջինով զբաղողները։

Դ. Հ. ՂՈՒԿԱՍ ԻՆՃԻՃԵԱՆ

Պոլսեցի այս հմուտ միաբանը ծնած է 1758*ին և վախճանած* 1833*ին։ Անուանի է իր աշխարհագրական, պատմական և հնախօսական երկասիրութիւններով, որոնք մեծ լոյս սփռած են Հայաստանի տեղագրութեան, անցեալ կեանքին և զանազան կազմակերպութիւններուն վրայ։ Իր ամբողջ կեանքին մէջ ասոնցմով զբաղած է գրելէ։ Ունի նաև «Դարապատում» անունով ութը հատորէ բաղկացած ստուար գործ մը, որ կը խօսի Եւրոպայի պետութիւններուն* 1750*էն* 1800 *իրեն ժամանակակից անցուդարձերուն վրայ։*

Հայաստանի մասին իր գրութիւններն են. «Աշխարհագրութիւն չորից մասանց աշխարհի» 11 *հատորներէն վերջինին մէջ Նոր Հայաստանի* (1802—5) *վիճակին նկարագրութիւնը։*

«Հին Հայաստան», հրատարակուած 1822*ին, կը պարունակէ հին և միջին դարերու մեր երկրին տեղագրութիւնը։*

«Հնախօսութիւն», եռահատոր մեծ աշխատութիւն, ուր նկարագրուած է հին հայերու քաղաքակրթութիւնը մանրամասնութեամբ. Թագաւորին, նախարարներուն և զինուորներուն յարաբերութիւնները, քաղաքական և ներքին վարչական կազմակերպութիւնը, ևայլն։ Անոր մէջ գոյութիւն ունի նաև հին ժամանակներու այն միամիտ հաւատքը թէ Դրախտը Հայաստանի մէջ եղած է և Աստուած Ադամի հետ հայերէն խօսեր է, համոզում մը՝ որ արդիւնք է Եփրատ, Տիգրիս, Երասխ և Ճորոխ գետերուն մեր երկրէն անցնելուն և Բիւրականեան լեռները անոնց բղխման վայրը ըլլալուն։

Ե. Հ. ՄԿՐՏԻՉ ԱՒԳԵՐԵԱՆ

Մխիթարեան Միաբանութեան տաղանդաւոր ուրիշ հզօր իմացականութիւն մըն ալ ասիկա, որ 1762ին ծնած է Գաղատիա եւ վախճանած 1854ին Վենետիկ։ Աւգերեան հանրածանօթ է մանաւանդ իր բառարաններով, որոնք տակաւին այսօր ուղեցոյց եւ ծանօթարան կը ծառայեն մեր լեզուով խօսողներուն եւ գրողներուն։ Անոր երկու հատոր «Նոր Հայկազեան Բառարան»ը շատ արժէքաւոր գործ է, որուն նմանը եւ աւելի ճոխը դեռ մինչեւ այսօր չ'ունեցանք։ Պատրաստած է գործակցութեամբ Միաբանութեան աշակերտներուն եւ երկու հմուտ Հայրերու՝ Աւետիքեանի եւ Սիւրմէլեանի։ Բառերուն դէմ նշանակուած են յունարէն, լատիներէն, Թուրքերէն, աշխարհաբար եւ ռամկօրէն իմաստները, բայց ստուգաբանութիւնները նոր գիտական միտքով կատարուած չեն։ Այս գործէն տասը տարի ետքը Աւգերեան կազմեց աւելի համառօտ բառագիրք մը «Առձեռն Բառարան» անունով, որմէ զեղչուած են յունարէն եւ լատիներէն նշանակութիւնները, բայց քիչ մը աւելցուած են նորագիւտ բառեր եւ ասացուածներ։ Ունի նաեւ 12 հատորէ բաղկացած «Լիակատար վարք սրբոց» մը, ուր Հայ եկեղեցւոյ սուրբերուն կեանքը նկարագրուած է։

ԺԹ. ԴԱՐ

Ա. Հ. ԱՐՍԷՆ ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻ

Հ. Ա. Բագրատունիի մանկական միւս անունն է Կամիտաս։ Ծնած է 1790ին Պոլիս և ապրած է գրական շատ արդիւնաւոր կեանք մը մինչև 1866։ Կ'ըսուի թէ Բագրատունեաց նախարարական ցեղի շառաւիղներէն է։ Մօրը ուխտի զաւակը ըլլալով 11 տարեկան հասակին ուսման և զարգացման համար կը ղրկուի Վենետիկ, ուր յամառ ընթերցող մը կը դառնայ մատենագրական գործերու, մանաւանդ Աստուածաշունչի և Հոմերոսի, զորս անընդհատ կը կարդայ մինչև կեանքին վախճանը։ Կ'ուսանի, բացի հայերէնէ, յունարէն, լատիներէն և ֆրանսերէն, և կ'ուսումնասիրէ նոյն ժամանակի հռետորական և բանաստեղծական բոլոր նշանաւոր երկերը։ 1810ին վարդապետ ձեռնադրուելով վանքի վարժարանին ուսուցիչ կը կարգուի և այս առիթով կ'ուսումնասիրէ գրադարանին անթիւ ձեռագիրները։

Հայր Բագրատունի՝ հնախուզութեան, քարոզչական և այլ պատճառներով երկար ճամբորդութիւններ կ'ընէ Բարիզ, Հռոմ, Ռուսաստան և Տաճկաստան մինչև 1831 թուականը։ Անոր գրական աշխատութիւններն են՝ 1821ին ֆրանսերէն ընդարձակ քերականութիւն մը և բանաստեղծական հիանալի կտորներ։ Իրեն կը պատկանի հայկական տաղաչափութեան դիւտը, զոր կատարեց շարականներու և մեղեդիներու քննութեամբ։ Այս չափերով 1847ին ան նախ հրատարակեց Վիրգիլիոսի «Մշակականք»ին և յետոյ Ովրատիոսի «Քերթողական Արուեստ»ին հայերէն թարգմանութիւնները գրաբար լեզուով։

Բագրատունիի հռչակաւոր գործն է «Հայկ Դիւցազն» երկար բանաստեղծութիւնը, որ մեր ազգային դասական գրականութեան փառքերէն մին է և անով անմահացած է հեղինակը։ Հրդեհը անգամ մը լափլիզած է Պոլսոյ մէջ այդ անուանի դիւցազներգութիւնը, բայց Հայր Բագրատունի անխոնջ ճիգերով վերակազմած է զայն բարեկամներուն խնդրանքով։

Ամէն ազգ, եբրայեցի, յոյն, պարսիկ, հնդիկ, չին, ունեցած է իր ազգային հերոսութիւնները փառաբանող և արիական ոգին կենդանացնող հրաշալի երկ մը։ Բագրատունի նախանձելով անոնց՝ ուզած է հայն ալ օժտել իր «Հայկ ու Բէլ»ի գեղեցիկ դիւցազնավէպով։ «Հայկ Դիւցազն»ը հրատարակուած է 1858ին, ունի 20 գլուխ և 22,210 տող հայկական չափով և գրաբար լեզուով քերթուածներ։

Բագրատունիի միւս կարեւոր գործերն են. «Ճաշակ հին և նոր ողբերգութեանց», ուր հաւաքած է Միլտոնի, Սոփոկլի, Ռասինի, Վոլթերի, ևլն. թատերագործներուն թարգմանութիւնը։ Բաւական տարուան անընդհատ աշխատութեամբ պատրաստած է (1852ի հրատարակութեամբ) «Զարգացելոց քերականութիւն»ը, որ գանձարան մըն է հայերէն լեզուին, բառերուն և ոճերուն ստուգաբանական զարգացման և փոփոխութիւններուն։ Ո և է հայ գրող, երբ երկուութեան մէջ մնայ, կրնայ անոր դիմել ապահովապէս։

Բ. Հ. ԵԴՈՒԱՐԴ ՀԻՒՐՄԻՒԶ

Ծնած է Պոլսոյ մէջ 1799ին և Վենետիկ վախճանած 1876ին։ Վենետիկի Միաբանութեան այս բանաստեղծ միաբանին գրաբար լեզուն և ոճը, այնքա՜ն անուշ և գեղակազմ, մեզի կը յիշեցնեն Ոսկեդարու առաջին լեզուն Սահակի և Մեսրոպայ. անով ան լա-

ւագոյն անուն մը շահած է Մխիթարեան մատենագիրներուն մէջ։ Ունի ինքնագիր և թարգմանածոյ գրութիւններ գրաբար շարադրուած, որոնց կարեւորներն են «Տաղք», «Յոբայ գիրք», «Բուրաստան Վրուրի Որմզդանայ», «Մաղթանք չափաւ», Ֆենելոնի «Արկածք Տելեմաքայ», Մասիլոնի բեմբասացութիւնները, Վիրգիլիոսի հովուերգութիւններն ու Ենէականը, Պեռնարտէն տը Ս. Բիէռի «Պօղոս և Վերգինէ»ն ևայլն։ Պատրաստած է նաև աշխարհաբարէ գրաբար ընտիր բառարան մը։

Գ. ԽԱՉԱՏՈՒՐ ԱԲՈՎԵԱՆ

ԺԹ. դարու առաջնակարգ զարգացած հայրենասէրներէն մէկը, որ Ա. Չօպանեանի տեսութեան համաձայն, «մեր մէջ գլխաւոր հիմնադիրներէն եղաւ նոր հայութեան, Մխիթար Աբբային հետ», որ մարմնով, սրտով ու հոգւով մաշեցաւ ազգը վերանորոգելու և անոր օգտակար ըլլալու համար, սակայն տգէտ և նախանձոտ ուժեր աշխատեցան միշտ չէզոքացնել զինքը, որմէ վշտացած՝ կեանքին վերջին տարիները ծայրայեղ ջղայնութեան մատնուած էր։

Ծնած է 1804ին Երեւանի գաւառին Քանաքեռ գիւղը, որուն հարազատ հողն ու ջուրը, օդը, այգիներն ու բուրաստանները կազմեցին անոր մէջ վաղաժամ սէր դէպի հայրենիքն ու անոր աւանդական սրբութիւնները։ Աշակերտած է Ղարապաղցի Պօղոս Վարդապետին և յետոյ 1828ին աւարտած է շրջանը Թիֆլիզի Ներսէսեան դպրոցին։ Միջոց մը թարգման-

քարտուղար եղած է նոյն ժամանակի Եփրեմ Կաթողիկոսին քով։

1826ին ռուս-պարսկական պատերազմին Աբովեան սաստիկ յուզուած էր իր բնագաւառին մէջ կատարուած պարսկական ջարդերէն, որուն համար աճապարեց երթալ իր ծննդավայրը, անձամբ քննելու աւերները ու վայրագութիւնները, որոնք ապագային նիւթ պիտի ըլլային իր հայրենասիրական մեծ վէպին։

1830ին Տորբատի համալսարանին Բրոֆէսէօր Պարրոտի ջանքերով, որուն հետ Արարատ լեռը բարձրացած էր, կը յաջողի, բարձրագոյն ուսում առնելու նպատակով, անցնիլ նոյն քաղաքը։ Տորբատի մէջ Աբովեան կ՚ընտելանայ տեղական գեղեցիկ բարքերուն, սովորութիւններուն և կենցաղավարութեան, զոր կ՚որոշէ վերադարձին ներմուծել հայկական շրջանակներուն մէջ՝ իբրև միջոց բարեկրթութեան։ Հինգ տարուան ընթացքին կ՚ուսանի գերմաներէն, ռուսերէն, ֆրանսերէն, երաժշտութիւն և կը ծանօթանայ ռուս գրագէտ Ժուքովսքիի, որմէ կը ստանայ ժողովրդական մեկին գրականութիւն մը ստեղծելու գաղափարը։ Կը սորվի նաև արհեստներ, հաց շինել, կերակուր եփել, ևայլն, որոնք անհրաժեշտ են գործնական կեանքի մէջ։

1836ին Թիֆլիզ վերադարձին կը դիմէ Էջմիածին կրօնաւոր ըլլալու, ջանքեր կը թափէ ուսուցիչ և եկեղեցական պատրաստելու յատուկ եւրոպական ձևով դպրոց մը հիմնելու և ուրիշ բարենորոգումներ ընելու, այլ ի զո՜ւր, իր բոլոր յոյսերը ի դերև կ՚ելլեն աւանդամոլ, խաւարամիտ մարդոց պատճառաւ, որոնք զինքը օտարացած և բողոքական կ՚անուանեն։ Թիֆլիզի հայկական վարժարաններուն մէջ, մինչ միևնոյն առարկութեամբ, կը մերժեն ուսուցչական պաշտօն մը տալ, որով կը հարկադրուի պետական դըպ-

րոցներուն մէջ գործել իբրև տնօրէն-ուսուցիչ։ Աբովեանի ազգասէր հոգին սաստիկ ըմբոստացած է և կ'ուզէ անպատճառ իր ցեղին օգտակար ծառայութիւն մը մատուցանել, ատոր համար 1837*ին մասնաւոր վարժարան մը կը բանայ, ուր կը հաւաքէ իրեն համակիրներուն զաւակները, նոյնիսկ օտարազգիներ, և չորս մը լեզուներ կը սորվեցնէ մանկավարժական նոր ուղղութեամբ։ Կրթական յարկէ աւելի ընտանեկան տեսակ մը բնակարան էր ան, որուն մէջ Աբովեան-հայր և աշակերտ-որդիներ միասին կ'ապրէին անխառն, մաքուր սիրով, հաւաքական պտոյտներ կ'ընէին, օգտակար դասախօսութիւններ կը սարքէին, լոգանք-մարզանք կ'ընէին և գիտական հաւաքածոներ կը կազմէին։ Ու ինչպէ՞ս չի ցաւիլ... որ այս անզուգական հայը անտեսուեցաւ իրեններէն...։*

Մերժուած ամէնքէն, Աբովեան ստիպուեցաւ ամուսնանալ 1839*ին Էմիլիա Լօզէ անուն գերմանուհիի մը հետ, որ զինքը աւելի լաւ կը հասկնար։ Ի բնէ անհանդարտ՝ ան երբեք քէն չի պահեց իր ազգին, այլ միևնոյն եռանդով ու թափով աշխատեցաւ դէթ գրականութեամբ արթնցնել սարկացած, աժգոյն հոգիները։ Պատրաստեց աշխարհաբար քերականութիւն մը, առակներ, զրոյցներ, աղօթքներ, ևայլն, բայց բնաւ քաջալերութիւն չի գտաւ, մեկենաս մը չեղաւ զանոնք տպագրելու համար։*

Թախիծն ու վէրքը սրտին, այս անգամ անմահ գրագէտը նստաւ իր ամբողջ վիշտը թափելու «Վէրք Հայաստանի»ին մէջ, որ հիմը կը դնէ ռուսահայ նոր գրականութեան(*) *և պարզելով հայուն դարաւոր*

(*) Հ. Աճառեան այս կարծիքը կը հերքէ, ըսելով թէ Աբովեանէն շատ առաջ Մոսկուայի մէջ գոյութիւն ունէր ռուսահայ մաքուր աշխարհիկ բարբառ։ Սայեաթ

մարտիրոսագրութիւնները, նոր սերունդները կը մղէ դէպի սրբազան ազատագրութիւն։ Այս գործով Աբովեան ԺԹ. դարու մեր առաջին ռահվիրան կը համարուի օտարի լուծէն փրկութեան։

1844*ին Ներսէս Աշտարակեցի Կաթողիկոսին օրով Աբովեան վերջին անգամ մը եւ փորձեց իր բաղձանքը կատարել, ա՛յն է ազգին նուիրել իր ամբողջ անձն ու գործունէութիւնը, սակայն, ափսո՛ս, Կաթողիկոս և ժողովական դարձեալ չի հասկցան զինքը, կրկին անտարբեր գտնուեցան և պատճառ դարձան որ ազնուական, վեհ հայ մը անհետ, խապառ կորսուի։*

1848 *Ապրիլ* 2*ին Աբովեան տունէն դուրս ելաւ և անգամ մըն ալ չի վերադարձաւ։ Անոր կորուստին վրայ չար բերաններ տեսակ տեսակ տարաձայնութիւններ հանեցին, բայց ճիշդը այն է որ յուսահատութեամբ անձնասպան եղած է։*

Նովան դեռ 1752ին կը գրէր Թիֆլիզի ժողով. բարբառով իր գեղեցիկ աշուղական բանաստեղծութիւնները։

Դ. Հ. ՂԵՒՈՆԴ ԱԼԻՇԱՆ

Իր գրական անունով հայոց սիրելի, բազմահմուտ «Նահապետ»ը 1820 յուլիս 18ին ծնած է Կ. Պոլիս և վախճանած 1901 Նոյեմբեր 8ին Վենետիկի մէջ։ Պատմագէտ, բարոյախօս, բանաստեղծ, բանասէր և լեզուագէտ, հազուագիւտ իմացականութիւն մըն էր Ալիշան, որուն հռչակը տարածուած է ո՛չ միայն հայոց, այլև Եւրոպայի գրական և գիտական բարձրագոյն շրջանակներուն մէջ։

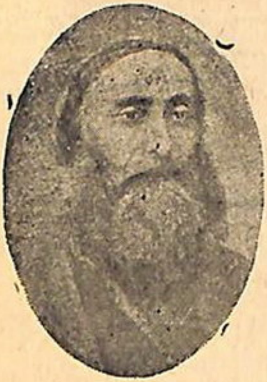

Մանկական անունն է Քերովբէ, որ յետոյ փոխուած է Ղևոնդի, երբ 1840ին մատղաշ տարիքի մէջ վարդապետ ձեռնադրուած է, զոր երբեք ձգած չէ, հակառակ որ քանիցս իրեն առաջարկուած է եպիսկոպոսական աստիճան։ Մանկութենէ կրօնասէր ու հանդարտաբարոյ 12 տարեկան Քերովբէն Հայր Մկրտիչ Աւգերեանի Թելադրութեամբ 1832ին Ս. Ղազարի վանքը կ'ընդունուի։ Ուսումնարանին ծրագիրը այն ատեն այնքան բարձր չէր, որով ան ապագային զարգացաւ իր սեպհական տաղանդով և ինքնաշխատութեամբ։ Այնքան սիրելի և օգտակար եղաւ Միաբանութեան, որ 28 տարեկանին, երբ Ռափայէլեան վարժարանին տեսուչը մեռաւ, զինքը տեսուչ նշանակեցին նոյն կրթական հաստատութեան։ Իր համբաւաւոր գրագէտ աշակերտներն են՝ Գրիգոր և եղբայրը Անդրէաս Արծրունի, Թովմաս Թէրզեան, Նորայր Բիւզանդացի, Սրապիոն Հէքիմեան և Արփիար Արփիարեան, որոնք հետագային փայլեցան

դրական-բանաստեղծական և լրագրական երրեակ հորիզոններուն վրայ իբրև լուսատու աստղեր։

Հայր Ղ. Ալիշան եղած է խմբագիր «Բազմավէպ» ամսաթերթին և ուսումնասիրական ճամբորդութիւններ կատարած է Եւրոպայի կարևոր մայրաքաղաքները, Զուիցերիա և այլն։ Հայրենասէր մեծ եկեղեցականը ո՛չ մէկ առիթ կը փախցնէր իր ազգին, լեզուին և անոնց հոյակապ անցեալին բրօբականտը ընելու թէ՛ ցեղակիցներուն և թէ օտար այցելու մտաւորականներուն։ Ջերմ հաւատաւոր հայութեան ապագայի մասին, ան իր ամենաառաջին յօդուածովը իսկ, ստորագրուած Հ. Ղ. Մարգար կեղծ անունով, կը հերքէ այն բացարձակապէս թիւր կարծիքը թէ «մեր ազգը ի բնէ անտի անմխիթար է և ազգասիրութիւն չունի»։ Այս բոլորին իբրև ապացոյց պէտք է ընդունիլ նաև իր թանկագին աշխատասիրութիւններէն մեծ մասը, «Սիսուան», «Սիսական», «Այրարատ», «Հայապատում», «Յուշիկք Հայրենեաց», «Սոփերք Հայկական», «Նշմարք և Նշխարք Հայաստանի», «Հին հաւատք Հայոց», «Հայաստան նախքան Հայաստան», «Հայ Բուսակ», «Հայ Վենետ», «Շիրակ», «Երկրագործութիւն և աշխարհագրութիւն Հայաստանի», որոնք համակ սէր ու գուրգուրանք են, յափշտակութիւն, երազ, կարօտ դէպի մեր նախահարց հայրենիքը, զոր չէ այցելած, բայց մտքի աչքերով տեսած ու երգած է անոր գեղեցկութիւնները։

Իրեն կը պարտինք նաև հետևեալ սրտաշարժ տաղերը, որոնք իբր երգ թրթռացած են նախորդ սերունդներու շրթունքներուն վրայ և այսուհետև ալ պէտք է երգուին գալիք սերունդներէն, «Պլպուլն Աւարայրի», «Բամ փորոտան», «Հրազդան» և «Մասիսու սարեր»։

Նահապետի ոճը և աշխարհաբար գրելակերպը բա-

լորովին ինքնատիպ է, պարզ և քնարերգական, կը յիշեցնէ մեզի միջնադարեան աշուղներու լեզուն, որ քիչ մը աւելի կոկուած և խնամուած է։ Ան շատ կը սիրէ գործածել սահմ. ներկային և անկատարին մէջ կու մասնիկն և այլ չաղկապը, կու խաղայ, կու գայր, այլ կու ցանկայր։ Յաճախ կը գրէ նաև «տի»,՝ փոխանակ «պիտի»ի, «յէ՞ր»՝ փոխանակ «ինչո՞ւ»ի, «ո՞նց» փոխանակ «ի՞նչպէս»ի, «յետ»՝ փոխանակ «ետ»ի, «կա՛ց»՝ փոխանակ «կեցիր»ի։ Ալիշանի ազդեցութիւնը մեծ եղած է կարգ մը բանաստեղծներու և գրագէտներու վրայ, որոնք տեղ տեղ հետևած են անոր ձևերուն. ասոնք են Գամառ Քաթիպա, Պէշիկթաշլեան, Դուրեան, Ալլայեանց, ևայլն։

Բացի վերոյիշեալներէն անմահ քերթողահայրը թողած է շարք մը երկասիրութիւններ, որոնք տակաւին անտիպ կը մնան։

Ե. Հ. ՄԱՆՈՒԷԼ ՔԱՋՈՒՆԻ

Բոլորովին տարբեր ճիւղի և ուղղութեան հետևած է այս գիտնական միաբանը, որուն ջերմ փափաքն եղած է ազգին ընծայել գործնական ծանօթութեանց հեղինակութիւններ։ Իր աշխատանոցը Ս. Ղազարու վանքին մէջ լի եղած է օտար լեզուով գիտական աշխատութիւններով, որոնցմէ քաղելով, նաև անձնական փորձառութեամբ պատրաստած է հետևեալ գիրքերը. Բնագիտութիւն, Տարրաբանութիւն, Աշխարհագրութիւն, Թուաբանութիւն, Հնախօսութիւն, Մեքենագիտութիւն, Արուեստաբանութիւն, Մեղուաբուծութիւն, Ճերմապահութիւն, Երկրագործութիւն, Պարտիզպանութիւն և Պտղաբանութիւն։ Ասոնցմէ զատ ունի երկհատոր Արուեստից և Գեղեցիկ Դպրութեանց ճոխ բառարան մը, որ նման

է եւրոպական հանրագիտականներուն (encyclopédie), լի ամէն տեսակ տեղեկութիւններով։ Եւ սակայն ափսո՛ս որ ասոնք բոլորը գրաբար շարադրուած ըլլալով անկարելի է դպրոցականներուն ձեռքը տալ իբրև դասագիրք և ո՛չ ալ հասարակութիւնը կրնայ օգտուիլ անոնցմէ։

Հայր Մ. Բաջունի Պոլսեցի է և ծնած է 1823ին, վախճանած է 1904ին Ս. Ղազարու վանքին մէջ։

Ձ. Հ. ԱՐՍԷՆ ԱՅՏՆԵԱՆ

Վիեննայի Մխիթարեան Միաբանութեան այս վեհաշուք աբբահայրը ծնած է Պոլիս 1825 Յունուար 7ին և մկրտուած է աշխարհական Վիչէն անունով։ 1828ին Սուլթան Մահմուտի կողմէ կաթոլիկներուն դէմ հրամայուած հալածանքին պատճառաւ ծնողքին հետ Էնկիւրի ապաստանեցաւ, ուրկէ 1830ին Պոլիս դառնալով դրուեցաւ Մխիթարեան վարժարանը Հ. Վրթանէս Ջալխեանի քով։ Հոն բաւական ուսում առնելէ յետոյ պատանի Վիչէնը ղրկուեցաւ Վիեննայի Մխիթարեան վանքը, ուր յամառ աշխատութեամբ սորվեցաւ ութը լեզուներ՝ հայերէն, լատիներէն, իտալերէն, տաճկերէն, արաբերէն, փրանսերէն, գերմաներէն և անգլիերէն, նաև գիտութիւն և աստուածաբանութիւն։

1845ին վարդապետ ձեռնադրուելով կոչուեցաւ Արսէն։ Աշակերտութեան շրջանին հնարեց մոլորակներու աստղաբաշխական տախտակը և մէկ քանի թարգմանութիւններ ըրաւ լատիներէնէ։ Այցելեց Բարիզ, Պոլիս, Զմիւռնիա, Այտըն և Վենետիկ։ Այս վերջին քաղաքին մէջ հայագիտական պրպտումներ կատարեց։ 1851ին ուսուցիչ կ'ըլլայ Զմիւռնիոյ Մխի-

թարեան վարժարանին մէջ և 1867ին նոյն Միաբա-նութեան Պոլսոյ կրթարանին տեսուչ կը նշանակուի։ Ինը տարի ետքը չափազանց յոգնած զգալով ինքզինքը, կը վերադառնայ Վիեննա, ուր հանգստանալէ յետոյ 1886ին աբբահայր կ'ընտրուի։ Այս նոր բարձրագոյն պաշտօնին մէջ Հայր Այտնեան կը ջանայ Միաբանու-թեան մտաւորական մակարդակը բարձրացնել և ե-րիտասարդ վարդապետներու հետ կը հիմնէ «Հանդէս Ամսօրեայ» պարբերականը, որ միակ ուսումնաթերթն է հայկաբանութեան և լեզուական հետազօտութեանց։ Եթէ Վենետիկ կը պարծենայ իր «Բազմավէպ» ամ-սագրով, առաւել ևս Վիեննա իրաւունք ունի հպար-տանալու այս ամսօրեայ թերթով, որուն պարունա-կութիւնը լուրջ, խնամուած և գիտական փաստերու վրայ կազմուած յօդուածներէ բաղկացած է։

Գեղագիր Այտնեան Վիեննայի տպարանին ծաղ-կագիրները արուեստի մեծ ճաշակով զարդարած և կարգի բերած է։ Իր կեանքին վերջին տարիները բո-լոր ճիգը նուիրած է ներքին վարչական բարեկար-գութիւններու։ 1895ին կատարուեցաւ իր յիսնամեայ յոբելեանը, որուն իրենց յարգանքը բերին հայ մտա-ւորականներէն շատերը և օտար ծանօթ գիտնականներ։

Հայր Այտնեանի թողած միակ հոյակապ գործն է իր «Քննական Քերականութիւն արդի հայերէն լեզուի»ն, հրատարակուած 1866ին։ Ան կը բաղկանայ երկար ծանօթութիւններէ հայերէն լեզուի ծագման և օտար լեզուներու հետ ունեցած կապակցութեանց մասին։ Աշխարհաբար քերականութեան կանոնները հոն պար-զաբանուած են շատ ուղիղ և մեկին կերպով և մեր խօսած ու գրած արդի լեզուն՝ զերծ նախապաշա-րումներէ՝ դրուած է իր արժանաւոր պատուանդանին վրայ։ Չին գրաբարագէտներուն մէջ անաչառ և լու-սամիտ Այտնեան միակն եղած է որ պաշտած ունե-

նալով հանդերձ մեր հին լեզուին, աշխարհաբարը պաշտպանած է խումբ մը երիտասարդ վանականներու հետ յամառ գրաբարամոլներուն դէմ, որոնցմէ նշանաւորներն են Հայրեր Մ. Թաղուանի, Մատաթիա Գարագաշեան և Անտոն Պիպէռճեան (Յակոբ Գուրգէն)։

Աբբահայր Ա. Այտնեան վախճանելով 1902 Յուլիս 9ին, մարմինը ամփոփուեցաւ Միաբանութեան գերեզմանատան մէջ։

Է. ՆԱՀԱՊԵՏ ՌՈՒՍԻՆԵԱՆ

ԺԹ դարու առաջին յանդուգն և լուսամիտ գրագէտ գործիչը, որ հայ լեզուն և Կ. Պոլսոյ հայ վարչական մարմինը ուզեց վերանորոգել եւրոպական նոր սկզբունքներով և միջոցներով, սակայն բուռն ընդդիմութիւններու բախեցաւ։

Ռուսինեան Կեսարիոյ զաւակն է և ծնած է 1819ին Էվէրէկ գիւղը։ Ի բնէ չատ մտացի և արթուն՝ փափաքող էր բարձրագոյն ուսման և ազատական ասպարէզի մը հետեւելու, ուստի մէկ քանի բարեկեցիկ ընտանիքներու օգնութեամբ 41 տարեկան հասակին մէջ անցաւ Բարիզ բժշկութիւն ուսանելու։ Հոն հետեւեցաւ նաև օրուան երկու մեծ շարժումներուն՝ գրական և յեղափոխական, որոնց ռահվիրաներն էին Հիւկօ, Լամարթին, Թիէռ, Միշլէ և Ֆավր։ Ասոնցմէ ներշնչուած՝ ան խորհեցաւ իր ազգն ալ պատուաստել ազատական արուեստական, գիտական և ազատագրական կենդանի գաղափարներով։ 1851ին երբ բժշկական վկայագիրը ստացած Պոլիս վերադարձաւ, առաջին գործն եղաւ իրագործելու ձեռնարկել այն բոլորը զոր ծրագրած էր արդէն և միայն օգնականներու կը կարօտէր։ Իր համախոհներն եղան նոյնպէս

բարձրագոյն ուսում առած Գրիգոր Օտեան, Խաչատուր Պարտիզպանեան, Նիկողոս Պալեան, Սերվիչեն և այլք։

1854*ին Ռուսինեան նախ Ուսումնական Խորհրդոյ անդամ եղաւ և կացինը սկսաւ այդ տեղէն շարժել իր «Ուղղախօսութիւն» գործով։ Ան լեզուական շատ օրէնքներ փոխել կ'ուզէր իր ըմբռնումին համեմատ, առանց ուշիւ խորհելու թէ ազգի մը լեզուին տէրը ազգը ինքն է, դարերու ընթացքին ժողովուրդ և նախնին հմուտ եկեղեցականներ այնպիսի կանոններ սահմանած են փորձառութեամբ, որ անկարելի է զանոնք վերցնել կամ ձեւափոխել։ Բայց բազմախոնջ արիբուն բժիշկը ըրաւ զայդ, յաճախ ծիծաղելի ըլլալու աստիճան յառաջանալով իր սրբագրութիւններուն մէջ և երբեմն ալ նոր բառեր կերտելով, որոնք մինչև հիմա կը մնան և կը գործածուին գրականութեան մէջ։*

Ռուսինեանի տարօրինակութիւններն են.

Ա.— Բացարձակ և դասական թուական ածականները իբր թէ ճշդել սա ձեւով. մի, երկ, քառ, միորդ, եռորդ, *ևայլն։*

Բ.— Նա անձնական դերանունը հոլովել այս կերպով. Նա, Նաոր, Նակէ, Նաով, Նաոնք, Նաոնց, Նաոնցմէ, Նաոնցմով։

Գ.— Բայերուն անցեալ կատարեալն ու ապառնին կը խոնարհէր սա ձեւով. գրեցի, գրեցիր, գրեց, գրեցինք, գրեցիք, գրեցին, *առանց էն ի փոխելու,* գրելու եմ, գրելու ես, գրելու է, *ևայլն։*

Դ.— Բառերու կրճատումներ.- անց (*առանց*), սովրոյթ (*սովորոյթ*), բառցոյց (*բառացուցակ*), *ևայլն։*

Ե.— Նորելուկ բառեր.- ճաշոց (*ճաշացուցակ ընելու տեղ*), բերբուշ (*բազմաթիւ թերթեր*), պլլոր (*լիցք, տոլմա*), շփուր (*ելեքտրականութիւն*), կլլոր

(դեղահատ), ծնռածալութիւն (ծնրադրութիւն, յարգանք), եայլն։

Իրմէ մնացած բառերն են. թերթօն (թերթին ներքեւ վէպ կամ ուէ յաւելուած գրութիւն), կտրօն (ստացագիրի մը հատցուող յուշարար թուղթ), ապակեդրոնացում (ինքնավարական օրէնքներով կառավարում), ֆմոյշ (թեթեւ գրութիւն, fantaisie), տոհմիկ, բազկաթոռ, թագստոց, արմկայեց, զինանիշ, հովկուլ (թեւսօլիկ), կեղծամ (սուտ մազ)։ Իրեն գիւտն է Տիար (տէր) բառը, զոր ամէն գնով աշխատեցաւ գործածել տալ պարոնին տեղ, այս վերջինը օտարէն առնուած բառ նկատելով։ Վերոյիշեալ տգեղ բարենորոգումները չ'ընդունուեցան գրագէտներէն։

Ռուսինեան եղած է Ազգային Սահմանադրութեան հիմնադիրներէն մէկը, որուն և օրէնսդէտ ընկերներուն շնորհիւ ազգը այսօր ունի թրքահայութեան այդ կարեւոր կանոնագիրը՝ խմբագրուած օտար խորհրդարանական օրէնքներու սկզբունքին վրայ։ Անոր հռետորական, խոհուն ճառերը մեծ հետաքրքրութեամբ կը լսուէին ազգային Երեսփոխանական ժողովին մէջ։

Ուղղախօսութենէն զատ ունի հետեւեալ գործերը. «Տարեցոյց 1864»ի, «Ազգային հանգանակութիւն», «Ներքին կանոնագիր 1874ի (Ազգ. ժողովի), Վ. Հիւկօի «Ռիւյ Պլաս»ի թարգմանութիւնը և փիլիսոփայութեան դասագիրք մը։

Ռուսինեան հեղինակած է «Երբ որ բացուին դռները յուսոյ» հայրենասիրական գողարիկ երգը։ Մեռած է 1876ին Պոլիս գրեթէ կարօտ վիճակի մէջ։

Ը. ՄԿՐՏԻՉ ԿԹՂԿՍ. ԽՐԻՄԵԱՆ

Հայոց պատմութեան մէջ հազուագիւտ, Մեծն Ներսէսի, Սահակ Հայրապետի և Շնորհալիի ոգիով սնած այս իրապէս մեծ եկեղեցականը ծնած է 1820ին Վան, որուն պարծանքն եղաւ իր գորովալից սրտով և ջերմ հայրենասիրութեամբ։ Ժողովուրդը այնքան պաշտեց ու պատուեց զինքը որ անուանեց «ամենայն հայոց Հայրիկ»։ Աղքատ ծնողքի զաւակ՝ ան անսահման կարօտ և բաղձանք ունէր ուսման մէջ յառաջանալու, որով երբ նախնական ուսում ստացաւ տեղական դպրոցէն և մաս մըն ալ ինքնաշխատութեամբ, քսան տարեկանին թողուց նորահաս կինն ու դեռաբողբոջ աղջիկը և անցաւ Պոլիս, ուր կը յուսար պաշտպանութեամբ նորանոր գիտութիւններ սորվիլ։ Յաջողելով այս բանին մէջ, իր վառ գրիչով գրեց առաջին գործը, «Հրաւիրակ Արարատեան», բանաստեղծութիւն մը հայկական չափով գրուած, որով բոլոր հայերը կը հրաւիրէ իրենց նախնեաց հայրենիքը վերադառնալ։ Այնուհետեւ Խրիմեան կ'այցելէ Կիլիկիա և Երուսաղէմ, ուր ներշնչուած կրօնական վայրերէն՝ կը գրէ «Հրաւիրակ երկրին աւետեաց»ը։

1853ին կը վերադառնայ Վան և կինն ու աղջիկը մեռած կը գտնէ, որմէ չափազանց ազդուած՝ կ'որոշէ եկեղեցական ասպարէզը մտնել։ Աղթամարի մէջ վարդապետ կը ձեռնադրեն զինքը, բայց տեսնելով թէ իր կրթական առողջ առաջարկները հոն ընդունելութիւն չեն գտներ, այս անգամ հովուական գաւազանը ձեռքը

կը մեկնի դարձեալ Պոլիս։ Այնտեղ իրմէ առաջ հասած էր արդէն քարոզչական համբաւը և ժողովուրդը սրտաբաց ընդունելութիւն ըրաւ, այնպէս որ կիրակի օրերը ո՛ր եկեղեցին որ երթար, բազմութիւնը գունդագունդ հոն կը դիմէր, «Հայրիկ» անուանելով զինքը։ Ամէն տեղ և ամէն առթիւ Հայրիկ իր պարզ, բայց պատկերալից ոճով ուշադրութիւնները դէպի Հայաստան կը հրաւիրէր՝ ըսելով. «Եթէ կ'ուզէք ծառը զօրացնել, պէտք է արմատին հոգ տանիլ»։

Օտեան Պօղոս աղայի օգնութեամբ Պոլսոյ մէջ կը հրատարակէ «Արծուի Վասպուրականի» ամսաթերթը և երեք տարի ետքը կրկին յիշեալ ազգասէր անձին ձեռնտուութեամբ տպագրական մեքենայ, եայլն ճարելով կը դառնայ Վարագայ վանքը։ Գործնական մտքի տէր Խրիմեանը լաւ գիտէր թէ ժողովուրդ մը իր մայրենի հողին կապելու համար, պէտք է անոր երկրագործութիւն սովրեցնել ուրիշ ուսումներու հետ. ուստի ամէն ճիգ կը թափէ այս գաղափարը իրականացնելու։ Կ'երթայ Կովկաս, նպաստ կը հաւաքէ, բոլորը կը հետաքրքրէ և կը հրաւիրէ օգնելու իր նորակազմ հաստատութեան, և սակայն հազիւ թէ զայն կարգի դրած, առաջնորդական պաշտօնով կը փոխադրուի Տարօն։ Այստեղ ալ Հայրիկի արծուատես, հեռադէտ աչքերը միշտ յառած հայութեան զարգացման գեղեցիկ ապագային, հանդարտ չեն մնար ու կը հիմնէ իր նախասիրած արծիւներէն «Արծուիկ Տարօնոյ»ն։ Նոյն միջոցին Թրքական հալածանքները և քրդական կողոպուտները բազմացած ըլլալով՝ բուռն կերպով կը բողոքէ Բարձր. Դրան և զանազան միջոցներով կը հարկադրէ զայն 70 աւազակ ցեղապետներ աքսորելու այլեայլ վայրեր։

1868ին Տարօնոյ վիճակին վրայ եպիսկոպոս կը ձեռնադրուի և տարի մը վերջը Պոլսոյ պատրիարք

կ՚ընտրուի։ Ժողովրդասէր և ճշմարտապէս սահմանադրական ոգիով առաջնորդուած Խրիմեան բաւական վէճեր ունեցաւ Ազգային ժողովի բթամիտ և բռնապետ մէկ քանի անդամներուն հետ, որոնց գործին չէր գար իր բռնած ուղղութիւնը։ Անոնք յանդգնեցան նոյն իսկ ցոյցեր սարքել տալ Հայրիկին դէմ, որոնցմէ և կառավարութեան կեղծ խոստումներէն զզուած՝ 1873ին հրաժարեցաւ պատրիարքութենէ։ Այնուհետև հինգ տարի ինքզինքը քարոզչական և գրական աշխատութիւններու նուիրեց, որոնք բոլորն ալ թանկագին գոհարներ են և նուիրուած են իր հօտին հոգեկան, մարմնական և մտաւորական կրթութեան։ Գրուած են հարազատ հայկական ոճով, որովհետև Հայրիկ օտար լեզու չէր գիտեր և խառնուրդ բացատրութիւններ չ՚ունէր։ Այս գործերն են «Դրախտի ընտանիքը», «Սիրաք Սամուէլ», «Խաչի ճառ», «Պապիկ և Թոռնիկ», «Հայ գոյժ», «Վան գոյժ», «Վերջալոյսի երգեր» ևայլն։

Առանց եւրոպական մտքով ընկերվարական մը ըլլալու, Խրիմեան իր հայրենասիրութեան կը միացնէր նաև մարդասիրութիւն։ Կ՚ուզէր որ արևելեան ցեղերը իրարու հետ հաշտ և սիրով ապրին, իրարու զարգացման օգնեն, որուն ապացոյց է թուրքերն ու քիւրտերը հայոց դպրոցները հրաւիրելը, որպէսզի երկսեռ մանուկներ կանուխէն զիրար յարգել սորվին և ապագային ապրին բարի դրացիներ, սակայն անօգո՛ւտ, հայկական առած մը կ՚ըսէ. «Էշն ի՛նչ գիտէ թէ նուշն ի՛նչ է». այնպէս ալ բարբարոսներն ու ջելուզակները ի՛նչ գիտեն թէ դրացիական սէրն ու քաղաքակրթութիւնը, հասարակական կրթութիւնը ի՛նչ են։

1878ին Թուրքօռուս պատերազմէն յետոյ Հայրիկ ազգային պատգամաւորութեան մը գլուխն անցած

կ՚երթայ Պերլին պետութիւններու աւագաժողովէն փրկութիւն խնդրելու հայ բազմաչարչար և նահատակ ժողովուրդին համար։ Ինչպէս միշտ, դարձեալ այդ պետութիւններէն մէկ քանիին շահախնդրական դաւադրութեամբ հայկական հարցը կրկին ջուրը կ՚իյնայ և կը դրուի 61րդ. բարենորոգման անիրագործելի յօդուած մը։ Հայրիկ սաստիկ կը վիրաւորուի և վերադարձին կ՚արձակէ այս վշտագին հառաչը. «Ժողովո՛ւրդ, Թուղթէ չերեփով հարիսայէն բաժին չը կըրցանք առնել։ Իսկ մենք սուրեր չունէինք»։ Ասով լռելեայն հասկցնել կ՚ուզէր թէ պէտք է այլեւս ազգը աչքերը բանայ և իր զէնքով վճռէ իր բախտը։

1880ին Խրիմեան կ՚աճապարէ Վան սովեալներուն օգնութեան։ Նոյն սրտով, հոգածու դէմքն է ան, ամէն կողմ գրած նամակներով հանգանակութեան գործը կը յաջողցնէ։ 1885ին կառավարութեան ստիպումով Կ. Պոլիս կը կանչուի և 90ին կ՚աքսորուի Երուսաղէմ։ Երախտագէտ հայ ժողովուրդը չուշանար այսպիսի անձնազոհ եկեղեցական մը բարձրացնելու իր բազմադարեան Հայրապետական Գահին վրայ և 1892 Մայիս 5ին Կաթողիկոս կ՚ընտրէ զայն։

Կովկասի մէջ ալ դժբախտութիւնները չեն պակսիր և բաժնուիր ծերունի Հայրապետէն։ Ան շատ խնդիրներու հետ կը կրէ նաև կսկիծը եկեղեցապատկան կալուածներու գրաւման։ Կը բողոքէ ցարական կառավարութեան և հազիւ թէ դարմանը տեսած՝ իր հայրական յոգնաբեկ աչքերը կը փակէ 1907 Նոյեմբեր 11ին՝ խոր սուգի մատնելով բոլոր ազգը։

Խրիմեանի նշանաւոր աշակերտներն են Գարեգին Եպիսկոպոս Սրուանձտեան, Արսէն Թոխմախեան, Արիստակէս Տէր-Սարգիսեան և Եղիշէ Տէր-Մարգարեանց վարդապետները։

Թ. ՄԿՐՏԻՉ ՊԷՇԻԿԹԱՇԼԵԱՆ

Հայ քնարերգակ բանաստեղծ Մկրտիչ Պէշիկթաշլեան ծնած է Կ. Պոլիս 1829ին։ Ան աշակերտն է երկու մեծ իմացականութիւններուն՝ Ալիշանի և Հիւրմիւզի՝ որոնց գրչին, զգացումներուն և հայրենասիրութեան ջերմագին հետեւող, եղաւ առաջին դասական գրողը, որ ազգային պատմութենէն քաղելով տուաւ սրտաշարժ թատերգութիւններ՝ «Արշակ Բ.», «Կռունակ», «Վահէ», «Վահան»։ Ինքը թէև հռոմէադաւան, սակայն իր մէջ գոյութիւն չունէր երբեք դաւանական խտրութիւն, ան ա՛յնքան հայ էր հոգիով և իղձերով, որքան էին Ալիշան և Խրիմեան։

Իր կրթութիւնը Վենետիկի Մխիթարեանց քով ստացած ըլլալով, սկիզբները իր ոճը կրօնական բոյր մը և քաղցրութիւն ունէր, բայց յետոյ հետզհետէ դարձաւ գեղեցիկ աշխարհաբար մը, գեղուն՝ բացատրութեանց ճոխութիւնով և յուզումնալից նկարագրութիւններով։ Ան՝ բացի հայ մատենագիրներու գործերէն, կրած է նաև Հայնէի, Ա. Միւսէի և այլ եւրոպացի գրագէտներուն ազդեցութիւնը, որուն համար զուտ հայերէնին քով մերթ կը հանդիպինք իր մօտ ֆրանսերէնի չարաձեւով նախադասութիւններու։

Պէշիկթաշլեան վերոյիշեալ թատերական աշխատասիրութիւններով արեւմտահայ բեմին հիմնադիրը կը համարուի։ Ան եղած է նաև իր ժամանակի յառաջդիմասէր երիտասարդութեան ժրաջան առաջնոր-

դը, զոր պատրուակ բանելով՝ մեծամիտ ջոջեր զինքը հալածած և տանջած են, զրկելով ազգային վճարեալ պաշտօններէ։ Իր մանկութեան օրերէն, այսինքն դպրոցական շրջանէն, աշխատակցած է Վենետիկի «Բազմավէպ» ամսաթերթին։ Եղած է ուսուցիչ և հասցուցած է ծանօթ երկսեռ աշակերտներ, որոնցմէ է վիպասան-դրամատուրգ Սրբուհի Տիւսաբ։ Ռուս համբաւաւոր քննադատ Վալերի Բրիւսով կը բնորոշէ զայն, անուանելով «հայրենասէր և բնութեան բանաստեղծ», այս վերջին որակումը անոր համար որ Պէշիկթաշլեան մեծ բնութենապաշտ մըն է, շքեղօրէն պատկերացնող աշխարհի այլազան տեսարանները։

Պէշիկթաշլեան թէև կեանքի նիւթական պայքարին մէջ սաստիկ կը տառապէր, սակայն բնաւ չէնկաւ նկարագրով, միշտ իր արժանապատուութիւնը բարձր բռնեց, չի խոնարհեցաւ անքացող եսասէր կամքերուն առջև։ Իր բարեկամները այնքան սիրեցին զինքը, որ վայրկեան մը առանձին չթողուցին զայն իր մահացու հիւանդութեան վերջին օրերուն. յաճախ կ'այցելէին և տեղեկութիւն կ'ուզէին առողջութեանը մասին։ Մեռաւ 1868ին դրեթէ չքաւոր վիճակի մէջ։ Անոր գողտրիկ քերթուածներն են. «Ո՞հ, ի՞նչ անուշ», «Թառամին քաջորդւոյն», «Ջեն երջանիկ», «Ո՞ւր էր թէ զեփիւռիկ», «Գնացէ՛ք, իմ տաղք» ևլն.։

«Ի բիւր ձայնից» եղբայրասիրական տաղը դեռ մինչև այսօր կը հնչէ իր բառերուն նման քնքուշ եղանակով բոլորին ականջին։

Ժ. ՄԻՔԱՅԷԼ ՆԱԼՊԱՆԴԵԱՆ

Ռուսահայ այս նշանաւոր հայրենասէր բանաստեղծ ազգային գործիչը ծնած է Նոր-Նախիջեւանի մէջ 1830ին եւ մեռած է 1866 Ապրիլ 13ին Սարաթով նահանգի Կամիշինի քաղաքը, ուրկէ մարմինը փոխադրուած է իր ծննդավայրի Ս. Խաչ վանքի շրջափակը եւ հոն թաղուած է։ Գրական կեղծ անունն է Կամս Էմմանուէլ։ Յամառ ինքնաշխատութեան տիպար մըն է ան, որ չբաւականանալով գաւառի համեստ կրթութեամբ, անձնական ճիգով ուսած է բազմաթիւ լեզուներ եւ յաջողած է. Մոսկուայի արեւելեան լեզուներու համալսարանէն վկայական ստանալ քննութիւն տալով յանձնաժողովի մը առջեւ։ Իր ազգն ու լեզուն ամէն բանէ վեր պաշտող, ան գլխաւոր աշխատակիցը եղած է քննադատական յօդուածներով «Հիւսիսափայլ» ամսագրին, զոր Ստեփան Նազարեանց կը հրատարակէր ազգային զարթնում յառաջ բերելու եւ աշխարհաբար լեզուն կանոնաւորելու նպատակով։ Ի բնէ ընկերային յեղաշրջումը եւ բարենորոգումները ջերմապէս սիրող ան՝ ծանօթացած է ռուս յեղափոխականներու՝ Պաքունինի, Հերցէնի եւ ուրիշներու, որոնց հետ խորհած է տապալել ռուս բռնապետական կառավարութիւնը։ Ասով ալ չբաւականանալով, ուզած է նաեւ Կիլիկիան ազատել Թրքական լուծէն ու ատոր համար միջոց մը Կ. Պոլիս եկած է։ Իր այս մշտական շարժումներն ու առաջաւոր կասկածելի դէմքերու հետ տեսակցութիւնները ի վերջոյ իր վրայ ալ

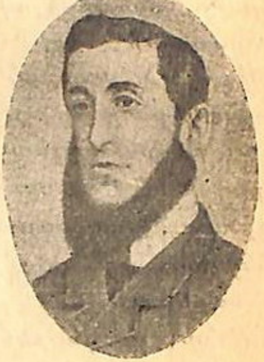

Բետերսպուրկի իշխանութեանց կասկածը հրաւիրելով աքսորուած է վերոյիշեալ Կամիշին քաղաքը, ուր հիւծած բանտային տառապանքներէն՝ շիջած է այս մեծահամբաւ գործիչը։

Նալպանդեան հայոց մէջ առաջին ընկերվարականն է, որ իր «Երկրագործութիւնը որպէս ուղիղ ճանապարհ» գործով ջանացած է հողային, տնտեսական և ընկերային սէր ներշնչել իր ժամանակի մտքով խակ հայ ընթերցողներուն։ Հեղինակած է քնարերգական մեծ ոգիով կարգ մը հայրենաշունչ երգեր, զոր ԺԹ. դարու հայ սերունդները երգեցին մեծ եռանդով և տակաւին կը շարունակեն ուսուցանել այսօր ալ ազգային վարժարաններուն մէջ՝ անոնց զգացումին և խորհուրդին վսեմութեան պատճառաւ։ Այս բանաստեղծութիւններն են. «Ազատն Աստուած», «Մեր Հայրենիք», «Մանկութեան օրեր», «Ցուրտը փչեց», «Երազ», եւայլն։ Ունի նաև մէկ քանի անտիպ երկասիրութիւններ։ Նալպանդեան դարերով պաշտումի և հիացման առարկայ պիտի դառնայ եկող-գացող սերունդներուն այս տողերով.

«Ես մինչ ի մահ, կախաղան,
Մինչեւ մահու անարգ սիւն
Պիտի գոռամ, պիտ՚ գոչեմ
Անդադար՝ Ազատութիւն...»։

ԺԱ. ՌԱՓԱՅԷԼ ՊԱՏԿԱՆԵԱՆ

Պատկանեան կը պատկանի ռուսահայ տաղանդաւոր և գեղարուեստասէր ընտանիքի մը, որուն ականաւոր դէմքերն են «Արարատ» ամսաթերթի խմբագիր Տէր Պատկանեան, քահանայ, և Քերովբէ Պատկանեան՝ բանասէր-լեզուագէտ, ուսուցչապետ ռուս համալսարաններու։ Մանուկ Ռափայէլը կրթուած

այսպիսի ընտանեկան ազգասէր շրջանակի մը մէջ, անկարելի էր որ ինքն ալ չվարակուէր հայրենասիրական գաղափարներէ։ Ծնած է 1830ին Նոր-Նախիջեւանի մէջ, ուր վերոյիշեալ Հօրը խնամքին տակ հարկ եղած նախնական և երկրորդական ուսմանց պաշարը առնելէ յետոյ ղրկուած է Դորպատի համալսարանը։ Հոն բարձրագոյն ուսման կը պատրաստուէին նաև ժամանակակից ռուսահայ գրողներէն Դոդոխեան, Միրիմանեան և Ք. Պատկանեան, որոնք յետոյ հիմը պիտի դնէին ժողովրդական նոր գրականութեան։ Ռափայէլ Պատկանեան եղաւ անոնց կեդրոնաձիգ ուժը, մեծ հրահրողը ջերմ հայրենասիրութեան և ապագայ ազգային ազատագրութեան։ Իր բանաստեղծութեանց ոճը՝ այնքան պարզ, քնքուշ և խթանող՝ հայրական գուրգուրանք մը ունի իր մէջ, որմէ չէ կարելի չազդուիլ և չհետեւիլ իր ցեղապաշտ յորդորներուն։ Ան իր տաղերը գրած է ո՛չ թէ քերթողական արուեստի սիրոյն, այլ անոնց նիւթը և զգացումները տարածելու ձգտումով։ Ժողովուրդը որքա՜ն իր սրտին մօտ գտած է անոր «Մայր Արաքսի» հառաչալից վշտերգը, զոր իր հեղինակութենէն դեռ վաթսուն տարի ետքը կ'երգէ խանդաղատ գուրգուրանքով մը։

1854ին Պատկանեան Մոսկուայի մէջ երկու մտաւորականներու՝ Գէորգ Քանանեանի և Մինաս Թիմուրեանի հետ կը հրատարակէ բանաստեղծական և այլ հատուածներ, որոնց հեղինակի անունը կը դնէ իր և ընկերներուն անուններուն և մականուններուն սկզբնատառերով ԳամառՔաթիպա։ Ասով կ'ուզեն

հաստատել իրենց եղբայրական միութիւնը գրական գործերու մէջ։

Գամառ-Քաթիպա ունի արձակ և ոտանաւոր զանազան գրութիւններ, որոնցմէ կարեւորներն են «Բարոլոգրեր», «Վարթէւար», «Զախու», «Փարսուղին Աւագը», «Բաց աղբար», «Բաղկեղան», «Դրացինս», «Տիկին և Նաժիշտ», ևայլն։ Ասոնք գրուած են Նոր Նախիջեւանի բարբառով և կը ծաղրեն նոյն գաւառին ընտանեկան և ընկերային թերութիւնները։ «Մայր Արաքսի»էն զատ կ'երգուին նաև իր հեղինակած սա երգերը. «Հիմի էլ լռենք», «Լաց ամպերը», «Դուն խելօք հաշուով», «Վանեցու մօր երգը», ևայլն։

Գամառ-Քաթիպա մեռած է 1892 Օգոստոս 22ին իր ծննդավայրին մէջ, ուր մահարձան մը կանգնեցուցած են գերեզմանին վրայ։

ԺԲ. ՄԱՏԹԷՈՍ ՄԱՄՈՒՐԵԱՆ

Այս մեղուաջան, տաղանդաւոր գրագէտը ծնած է Զմիւռնիա 1830 Թուականին։ 1837ի ծանօթ ժանտախտին պատճառաւ միջոց մը ծնողքին հետ այգեքաղաքէն հեռացած և 1843ին վերադառնալով յաճախած է Մեսրոպեան վարժարանը։ 1846ին մէկ քանի հայրենակից աշակերտներու հետ Բարիզ երթալով կը հետեւի Մուրատ-Ռափայէլեան վարժարանի դասերուն, որոնց մէջ առաջնութիւն շահելով մրցանակաբաշխութեան օրը Ֆրանսացի հռչակաւոր բանաստեղծ Լամարթինէն կ'առնայ գեղեցիկ դափնեպսակ մը։ 1850ին շրջանաւարտ ըլլալով նոյն վարժարանէն՝ կը դառնայ Իզմիր, ուր Մարկոս Ազաբէկեանի հետ անձնական վարժարան մը կը բանայ։ Այս ձեռնարկին մէջ քիչ յաջողութիւն կը գտնէ, որով կը ստիպ-

ուի 1853ի վերջերը ստանձնել Պոլսոյ Խասգիւղի ազգային վարժարանին տեսչութիւնը։ Նոյն թուականին և յաջորդ տարիները հետզհետէ կը հեղինակէ, կը թարգմանէ և կը հրատարակէ զանազան կարեւոր գործեր, Վոլթէրի «Զատիկ»ը, «Ճերմակ ու սև», «Ժանօ և Քոլէն» և «Միքրօմեգաս»ը։ Զարմանալի աշխատասիրութիւն և կամք ունէր Մամուրեան, այնպէս որ չկար վայրկեան որ ան չի գրէր և չարտագրէր նորանոր վիպական ու գրական երկասիրութիւններ։ Իրեն կը պարտինք առաջին անգամ Ա. Տիւմայի երեք մեծ վէպերուն «Երեք հրացանակիրք»ի, «Քսան տարի ետք»ի, «Պրաժլօն դերկոմս»ի և Կէօթէի «Վերթեր»ին թարգմանութիւնները։ 1860 Օգոստոսին Պոլսոյ Ազգ. Պատրիարքարանին գիւանապետ կ՚ընտրուի և մեծ յաջողութեամբ կը կատարէ ստանձնած բոլոր պաշտօններն ու արձանագրութիւնները։ 1868ին կը թարգմանէ երկու թատերական հետաքրքրաշարժ գործեր, «Սէվիլլի սափրիչը» և «Մենատատանին աղօրին»։ 1864-67 Վրոյր ծածկանունով շարք մը նամակներ կը գրէ ազգային թերթերու մէջ, զոր յետոյ, 1872ին, մասնաւոր հատորով մը դարձեալ կը հրատարակէ «Հայկական Նամականի» խորագրով։

Մամուրեան եղած է նաև Իզմիրի Մեսրոպեան վարժարանին տնօրէն և հասցուցած է բազմաթիւ ընտիր սաներ, որոնք հրապարակի վրայ անուն և դիրք շահած են։ 1871ին հիմնած է «Արեւելեան Մամուլ» շաբաթաթերթը, որուն մէջ Շահնուր ծածկանունով հրատարակած է գրական և ազգային-քննադատական անթիւ գեղեցիկ և հիւթեղ յօդուածներ։ Այս պարբերականը իր մահէն ետքն ալ շարունակուեցաւ իր զաւկին՝ Հրանդի կողմէ մինչև 1922։ Վերջերը օրաթերթի վերածուած էր։

1889 Հոկտեմբերին կատարուեցաւ իր գրական

գործունէութեան յոբելեանը, բոլոր հայութեան կողմէ սրտագին համակրութեամբ։ Այս բարի ու պատուական գրագէտը չափազանց ազդուած էր իր անդրանիկ զաւկին՝ Վահէի վաղաժամ մահէն, որուն պատճառաւ այլեւս երկար չապրեցաւ ու 1901 Յունուար 2ին աւանդեց հոգին՝ ընդհանուր սուգի մատնելով Զմիւռնահայութիւնը։

Մամուրեան թէև լաւ գրաքննադատ էր, սակայն աշխարհաբարի կողմնակից էր և ջերմ պաշտպան անոր գործածութեան։ Դպրոցական դասագիրքեր ալ յօրինած է, որոնք ժամանակ մը կը գործածուէին ազգային վարժարաններուն մէջ իրենց մանկավարժական ճշմարիտ ուղղութեան համար։

ԺԳ. ԽՈՐԷՆ ԱՐՔԵՊԻՍԿ. ՆԱՐՊԷՅ

ԺԹ. դարու հայ եկեղեցականութեան խիստ արժէքաւոր անդամներէն մէկը, որ պատիւ բերաւ իր ցեղին, և անոր դատին զոհուելով ունեցաւ ողբալի վախճան մը։ Բուն մականունն է Գալֆաեան և ծնած հայ կաթողիկ ընտանիքէ 1831ին։ Մանկութեան ատեն Վենետիկ ղրկուելով աշակերտեցաւ Մուրատ-Ռափայէլեան վարժարանին, ուրկէ շրջանաւարտ ըլլալով վարդապետ ձեռնադրուեցաւ։ Ունէր հանճարեղ միտք, ատենախօսելու կամ քերթողելու գերընտիր ձիրք և գրելու ազնիւ ճաշակ։ Հմուտ մէկ քանի լեզուներու՝ կատարած է թարգմանութիւններ, սակայն երբեք իր հայերէն գեղեցիկ ոճը ազդուած չէ օտար ասութիւններէ և դարձուածքներէ։ Նարպէյ ա՛յնքան սահուն ֆրանսերէնով մը կը խօսէր իր քա-

րողները և դամբանականները, որ օտարները կը հիանային և կ'ուզէին յաճախ լսել զինքը։

Խորէն Արք. 1857ին հրաժարելով Վենետիկի Մխիթարեանութենէն կ'ընդունի մայրենի Առաքելական Եկեղեցին և անոր զարդարուն սիւներէն մին կը դառնայ։ Նախ կ'անցնի Բարիզ, Նախապէս Վենետիկէն քաշուած երեք կարևոր հոգևորականներու, Գաբրիէլ Վրդ. Այվազովսքիի, Ամբրոսիոս Գալֆայի և Սարգիս Թէոդորեանի քով, որոնք Հայկազեան վարժարանը կը վարէին, և յետոյ կու գայ հաստատուիլ Պոլիս, ուր մեծ ընդունելութիւն կը գտնէ և շատ թաղեր կ'ուզէին զայն իրենց եկեղեցիներուն քարոզիչ ունենալ։

Բազմավաստակ բանաստեղծ - գրագէտ Նարպէյ Սրբազան, ինչպէս մտքով, նոյնպէս արտաքնապէս անքա՜ն վայելուչ և գրաւիչ էր, որ օտար դիւանագէտներ և դեսպաններ մեծ հաճոյք կը զգային անոր հետ տեսակցելէն, և արդէն կարևոր ազգային հարցեր դեսպանատուններուն ներկայացնելու համար ան կը ղրկուէր յաճախ իբրև պատրիարքի ներկայացուցիչ։ Ունեցած է երկար տարիներու օգտաշատ գործունէութիւն ազգային շրջանակներու մէջ։ 1878ին հայկական խնդիրը Պերլինի վեհաժողովին ներկայացնելու համար ղրկուած ազգային պատուիրակութեան անդամ էր և Թարգմանութեանց մէջ մեծ դեր ունեցաւ։ Վերադարձին բաւական պաշտօններէ յետոյ 1890ին Պէշիկթաշի թաղին ճարտարախօս քարոզիչն էր, որ ատեն արդէն Թուրք ոստիկանութիւնը սկսած էր կասկածով նայիլ անոր միջազգային յարաբերութիւններուն վրայ։ Վեհապետեան Յարութիւն Պատրիարքի Երուսաղէմի պատրիարքական գահը բարձրանալէն յետոյ ինքը՝ Նարպէյն էր գլխաւոր թեկնածուն Կ. Պոլսոյ Պատրիարքութեան, սակայն կարգ մը

սեւազգեստներ և սեւախիրաններ վխտեցնելով՝ անոր տեղ պատրիարք ընտրեցին Արմաշու վանքին վանահայր երկչոտ, թոյլ և կեղծաւոր Խորէն Եպիսկ. Աշըգեանը: Այս ոստիկանութեան նախարարին գործիք նախանձոտ եկեղեցականը յաջողեցաւ վերջապէս իր անուանակիցը կասկածելի ցոյց տալով ձերբակալել տալ և իր կողմէ անարժան կոնդակով կարգալոյծ հռչակել զայն, առանց վախնալու ապագայ պատասխանատուութենէն: Իրեն հանդէպ ցոյց տրուած վատ արարքներէն սաստիկ ազդուած՝ Նարպէյ բանտէն ազատելէն յետոյ կը քաշուի իր քրոջը տունը և 1892 Նոյեմբեր 4ին «ոստիկանութեան դառը խմած թունաւոր սուրճին հետեւանքով» յանկարծամահ կ'ըլլայ Բերայի մէջ: Ահա այսպէս կը վերջանայ թանկագին կեանքը այն ազգասէր Եպիսկոպոսին, որ ուսուցած էր «Հայ ապրինք, եղբա՛րք» խրախուսիչ երգը և ինկաւ հայու դաւաճանութեամբ:

Նարպէյ եղած է նաեւ հրապարակագիր՝ գրելով «Մասեաց Աղաւնի»ին և այլ հայերէն ու օտար թերթերու մէջ, և քնարերգակ անուանի բանաստեղծ՝ հրատարակելով իր սա գործերը. «Սուսերք Հայկականք», «Վարդենիք», «Քնար պանդխտի», թարգմանած է Լամարթինի «Դաշնակները» և գրած է երկու թատերական կտորներ, «Արշակ Բ.» (ողբերգութիւն) և «Ալաֆրանկա» (կատակերգութիւն):

Նարպէյ թաղուած է Պոլսոյ Շիշլիի Ազգային գերեզմանատունը Սրուանձտեան Գարեգին Եպիսկոպոսի և... իր դաւադիրին Աշըգեանի քով: Թուրքի ահաւոր, մարդասպան ձեռքը այս զուգութիւնն ալ գործեց:

ԺԴ. ԳՐԻԳՈՐ ՕՏԵԱՆ

Կ. Պոլսոյ Սկիւտար թաղէն ազնուական ընտանիքի մը հօրը՝ Եաղըճի Պօղոս աղայէն զաւակն է Օտեան, որ մանկութեան ժամանակ բարեկիրթ միջնոլորտի մէջ ապրած ու մեծցած էր։ Ծնած է 1834ին և իր տարրական կրթութեան երկու նշանաւոր ուսուցիչները եղած են Խաչատուր Միսաքեան և Խաչատուր Պարտիզպանեան պատուելիները, որոնք այն ատեն հայկաբանութեան մասնագէտներ էին։ Տասնըեօթը տարեկանին Գրիգոր արդէն պատանի գրող մըն է և փոքրիկ երկասիրութեամբ մը կ՚առաջարկէ աշխարհաբար լեզուն կանոնաւորել եւ հաստատուն լեզու ընել։ Ապա կը ղրկուի Բարիզ, ուր կը սորվի օրէնսգիտութիւն, քաղաքային գիտութիւններ և գրականութիւն։ Այնտեղ ան այնքա՜ն համակրելի կ՚ըլլայ օտարազգի գրողներուն, որ իր բնակավայրը հաւաքավայրը կ՚ըլլայ անոնց և յաճախ վիճաբանութիւններու միջոցին սրտաղեղ պաշտումով մը ներբողը կը հիւսէ իր մայրենի լեզուին։ Պետական պաշտօնատար գրագէտ Հ. Ասատուր խօսելով անոր անշեղ նկարագրին վրայ, կ՚ըսէ թէ «Օտեան այն մարդերէն էր, որոնք անհուն մեծարանքի հետ կ՚ազդեն նաև անհուն համակրանք»։

Ֆրանսական մեծ ոստանին մէջ Օտեան յաճախ Խորհրդարան յաճախելով կ՚ունկընդրէ մեծ քաղաքագէտներ Թիէռը, Կամպէթթան, Ժիւլ Սիմօնը, Լայլն, և ինքն ալ կը դառնայ անոնց պէս յեղափոխական

մը, սակայն զգուշաւոր և բարենորոգիչ։ Հետագային Պոլսոյ Ազգային Ժողովին մէջ իր թունդ գործունէութիւնը և իբրև Ատենապետ խօսած ներկուռ ճառերը կը պարտինք այս այցելութիւններուն և օտարներու հետ գաղափարական շփումներուն։ Օտեան եղած է ազգ. սահմանադրութեան հիմնադիրներէն մէկը, որ իր ընկերակցին բժիշկ Ն. Ռուսինեանի հետ աշխատած է կանոնագրութիւններու կազմութեան ու անոնց գործադրութեան։

Օտեան շատ կը սիրէր երիտասարդ ուսանողները որ Բարիզ կ'երթային, և կարելին կ'ընէր անոնց նիւթական օգնութիւն հասցնելու համար։ Նորահաս գըրողները կը քաջալերէր և անոնց հետ թղթակցութեան կ'սկսէր։ 1851-54 Ռուսինեանի Ուղղախօսութեան գլխաւոր համակիրն ու թելադրիչը եղած է։ 1856ին աշխատակցած է, Յարութիւն Սվաճեանի «Մեղու»ին ուղղախօսութեան նոր կանոններով, իսկ Պոլսոյ «Մասիս» օրաթերթին ղրկած է զանազան թըղթակցութիւններ «Վահրամ» կեղծանունով։ Բացի երեսփոխանութենէ, Պոլսոյ մէջ վարած է ազգային զանազան պաշտօններ՝ միշտ ուղղամտութեամբ և ճըշդապահութեամբ։

Օտեան թէև կարևոր գործ մը չէ ձգած, սակայն ունի հիանալի նկարագրական գրուածքներ, որոնք երևան կը բերեն ճաշակի նրբութիւն և լեզուական գեղեցկութեան հետ պատկերներու հարազատութիւն։ «Վիպատ», «Վ. Հիւկոյի տարեդարձը», «Բարիզ և Լոնտոն», «Կամպէթթա» ընթերցանութեան արժանի հատընտիր կտորներ են։

Օտեան, իբրև օսմանեան տաղանդաւոր պաշտօնատար, 1876ին մեծ յարգանքի արժանացած է Թուրքերուն մէջ և վարչապետ Միտհատ փաշայի օգնած է պետական սահմանադրութիւնը խմբագրելու ատեն։

Երկու անգամ Լամարթինի «Ռաֆայէլ»ին թարգմանութիւնը կատարած է, երկրորդը առաջինէն աւելի գեղեցիկ և հարազատ։ Ան ջերմ հաւատացող մըն էր Աստուծոյ գոյութեան, զոր հոգեբանական փաստերով կ'ապացուցանէր և սաստիկ կը վշտանար անոնց, որ հակառակը կը պնդէին նիւթապաշտ գաղափարներով։

1887 Յուլիսի վերջերը կը մեռնի ան Բարիզի մէջ անողոք հիւանդութենէ մը զգետնուած ու կը թաղուի Բէռ Լաշէզի գերեզմանատունը։ Քառասուն ազգակիցներ միայն ներկայ կ'ըլլան յուղարկաւորութեանը անոր, որ այնքան տքնած ու աշխատած էր սահմանադրութեան հաստատութեան և ամիրաներու իշխանութեան տապալման համար։

ԺԵ. ՅԱԿՈԲ ՄԵԼԻՔ-ՅԱԿՈԲԵԱՆ
ՐԱՖՖԻ

Սալմաստի Փայաջուկ (Պարսկաստան) գիւղի այս անզուգական մեծ հայրենասէր զաւակը ծնած է 1835ին։

Այդ գիւղին մէջ կանոնաւոր վարժարան չի գտնուելուն համար կանուխէն անցած է Թիֆլիս, ուր նախնական կրթութիւնը ստացած է գիմնազիոնի մը մէջ և յետոյ ինքնաշխատութեամբ ու ջերմ փափաքով յառաջացած է հայերէնի մէջ նիւթ ընտրելով իրեն հերոսական դէմքերու և դրուագներու նկարագրութիւնը։ Հայրենիքի ջերմ սիրով տոգորուած՝ երիտասարդութեան ատեն առաջին գործն է եղած այցելել Վասպուրական և Տարօն, որոնցմէ քաղած է իր ապագայ վիպագրութիւններու

նիւթերուն մեծագոյն մասը։ Միջոց մը գրաւած է ուսուցչութեամբ և առեւտուրով և յետոյ ծանօթանալով ռուսահայ համբաւաւոր հրապարակագիր Գրիգոր Արծրունիի՝ աշխատակցած է անոր «Մշակ» օրաթերթին։

Խաչատուր Աբովեանէն ետքը ինքն է որ ջերմ եռանդով մշակած և կատարելութեան հասցուցած է գրականութեան վիպագրական ճիւղը, անոր միջոցաւ օտար բարբարոսութիւնները պատկերացնելու, դարերէ ի վեր հայուն թմրած միտքերը արթնցնելու, սիրտերը հրահրելու և յեղափոխական ձեռնարկներով Տաճկահայաստանի ազատագրութեան պատրաստելու համար ժողովուրդը։ Այս գործնական և ճշմարիտ մտածումը իր ժամանակին և յետոյ թէև քննադատուած է Թուլասիրտներու կողմէ, սակայն արժէք չէ ունեցած, քանի որ քաղաքական և բարոյական բոլոր միջոցները սպառած՝ ալ ուրիշ ճանապարհ չէր մնացած ցեղը փրկելու՝ բայց եթէ ըմբոստութիւնը։ Եւ չէ՞ որ Եւրոպայի քաղաքակիրթ ազգերէն շատերուն փրկութիւնն ալ այս ձեւով կատարուած էր։

Րաֆֆի արուեստագէտ գրող մը եղած չէ և խորացուցած չէ իր գրութիւնները մանրամասնութիւններով, բայց այն կարևոր դէպքերն ու անցքերը զոր արձանագրած է զգայուն բառերով, զինքը իրապաշտ յեղափոխական պատմագրող մը դարձուցած են։ Իր վէպերը երկու մասի կը բաժնուին՝ հին պատմագրական և նոր ժամանակագրական։ Առաջինին կը պատկանին «Սամուէլ»ը և «Դաւիթ Բէկ»ը, իսկ երկրորդին «Խենթ»ը, «Կայծեր»ը և «Ջալալէդդին»ը։ Րաֆֆի կարապետն է և իտէալի ուսուցիչը իրմէ վերջը եկող սերունդներուն և այդպէս ալ պիտի մնայ ապագայ դարերուն, եթէ արդարութիւնն ու իրաւունքը՝ հակառակ զուր տեղը թափուած արիւննե-

րու՝ դարձեալ անմխսուրին և ոճրագործ բռնապետներ կաշկանդեն ազգերու ազատութիւնը։

Ունի երկու թարգմանուած գործեր. «Ղարաբաղի աստղագէտը» և «Կայէնի կտակը», իսկ միւս աշխատասիրութիւններն են. «Խաչագողի յիշատակարանը», «Սալբի», «Փունջ», «Խամսայի մելիքութիւնները», «Պատմուածքներ», «Ոսկի Աքաղաղը», «Ջահրումար», «Պարսկահայք»։ Այս բոլորը պէտք է կարդան հայ դպրոցականները, որպէսզի մեծնան հայ հոգիով և ազգային անջնջելի զգացումով։

1938ին տօնուեցաւ Րաֆֆիի ծննդեան հարիւրամեակը և մահուան յիսնամեակը։ Մեռած է 1888 Ապրիլ 24ին Թիֆլիսի մէջ։

ԺԶ. ԳԱՐԵԳԻՆ ԵՊԻՍԿ. ՍՐՈՒԱՆՁՏԵԱՆ

Որքան բարի ու հեզ, նո՛յնքան անձնուէր եկեղեցական մը, որ ԺԹ. դարու հայ աշխարհիկ գրականութեան և ազգագրութեան ռահվիրաներէն մին եղաւ։ Ծնած Վան 1840 Դեկտեմբեր 12ին, նոյն քաղաքին մաքուր օդովը ու բերքերովը սնած և գեղածիծաղ ծովուն հիանալի տեսարաններովը ի մանկութենէ երեւակայութիւնը ոգեւորուած՝ ան եղաւ արձակագիր զգայուն բանաստեղծ մը, որուն գրչէն համակ սէր ու աղապատանք կը բղխին դէպի իր անմահական ամբողջ հայրենիքը — Հայաստան։

Աշակերտած է տեղին Վարագայ Վանքին մէջ Հայոց Հայրիկին՝ Խրիմեանի, որուն հոգիէն, միտքէն և սիրտէն ուսումնական համեստ պաշար մը, բայց հրակայ զգացումներ ստացած՝ դարձած է երկրորդ տիպար Հայրիկ մը, անջնջելի քաղցր յիշատակներ թողելով Մուշի, Վանի և Ակնայ մէջ, ուր Կ. Պոլսոյ

Ազգ. Պատրիարքարանի որոշմամբ գացած է նախ իբր այցելու հովիւ և ստուգիչ ժողովուրդի իսկական վիճակին և յետոյ ընտրուած է Առաջնորդ։ Այս ճամբորդութիւններուն առեն է որ Գարեգին Վարդապետ տեսնելով Հայաստանի սքանչելի բնանկարները՝ բարձրաբերձ լեռներ, խոր ձորամէջեր, արագահոս գետեր և վճիտ, ծիծղուն լճակներ, խորհած է զանոնք նկարագրել իր համեղ, ինքնատիպ ոճով և հայրենի հին բարքերն ու սովորութիւնները, հէքեաթներն ու մելամուշ երգերը հաւաքել այլեայլ հատորներու մէջ՝— ընթերցանութեան արժանի «Համով Հոտով» գործեր։ Այս խորագրով գրքէն զատ գրած է նաև «Թորոս աղբար», «Մանանայ», «Գրոց Բրոց», «Հնոց և Նորոց», «Շուշան Շաւարշանայ» և ուրիշ աշխատութիւններ, որոնք դեռ անտիպ կը մնան։

1885ին Եպիսկոպոս ձեռնադրուած է Մակար Կաթողիկոսէն։ Կ. Պոլիս գտնուած ժամանակ ուսուցչական պաշտօն վարած է Բերայի Նարեկեան, Ղալաթիոյ Կեդրոնական և ուրիշ Թաղերու նախակրթարաններուն մէջ, ամէն տեղ ձգելով սիրուած ուսուցչի և ջերմ հայրենասէրի քաղցրիկ յիշատակներ։ Բարոզելու մէջ ալ ճարտար և մերթ զուարճախօս էր Սրուանձտեան։ Ակնայ Կաչոյի լեռներուն երկնամբերձ կատարները և քարքարուտ ճանապարհները տեսնելով օր մը քարոզի առեն ըսած է. «Աստուած ամէն տեղի մէջ մէկ բնական շնորհ բաշխած է, իսկ քարի տոպրակն ալ ձեր քաղաքին վրայ թափած է»։ Ո՛ւր որ գացած է, յորդորած է ժողովուրդը բարեբեր և օդասուն հայ վայրեր գաղթել. զոր օրինակ, Ակնցիները խրատած է երթալ և Սվազի մերձականները հաստատուիլ։ Անոր նպատակը եղած է բարոյական և ազգային զգացման հրահրումին հետ խթանել նաև ժողովուրդին ճիգը նիւթապէս բարձրանալու կամ հարըս-

տանալու։ Անոր տրտմաթաթաւ «Թէ հայրենեաց պսակադիր» երգը դեռ կ՚երգուի հայ վարժարաններուն մէջ և միշտ պէտք է երգուի, «Աւարայրի Նահատակ»-ներուն յիշատակը վառ պահելու համար յաջորդ բոլոր սերունդներուն մէջ։

Ազգը դեռ շատ կրնար օգտուիլ Սրուանձտեանի կարողութենէն և անձնուէր տրամադրութիւններէն, սակայն դժբախտաբար վաղաժամօրէն ան վախճանեցաւ Պոլսոյ ազգ. հիւանդանոցին մէջ 1892 Նոյեմբեր 17ին, սուգի մատնելով բոլոր զինքը ճանչցողները։ Իր համեստ թոշակներէն խնայած գումար մը ձգած է, ծննդավայրին մէջ իր անունով հիւանդանոց մը շինելու համար ապագային։

ԺԷ. ՄԱՂԱՔԻԱ ԱՐՔ. ՕՐՄԱՆԵԱՆ

Բազմահմուտ, լեզուագէտ եկեղեցական, որ 1895-1908 թուականներուն բացառիկ դէմք մը եղաւ իր ազգային տարօրինակ ըմբռնումներով և վարչական գործունէութեամբ՝ ժամանակակից հայ կղերին մէջ։ Դաւանութեամբ կաթոլիկ, եկեղեցական աստիճանը ստանալէն բաւական ետքը դարձած է մայրենի եկեղեցիին գիրկը, ուր պատուած են զինքը դաւանական կարեւոր առաջնորդութիւններ, մանաւանդ Կարնոյ Առաջնորդ - Հովուութիւնը յանձնելով իրեն։ Բնութեամբ թէև դիւրահաղորդ, սակայն իր փառասիրութեան և ազգին զաւակաց հանդէպ ունեցած անտարբեր ոգիին համար այնքան չէր

սիրուեր և մանաւանդ 1896-908 պատրիարքական (Կ. Պոլսոյ) շրջանին սարսափ կ'ազդէր շատերուն։ Այս էր պատճառը որ արտասահմանէն յեղափոխական կուսակցութիւն մը իրեն օտար կրօնաւորի հագուստներ ղրկեց, երբ լսեց թէ Կարմիր Սուլթանին՝ Ապտիւլ Համիտի՝ հաճոյանալու համար անփոյթ կը գտնուէր հայ բանտարկեալները և աքսորեալները պաշտպանելու անհրաժեշտ գործին և պարտականութիւններուն մէջ։

Օրմանեան պերճախօս էր և սքանչելի քարոզիչ, որուն համար կը յարգուէր նաև օտարներէն։ Ո՛չ մէկ Պատրիարքի օրով օտար պետութեանց դեսպանները այնքան շատ կը յաճախէին Ազգային Պատրիարքարան, տեսակցելու համար անոր հետ, որ գիտէր դիւանագիտական լեզու և ոճ գործածել և չթերանալ կենցաղագիտական պայմաններու մէջ։

Օրմանեանի աչքառու արժանիքներէն մէկն է իր աշխատակցին՝ Դուրեան Եղիշէ Սրբազանին հետ, իբրև վերատեսուչ Արմաշու դպրեվանքին, հոյլ մը նոր, իմաստուն և լուսաւոր մտքի տէր եկեղեցականներ պատրաստելը, որոնք յետոյ Հայաստանի և Փոքր-Ասիոյ գաւառական քաղաքներուն արժանաւոր հոգեւոր տեսուչներ կամ Առաջնորդներ եղան։ Օրմանեան-Դուրեան զոյգը ԺԹ. դարու Լուսաւորչական Սահակ-Մեսրոպները եղած են։ Ուսուցչական յատկութիւններով օժտուած՝ ան շատ մօտ էր ուսանող մատաղ սերունդին և յաճախ Կ. Պոլսոյ ազգային նախակրթարանները այցելելով, կը հարցաքննէր աշակերտները, խրատականներ կը խօսէր և շաքար կը բաշխէր, որուն համար կոչեցին զինքը «շաքարատու» Պատրիարք։ Իր օրով Ազգային Պատրիարքարանը եւրոպական կարգաւորութեամբ և ճշգապահութեամբ պաշտօնատուն մը վերածուեցաւ։

Գրագէտ-փաստաբան Գրիգոր Զօհրապ այսպէս կը գծէ Օրմանեանի պատկերը. «Ո՛չ պատմութիւնը կը չփոթեցնէ զինքը և ո՛չ գիտութիւնը. ընդհակառակը անոնցմէ է որ կը քաղէ իր փաստերը ու զէնքերը, ամէնէն նորահնար ապացոյցներ անծանօթներ չեն իրեն։»

Օրմանեան եղած է նաև Էջմիածնի ճեմարանին աստուածաբանութեան ուսուցիչ և մեծ ազդեցութիւն ունեցած է ուսանողներուն վրայ, որոնք Խրիմեան Կաթողիկոսի մահէն յետոյ շատ աշխատած և պաշտպանած են անոր թեկնածութիւնը Հայրապետական Աթոռին։ Ան պատրաստած է այնպիսի գրական-պատմական գործեր, որոնք ուրիշներու երկասիրութեանց պէս չպիտի կորսուին, այլ միշտ պիտի կարդացուին գալոց սերունդներէն։ Այս մեծարժէք հատորներն են. «Հայոց Եկեղեցին», «Զորս Աւետարաններու Համապատում», «Ազգապատում» և մէկ քանի օտար լեզուով աշխատասիրութիւններ։

Օրմանեան ծնած էր 1841ին և վախճանեցաւ 1918ին ալեւոր ծերութեան և մեկուսացած կեանքի մէջ։ 1908ին օսմանեան սահմանադրութեան հռչակման ատեն իր դէմ եղած ցոյցերը բաւական ազդած էին անոր առողջութեան վրայ։

ԺԸ. ՅԱԿՈԲ ՊԱՐՈՆԵԱՆ

Երգիծաբանութիւնն ու զաւեշտագրութիւնը հայ գրականութեան մէջ ամէնէն քիչ մշակուածներն եղած են ԺԹ. դարէն առաջ, անոր համար որ՝ մեր նախնի մատենագիրները աւելի շատ կրօնի և բարոյականի լուրջ հարցերով զբաղած են և ժողովուրդն ալ պարագաներուն և դէպքերուն բերմամբ վարժուած է աւելի շատ ողբալու, յուզուելու, քան թէ զուար-

թանալու և ծիծաղելու։ Քաղաքականապէս հանգիստ ազգերն են միայն որ վայելած են երգիծական չէնչող գրականութեան կազդուրիչ ազդեցութիւնը՝ յաճախ հեգնելով կեանքին առօրեայ դառնութիւնները։

Յ. Պարոնեանէ առաջ Պուէտ Խաչատուր Միսաքեան, Ճանիկ Արամեան և Յարութիւն Սվաճեան թէև փորձած են իրենց ժամանակի անձերուն, դէպքերուն և ընտանեկան տեսարաններուն ծաղրապատկերները ներկայացնել մասնաւոր գրքոյկով կամ թերթով, սակայն բոլորն ալ տկար ու խիստ վար կը մնան այն զուարթախոհութեան (humour) քով, որ մեր երգիծաբանինն է եղած։ Հակառակ իր արտաքին չոր լուրջ երեւոյթին և նիւթական անձուկ վիճակին, Պարոնեան մանկութեան օրերէն սկսած եղած է միշտ կծու հեգնող մը ճշմարտութեան և ուղղամտութեան դէմ կատարուած գործերուն։ Ծնած է 1842ին Ադրիանապոլսոյ մէջ համեստ ծնողքէ մը և վեց տարեկանին ղրկուած է տեղւոյն ազգային վարժարանը, ուր աշակերտած է ապագայ երկու մեծ եկեղեցականներու՝ Ներսէս Վարժապետեանի և Բարթողիմէոս Չամչեանի։ Զարմանալի հակընթացքով մը այս հետագայ ճարտար տոմարակալը աշակերտական շրջանին եղած է թուաբանութեան դասին թունդ հակառակորդ մը։ Անգամ մը չի կրնալով լուծել կոտորակի բարդ խնդիր մը, սրտնեղած՝ գրատախտակին վրայ կը գրէ․ «Հրաժարիմք ի դիւաբանութենէ և ամենայն չար կոտորակաց նորա»։ Այդ օրէն ահա կ'երեւար թէ փոքրիկ Յակոբը օր մը պիտի դառնար սրամիտ երգիծագիր մը։

Տասնըչորս տարեկանին Պարոնեան միջոց մը կը յաճախէ Ա. Պոլսոյ յունաց վարժարանը, ուր բաւական ընտելանալով յոյն լեզուին, 1884 թուականին «Խիկար» պարբերականին մէջ կը թարգմանէ Լու-

կիանոս բարոյախօսին «Մեռելական տրամախօսութիւն»ը։

1858ին դեղագործի մը քով կը մտնէ իբրև աշկերտ և բուսական բժշկական ու բնախօսական ծանօթութիւններ ձեռք կը բերէ, սակայն տեսնելով թէ դեղագործական ասպարէզը բնաւ իր հոգիին չխօսիր, կը ձգէ զայն ու ինքզինքը կը նուիրէ ինքնազարգացման, հայ և օտարազգի հեղինակներու գործերուն ընթերցանութեան։

1864-1867 Պոլսոյ մէջ հեռագրատան պաշտօնեայ կ'ըլլայ։ Տարի մը վերջը կը հրատարակէ իր առաջին կատակերգական գործը «Ատամնաբոյժն Արևելեան» և յետոյ «Երկու տէրանց ծառայ մը»։

Պարոնեան ամէն գործ կամ ասպարէզ կը փորձէ թէ՛ օգտակար ըլլալու և թէ համեստ ապրուստ մը ճարելու համար. կ'ընէ հաշուակալութիւն, ուսուցչութիւն, խմբագրութիւն և գրագրութիւն, բայց ամէնուն մէջն ալ բախտը իրեն չի ժպտիր։ Երգիծաբանութեան մէջ, հակառակ նախանձորդներու, կարգ մը եկեղեցականներու և ջոջերու հալածանքներուն, թէև շատ գնահատուեցաւ ու ծափահարուեցաւ ժողովուրդէն, սակայն այս վերջինը իր անզուգական գրագէտին նիւթական հանգիստ կեանք մը չապահովեց, որպէսզի ան երկար ապրէր և շարունակէր խարազանել մեր ցեղային բնատոհմիկ թերութիւնները՝ զանոնք տակաւ ջնջելու համար։

1872-1888 Պարոնեան խմբագիր եղած է հետզհետէ «Եփրատ», «Մեղու» և իր սեփական «Թատրոն» և «Խիկար» պարբերականներուն, որոնց մէջ ամէն ինչ քննադատած է սուր հեգնութեամբ մը. ծաղրանկարներ, քաղաքական յօդուածներ, առօրեայ հարցեր, թատերական գործեր, նոյն բոլորն ալ իր գրչի նշդրակին ենթարկուած են։ Այս թուականներուն

յաջորդաբար լոյս տեսած են իր երգիծական սքանչելի գլուխ-գործոցները. «Ազգային Ջոջեր», «Մեծապատիւ Մուրացկաններ», «Ծիծաղ», «Պտոյտ մը Պոլսոյ Թաղերուն մէջ» և «Պաղտասար Աղբար», որոնք ծայրէ ի ծայր ընթերցողին ծիծաղը կը շարժեն և զանազան հրահանգիչ ու սրբագրիչ դասեր կը պարունակեն: Արեւելեան Հայաստանի կամ Կովկասի հայերը անոր աշխատութիւններէն մաս մը հրատարակած են «Հոսհոսի Ձեռատետր» խորագրով:

Պարոնեանի աշխարհաբարը պարզ է, ան սեթեւեթ ոճեր և բացատրութիւններ չունի և ատոր համար իսկ շատ սիրուած է ընթերցողներէն. անոր նպատակը եղած է ուղղել բարքերը՝ այնպիսի մեկին գրելակերպով մը, որ բոլորն ալ հասկնան: Գրագէտ Հ. Ասատուր այսպէս կը սահմանէ զայն. «Իր գործածած բառերուն մէջ միշտ զգոյշ և պարկեշտ է: Պիղծ նիւթերէն չախորժիր: Թեթեւամտութիւն չունի իր ծաղրին մէջ: Երբ բանի մը վրայ կը խնդայ, երբեմն զայրոյթ ունի, երբեմն դառնութիւն, քիչ անգամ ատելութիւն, երբեք չարութիւն, իսկ անկեղծութիւն՝ միշտ: Մեծ յարգանք ունի հանրութեան համար որուն կը խօսի»: Ուրիշ նոր գրողներ մերթ գռեհկութեան և զզուելի մերկախօսութեան տարին երգիծաբանութիւնը: Պարոնեան իր վերոգրեալ յատկութիւններով միշտ բարձր կը մնայ անոնցմէ:

Պարոնեան կարճ ժամանակ մը ազգային երեսփոխան և Պատրիարքարանի պաշտօնեայ ալ եղած է: Մեռած է 1891 յունիս 8ին Թոքախտէ վարակուած՝ Թշուառ վիճակի մէջ: Ան որպէս իրապաշտ հեգնեց կեանքի շատ մը դրուագները, հարստութիւն, աստիճան, փառք, մեծութիւն, չքաւորութիւն, եւայլն:

ԺԹ. ՍՐԲՈՒՀԻ ՏԻՒՍԱԲ

Կ'ըսուի թէ ժամանակին ունեցած ենք մէկ քանի բաւական զարգացած հայ կիներ, որոնք բանաստեղծութիւններ կամ պատմութիւններ գրած են, բայց գրաւոր տեղեկութիւններ պակսելուն համար որոշապէս չենք կրնար ըսել թէ ո՞րք, ո՞ւր և ի՞նչպէս ապրած են։ Սրբուհի Տիւսաբով կը սկսի հայ իգական սեռին ալ մուտքը գրական ասպարէզին մէջ և անկէ ի վեր ուրիշ գրագիտուհիներ ալ կ'ունենան իրենց գրական արտադրութիւնները։ Այս տաղանդաւոր, զգայուն, խորհող և ուժեղ նկարագրի տէր հայուհին ծնած է 1842ին Կ. Պոլսոյ մէջ Սարգիս Վահանեան գերդաստանէն, որուն տանտիրուհին Տիկին Նազլը եւս եղած է իր ժամանակին ուսեալ կիներէն մէկը։

Սրբուհի Տիւսաբ դժբախտաբար հայ վարժարան յաճախած չէ. իր նախնական և երկրորդական ուսումները ստացած է Օրթագիւղի և Բերայի ֆրանսական վարժարաններուն մէջ, նաև եղբօրը Վահան էֆ.ի քով, որ օսմանեան պետական պաշտօնատար էր, սակայն 1861ին ծանօթանալով անուանի քերթող Մ. Պէշիկթաշլեանի, անկէ կանոնաւոր կերպով հայերէն քերականութեան և գրականութեան դասեր առած է։ Տիւսաբ մականունը իր երաժշտագէտ ամուսինէն՝ Տիւսաբ փաշայէն ստացած է։ Հակառակ օտարի մը հետ ամուսնութիւն կնքելուն, ան միշտ հոգիով և սրտով հայ մնացած է ու այս պատճառով միջոց մը ազգային գործունէութիւն ալ ունեցած է 1881-83 ստանձնելով Դպրոցասէր Հայուհեաց Միութեան ատենապետութիւնը, իսկ անկէ առաջ Օրթագիւղի Հռիփսիմեանց վարժարանին խնամակալութեան ատենադպրութիւնը։

Սրբուհի Տիւսաբի առաջին գրական գործն է 1880ին փոքրիկ տետրակ մը «Աշխարհաբար հայ լեզուն» խորագրով, որով ան կը պաշտպանէ աշխարհաբարի գործածութիւնը՝ եռանդուն բացատրութիւններով։ Այնուհետեւ 81ին և 82ին հայերէն թերթերուն մէջ հայ կնոջ ազատագրութեան ի նպաստ կ'արտայայտուի և իբրև ճշմարիտ Ֆեմինիստ կը պահանջէ որ կինը աշխատի, որպէսզի գերին չըլլայ ամուսինին և ընկերութիւնը, ինչպէս կիներու, նոյնպէս այրերու բարոյականին համար խստապահանջ ըլլայ։

1883ին Ս. Տիւսաբ կը հրատարակէ իր անդրանիկ վէպը, «Մայտա», որ թէև գեղարուեստական գործ մը չէ, բայց ունի ընկերային և իմաստասիրական արժէք իր պարզած նոր և ազատամիտ գաղափարներուն համար։ Ասոր մէջ ալ հեղինակուհին այր և կնոջ հաւասարութիւնը կը քարոզէ։ Անոր միւս երկու աշխատութիւններն են «Արաքսիա» և «Սիրանոյշ», դարձեալ վէպեր, որոնց դէմքերը տարտամ ու անկատար բաներ են, դէպքերը բռնազբօսիկ, իսկ ոճը ձանձրալիօրէն երկար։ Այս բոլորով միասին Տիւսաբ կը մնայ մեր գրագիտուհիներուն ռահվիրան, որդեսէր առաքինի մայր մը, որ զոհ գնաց իր աղջկան Տօռիի սիրոյն՝ չի կրնալով տոկալ անոր մահուան ազդած սաստիկ վիշտին։ Մեռաւ 1901 Յունուար 3ին և թաղուեցաւ Ֆէրիգիւղի հայ հռոմէականներու գերեզմանատունը իր վաղամեռիկ աղջկան աճիւններուն մօտ, Տիւսաբներու դամբարանը։

Ի. ՎԻԳԹՈՐԻԱ ԱՂԱՆՈՒՐ

Ահա հայ ազգի ազնուազգոյն դուստրերէն մէկն ալ, որ թէեւ օտարի մը հետ ամուսնացած, սակայն մոռցած չէ իր պատմական մեծ ցեղը եւ ամէն առթիւ ջանացած է անոր օգտակար ըլլալ, մանաւանդ զգայուն բանաստեղծութիւններով, որոնք մեր գրականութեան փայլուն զարդերէն են։

Ծնած է Իտալիոյ Բատուա քաղաքը 1850*ին, Աղանուրեան հնդկահայ մեծ ընտանիքէն, որուն հայրը՝ Եղուարդ՝ կանուխէն Հնդկաստանէն գաղթելով եկած հաստատուած է Կարիպալտիներու երկիրը։ Անոր պատանութեան երկու նշանաւոր ուսուցիչները եղած են Ծանէլլա եւ Նէնչիօնի բանաստեղծները, որոնք իտալերէն գրել ուսուցած եւ իր մէջ խորազգաց բանաստեղծուհի մը պատրաստած են։ Հայր Ղեւոնդ Ալիշան եւ Հայր Սիմոն Երեմեան մեծ գովեստով կը խօսին իր մասին, նոյնպէս Հայր Արսէն Ղազիկեան, որ անոր գործերը հայերէնի վերածելով ներշնչած է ջերմ յարգանք եւ սէր իր մայրենի լեզուին եւ աւանդութիւններուն հանդէպ։*

Վիգթորիա Աղանուր գրել սկսած է 1875*ին եւ* 1900*ին հրատարակած է իր առաջին գործը՝ «Յաւիտենական Զրոյց»* (Leggenda Eterna), *զոր Հայր Ղազիկեան* 1905*ին հայերէնի թարգմանած է, նոյնպէս «Նոր երգեր»ը։ Իր քերթուածները գնահատուած են ո՛չ միայն իտալացի եւ օտար նշանաւոր գրագէտներէ, այլեւ Մարկարիտա Մայր Թագուհիէն։*

Գրած է իր ցեղին համար հետեւեալ գեղեցիկ եւ թրթռուն բանաստեղծութիւնները. «Հայկական Զատիկ», «Հեռաւոր եղբայրներուս», «Աքսորական», «Արմէնիա»։

Ամուսնացած է Կոմս Կուիտօ Բոմբիլի հետ, որ գրագէտ էր և Հռոմի Խորհրդարանին անդամ։ Վիրաբուժական ծանր գործողութենէ մը ետքը հէք բանաստեղծուհին մեռաւ 1910 Ապրիլ 24ին Իտալիոյ մայրաքաղաքին մէջ, ուր նոյն օրը ամուսինը՝ չափազանց զգածուած կնոջը մահէն, անձնասպան եղաւ անոր դիակին վրայ։ Իտալացիներուն հետ հոն գտնուող սակաւաթիւ հայերը ողբացին անոր դառնաղէտ մահը։

ԻԱ. ՌԵԹԷՈՍ ՊԷՐՊԷՐԵԱՆ

Ահա բազմերախտ, թանկագին Դաստիարակը, որ առաջինը եղաւ հայ իսկական վարժարանը հիմնողներուն մէջ։ Անկէ առաջ հայ դպրատունը և նախակրթարանները դպիրներ, քահանաներ և սակաւագէտ մտաւորականներ միայն կը հասցնէին, բացի Կ. Պոլսոյ Ղալաթիոյ Կեդրոնական վարժարանէն, որմէ դուրս եկող փայլուն սաները հաւասար արժէք ներկայացուցին Պէրպէրեանի ձեռամբ կրթուած ու զարգացած շրջանաւարտներուն հետ։

Այս անձնազոհ, մեծանուն հայորդիին կը պարտի Արեւմտահայը ԺԹ. դարու վերջին յիսնամեակի իր կրթական վերելքը․ առանց անոր լարուած, գերագոյն ճիգերուն, մենք զրկուած պիտի մնայինք այն մտաւորական փունջէն, որուն շքեղ թերթերն ու ծաղիկները կազմեցին բժիշկներ, փաստաբաններ, զարգացած առեւտրականներ, մանաւանդ գրագէտ-բանաստեղծներ, որոնց մէջ պէտք է յիշել Վահան Թէքէեան, Ռ.

Սեւուակ, Տ. Զրաքեան (Ինտրա), Ատոմ Եարճանեան (Սիամանթօ), Ս. Պարթեւեան, Միսաք Մեծարենց, ևն.:

Ռ. Պէրպէրեան Խասգիւղցի պարկեշտ արհեստաւորի մը զաւակ, կանուխէն որբացած և թշուառութեան տուայտանքներուն ենթարկուած, գեղեցիկ և պերճախօս օրինակ մըն է ինքնազարգացումի. ան աշակերտական շրջանին կարեւոր առարկաներէ, նոյնիսկ քարէտախտակէ զրկուած է, բայց յարատեւութեան իր բնածին ոգիով կրցած է յառաջանալ և հետզհետէ տիրանալ լեզուներու հմտութեան, գեղեցիկ դպրութեան, մանկավարժութեան և փիլիսոփայութեան:

Ծնած է 1851ին: 1876 Հոկտեմբեր 1ին, 25 տարեկան թարմ, առոյգ և կենսալից հասակին մէջ կը հիմնէ իր մականունով վարժարանը, որուն նպատակն է եղած իր խօսքերով «ընծայել ազգին լուսամիտ և ազնուասիրտ անդամներ»: Այս բարձրագոյն կրթական հաստատութիւնը, այնքան բազմատեսակ արգելքներով, Կ. Պոլսոյ մէջ տեւեց մինչեւ Քեմալական Թուրքերու մուտքը նոյն քաղաքը՝ 1921ին, որմէ յետոյ հանգուցեալին երկու զաւակները, Օննիկ և Շահան Պէրպէրեաններ, 1924ին վերաբացին նոյն վարժարանը Գահիրէի մէջ, գրեթէ հին ծրագրով և ուղղութեամբ, և յաջողութեամբ շարունակեցին տասը տարի, եգիպտահայութեան ընծայելով բարձրօրէն դաստիարակուած սերունդ մը, բայց փակուեցաւ 1934ին, ազգին ընձեռած օժանդակութեան դադրելովը:

Ռ. Պէրպէրեան իր վարժարանէն զատ զբաղած է նաև Թրքահայերու նախակրթարանաց կազմակերպական ընդհանուր հարցերով: Քանիցս Ուսումնական Խորհրդոյ անդամ ընտրուելով՝ կարող անձնաւորութիւններու հետ կազմած է ուսումնական ծրագիր, կրթական կանոնագիր և ուսուցչական ընտրելիներու հրահանգ, որոնք օգտակար եղած են այն վայրերուն մէջ ուր գործադրուած են և հայ վարժարանը խա-

ղալիկ եղած չէ պաշտօնական անձեռնհաս Մարմիններու կողմնակցութիւններուն և քմահաճոյքին։ Իբր վարձատրութիւն իր այսքան մեծ ծառայութիւններուն, ան ազգին կողմէ պատուուած է «Ուսուցչապետ» արժանաւորագոյն տիտղոսով, որ շատ քիչերուն տրուած է։ Պէրպէրեան վարժարանի յոբելեանը տօնուեցաւ իր կենդանութեան ժամանակ։

Վերոյիշեալ կրթական կարողութենէն զատ, Պէրպէրեան միանգամայն հռետոր, հրապարակագիր և բազմահմուտ գրագէտ էր, զանազան թերթերու և պարբերականներու մէջ իր հրատարակած ներհուն յօդուածները մէյմէկ գոհարներ են բարոյախօսութեան, իմաստասիրութեան և ուղղամիտ քննադատութիւններու։ Իր ոճը միջակ աշխարհաբար է, այսինքն գրաբարախառն, բայց այնքան յանկուցիչ է, որ ընթերցողը հաճոյքով կը հետեւի անոր։

Պէրպէրեանի գրական գործերն են. բանաստեղծութեանց երկու հատորներ՝ «Առաջին տերեւք» և «Խոհք և Յուշք», «Մարդիկ և Իրք», «Դպրոց և Դըպրութիւն» և «Դաստիարակի մը խօսքերը։ Մեռած է 1907 Ապրիլ 21ին, 56 տարեկան, այնպիսի ատեն մը, երբ ազգը տակաւին պէտք ունէր օգտուելու իր տաղանդէն և անթիւ փորձառութիւններէն։

ԻԲ. ՊԵՏՐՈՍ ԴՈՒՐԵԱՆ

Հայ ժողովուրդը «Սկիւտարի սոխակը», իսկ ռուս նշանաւոր բանաստեղծ Վալերի Բրիւսով հայ գրականութեան հորիզոնը գծող «պայծառ աստղ» անուանած են մեր այս վաղամեռիկ քնարերգակ բանաստեղծը, որուն պլպուլի մելամաղձիկ տաղերը, հակառակ երկար տարիներ անցնելուն, կարծես դեռ

կը հնչեն մեր ականջներուն առջև կամ տաւղի մը նման կուգան ու կ'անցնին մեր տրտմակոծ հոգիներէն։ Երիտասարդ մը, որ համակ սէր ու գորով, խանդ ու աւիւն, ընկերասիրութիւն, կրօնասիրութիւն, կրօնքին հանդէպ պատկառանք ծնած էր և մեռաւ անոնցմով տոգորուած, շրջապատուած ու խնկաւէտուած։ Ո՛չ մէկ բանաստեղծ պարզ, անկեղծ, կրքոտ և բուռն եղած է այնքա՛ն որքան Պ. Դուրեանը, որ 18*էն* 21 *տարեկան, թէև թուով քիչ, սակայն զգացումով յորդ ու բարձր տաղեր և ողբերգութիւններ թողուց իր սեպհական ժողովուրդին։*

Պ. Դուրեան ծնած է Կ. Պոլիս, Սկիւտար, 1851 *Մայիս* 20*ին։ Հայրը երկաթագործ էր և հազիւ ընտանիքին ապրուստը կը ճարէր, որով չի կրցաւ բարձրագոյն վարժարան մը ղրկել, այլ գոհացաւ միայն տարրական կրթութիւն մը տալով անոր Թաղին Ճեմարան կոչուած դպրոցին մէջ։ Պատանի Դուրեան շատ պարկեշտ և ուշիմ էր, կանուխէն այնպիսի շարադրութիւններ կը գրէր, որ ամէնքը կը զարմացնէր, նոյն իսկ Խրիմեան Հայրիկ գուրգուրանքով կը հիանար անոր տաղանդին վրայ։ Դեռ փոքրիկ և հմտութեամբ նուազ, չէր հաւնէր ժամանակակից հայ գրողներու գրաբարախառն ոճին, այլ կ'աշխատէր զուտ աշխարհաբար և իմաստալից շքեղ բացատրութիւններով գրել։ Ասոր համար ան մեր աշխարհիկ գրականութեան լաւագոյն մշակողներէն մէկը եղաւ իր արձակ և մանաւանդ ոտանաւոր բանաստեղծութիւններով։*

Տակաւին դպրոցին մէջ և յետոյ դուրսը, ան կ'աշ-

խառնակցէր իր ժամանակի «Օրագիր» և «Թատրոն» թերթերուն, որոնցմէ առաջինը կը խմբագրէր երեսփոխան Օգսէն Խոճասարեան և երկրորդը երգիծաբան Յակոբ Պարոնեան։ Իր մատղաշ տարիքին մէջ ամէն ինչ փորձած է օգտակար ըլլալու իր չքաւոր ծնողքին։ Եղած է մասնաւորներու տուները այցելու ուսուցիչ, դերասան, օգնական խմբագիր և նոյնիսկ սեղանաւորի քով գրագիր հաց ճարելու համար։ Այս բոլոր աշխատութիւնները և հեւիհեւ հոս ու հոն վազքերը այնքան ծանր ազդած են իր փափուկ առողջութեան վրայ, որ ի վերջոյ թոքախտէ վարակուած է։ Այսուհանդերձ Դուրեան նուիրուած և անխոնջ քերթող մը եղած է միշտ, գրած է հիանալի, անզուգական տխուր զգացումներով տաղեր, որոնցմէ պէտք է յիշել խիստ արժէքաւորները. Լճակը, Ի՞նչ կ'ըսեն, Սիրել, Իմ մահը, Տրտունջքը, Իջի՛ր թէ, Սիրեցէք զմիմեանս, Սե՛ւ սե՛ւ, Հայութիւն, Երգ մարտին Վարդանանց և Վիշտ Հայուն։ Ասոնք կը ներկայացնեն անոր անձնական ներքին յուզումները և ազգային վիշտերը, որոնցմէ դուրս ո՛չ մէկ նիւթ իր ուշադրութիւնը գրաւած է։ Եթէ երկար ապրէր, թերևս տար բազմազան նոր տաղեր։ Իր բանաստեղծութիւններէն մէկ քանին ժամանակին երգուած են ազգային վարժարաններուն մէջ։

Պ. Դուրեան թողած է երեք թատերական գործեր. «Վարդ և Շուշան», «Թատրոն» և «Սև հողեր»։

Դուրեանի ներշնչող մեծ բանաստեղծներն եղած են Վ. Հիւկօ և Լամարթին, իսկ հայերէն Պէշիկթաշլեան, որոնց ձեւին և ուղղութեան հետեւած է շատ մը ոտանաւորներու մէջ։ Անոր գործերը թարգմանուած են անգլիերէնի, ֆրանսերէնի և իտալերէնի, իսկ Ա. Ջոպանեան գրած է ընդարձակ կենսագրական մը, որ կը գերազանցէ ուրիշ գրողներու ուսումնասիրութիւնները։

Հակառակ «Տրտունջք»ին մէջ ցաւի ազդեցութեան տակ արտայայտած ըմբոստ գաղափարներուն, Դուրեան ջերմ հաւատացեալ մըն է Աստուծոյ։ Մահուան գիշերը սնարին մօտ հսկող մօրաքրոջը դառնալով կ'ըսէ. «Դուն Երուսաղէմ գացեր ես, ես վերին Երուսաղէմը պիտի երթամ, դուն Փրկչին պառկած տեղերը տեսար, ես զինքը պիտի տեսնեմ»։ Քիչ առաջ երկու փոքրիկ եղբայրները՝ Միհրան և Ագրիպաս, երբ կը վիճէին թէ Թուրք կրօնաւորը ի՛նչ կ'երգէր մինարէին *վրայ, Դուրեան կը պատասխանէ. «Անիկա Աստուծոյ յաւիտենական փառքը կ'երգէ...»։*

Դուրեան կը մեռնի 1872 *Յունուար* 21*ին շրջապատուած իր սիրելիներէն, որոնց անխօս «Մնաք բարով» կ'ըսէ ձեռքը երեք անգամ ճակատին տանելով։ Ան հիմա Սկիւտարի գերեզմանատան մէջ կը հանգչի մարմարեայ շիրիմի մը ներքեւ, որուն տապանագիրը գրած է իր կրտսերագոյն եղբայրը Եղիշէ Ծ. Վ. Դուրեան, մեր ապագայ ներհուն բանասէր և բանաստեղծ Պատրիարքը։*

ԽԳ. ԵՂԻԱ ՏԷՄԻՐՃԻՊԱՇԵԱՆ

1870—1900 *թուականներու մեր գրագէտներուն մէջ բոլորովին եզական և զարտուղի դէմք մը, զոր Գրիգոր Զօհրապ «Դիւահար ոգի» կ'անուանէ, իսկ իր կեանքին վերջին տարիները զինքը դարմանող բժիշկը, յիմարաբոյժ Տօքթ. Պօղոսեան՝ «Ժան Ժագ Ռուսոյի տեսակէն ինքնատիպ և տարօրինակ գրող մը»։ Այս անհաւասարակշիռ տեսակ մը ֆաքիրը, որ անոր նման տկար կազմուածք մը ունէր, մինչ գլուխը հակած կը քալէր և գիսախռիւ մազերուն վրայ կլորակ գտակ (ֆէս) մը կը կրէր,* 1851*ին ծնած է Պոլսոյ Խաս-*

գիւղի արուարձանը Տէմիրճիպաշեան հին գերդաստանէն, որուն անդամներէն ոմանք տխուր վախճան մը ունեցած են։

Եղիա աշակերտած է Շահնազարեան վարժարանին, ուրկէ բաւական թիւով մտաւորականներ հասած են, և յետոյ առանձին աշխատութեամբ և յամառ ինքնօգնութեամբ տիրացած է բարձրագոյն զարգացման մը, որուն տուած արդիւնքները դժբախտաբար միատեսակ ու զօրաւոր եղած չեն, այլ խառն ի խուռն ու միշտ փոփոխական․ ասոր համար ան գրական և իմաստասիրական ոեւէ դպրոցի չի պատկանիր, խուժող հեղեղի մը ջուրերուն պէս հոս ու հոն սփռուած է։ Այսուհանդերձ իր գեղապաճոյճ ոճով ու բացատրութիւններով և կերտած յարմար բառերով ժամանակի ուսանողներուն և երիտասարդ գրողներուն կուռքն էր ան, զոր կը պաշտէին հիացումով և գրական վէճերու ատեն անոր հեղինակաւոր վճռին կը դիմէին։

Տէմիրճիպաշեան իրեն մտատիպար ու առաջնորդ ունէր Նիրվանայի վարդապետութիւնը, որուն ջերմագին հետեւող մը ըլլալով՝ կորսնցուցած էր մտաւորական կայունութիւնը և մերթ իր բարեսիրական ձգտումներուն մէջ տարօրինակ միջոցներու կը դիմէր։ Անգամ մը Գատը գիւղի եկեղեցիին առջև, երեսը կիսովին ծածկած հնամաշ գլխարկով մը, ողորմութիւն կը խնդրէ ներս մտնողներէն։ Ժողովուրդը երբ իրար անցած բացատրութիւն կ'ուզէ այդ ընթացքին համար, «Մօրս մահուան տարելիցը ըլլալով, կը պատասխանէ, կ'ուզեմ աղքատներուն օգնել, բայց նիւթական կարողութիւնս չի ներելուն պատճառաւ ստիպուեցայ այս միջոցին դիմել»։

Եղիա խմբագրած է երեք կարեւոր պարբերական-ներ․ «Երկրագունդ», «Տնտես», «Գրական և իմաս-

տասիրական շարժում», և հրատարակած է բազմաթիւ փոքր գործեր, որոնցմէ արժէքաւորներն են. «Փիլիսոփայական բառարան»ը, «Շահնազարեանի մը խղճին պարզ քննութիւնը», «Աւելին ճառը», «Շրջագայութիւն մը իմ Թաղիս մէջ» և «Ներսէս Պատրիարքի ուղղուած Թուղթ» մը։ Անհամար են հանդէսներու և օրաթերթերու մէջ ցրուած քննադատական և իմաստասիրական յօդուածները, նկարագրականները, քերթուածները և նորավէպերը, որոնց մէջ իբրև արձակ գեղեցիկ են. «Յուսահատ մօր մը աղօթքը» և «Մաքրինէ» իսկ իբրև ոտանաւոր՝ «Թափուր վանդակ», «Գիւղանկար» և «Գնչուն»։ Գրական կեղծանուններն են Գրասէր Ատոմ, Մելանիա, Նուրանիա ևն.։ Գրական գոհար մըն է իր մօրը ուղղեալ խիստ զգայուն բանաստեղծութիւն մը, զոր գրած է անոր մահէն ետքը բարձին վրայ գլխուն հետքը նշմարելով։ Ափսո՜ս որ ասոր նման դեռ շատ մը գրութիւններ, ձօներ և հին յիշատակագիրներ կորսուած են զինքը խնամող հին բարեկամուհիին Տիկին Նիւընի քով, որ, հակառակ բազմաթիւ դիմումներու և խնդրանքներու, չէ ուզած յանձնել զանոնք Եղիայի աշակերտներուն։

Տէմիրճիպաշեան 90-900 թուականներուն եղած է ընդհանուր գրականութեան ուսուցիչ Պոլսոյ Ղալաթիոյ Կեդրոնական վարժարանին մէջ, ուր անոր սաները մեծ յարգանքով ունկնդրած են բեղուն և հըմտալից դասախօսութիւնները։

1900էն յետոյ անոր ջղային տկարութիւնը սաստկանալով ութ տարի շարունակ տարտամ, մտաթափ և խօլ վիճակ մը ունէր, որմէ յետոյ վերածուեցաւ տեսողական և լսողական զառանցանքներու, ու այսպէս անոր կեանքի աստղը չիջաւ 1908ի Յունիսի վերջերը։ Սթափումի մէկ վայրկեանին չուանով ինք-

զինքը կախած էր ձեղունէն։ Նախ Շիլլէրի գերեզմանատան անձնասպաններու թաղը թաղուեցաւ, բայց յետոյ Տիկին Նիսընի դիմումներով Օրմանեան Պատրիարքը արտօնեց անոր աճիւնները փոխադրել «Հասարակաց Թաղ»ը։

ԻԴ. ԱՐՓԻԱՐ ԱՐՓԻԱՐԵԱՆ

ԺԹ. դարու վերջին յիսնամեակին ըմբոստ և ազատամիտ գրագէտ մը ունեցաւ հայը, որ արտաքին երեւոյթով տէվրիշ, անփոյթ, անխնամ հագուստներով, սակայն հոգիով գեղեցիկ էր իր ազնուական դէմքին պէս։ Ան իսկապէս Արփիարեան ամիրայական ազնուասիրտ տոհմին շառաւիղ, կը ցոլացնէր իր նախնեաց առաքինութիւնները. անկեղծութիւն, ուղիղ նկարագիր, գթութիւն և արդարամտութիւն: 1850ին երբ ծնողքը Ակնայ Ապուչեխ գիւղէն Կ. Պոլիս կը գաղթէր, ծնած է Սամսոնի առջև շոգենաւի մը վրայ, որուն տատանումներուն և արկածալից ճամբորդութիւններուն նման իր կեանքն ալ եղած է միշտ յարաշարժ, փոփոխական և ճակատագրական դժբախտ դէպքերով լեցուն։

Մանուկ Արփիար նախ կը յաճախէ Օրթագիւղի Ս. Թարգմանչաց վարժարանը և յետոյ, երբ 1867ին տասնեւօթնամեայ պատանի կը դառնայ, կը ղրկուի Վենետիկի Մուրատ-Ռափայէլեան վարժարանը ուր Հ. Ղեւոնդ Ալիշանի և ուրիշ ազգասէր միաբաններու շունչին տակ կը դառնայ մոլի հայրենապաշտ, ներհուն պատմագէտ և բազմահմուտ արձակագիր։ Կ.

Պոլիս վերադարձին. յարատեւ գործով մը չզբաղեր, այլ միշտ դժգոհ վիճակէն, Ազգ. Պատրիարքարանի քարտուղարի պաշտօնէն հրաժարելով սեղանաւորի մը քով հաշուապահ կ'ըլլայ, զոր նոյնպէս լքելով կը նուիրուի իր սիրած ասպարէզին՝ հրապարակագրութեան և գրականութեան, որոնց մէջ կը դառնայ արմատական առաջնակարգ դէմք մը, խարանելով անխնայ կերպով կեղծաւոր և անսիրտ ազգային գեկավարները, նենգամիտ հարուստները և պնակալէզ պաշտօնեաները։ Այս պատճառաւ ան շատ չէր սիրուէր ազգին «մեծամեծներէն», իսկ հասարակ ժողովուրդին պաշտամունքին առարկան էր։ Լեզուի մէջ ալ այդպէս էր Արփիարեան, գրաբարամոլներուն խիստ հակառակ, իր ոճին պէս յստակ, անպաճոյճ և ժողովրդային լեզուով գրողներուն ջերմ համակիր և պաշտպան էր։

Արփիարեան ազգային շրջանակներուն մէջ կը վազէր ամէն տեղ, ուր գործ կար կատարելիք։ Եղած է երեսփոխան, Արարատեան Ընկերութեան հիմնադիր և Հայոց Միացեալ Ընկերութեան ծաւալման եռանդուն աշխատող։ Խմբագիր եղած կամ աշխատակցած է բազմաթիւ հայ թերթերու և պարբերականներու. Արեւելք, Հայրենիք, Մասիս, Մշակ, Նոր Կեանք, Հայ Հանդէս, Հնչակ, Mars, Շիրակ, Լուսաբեր ևայլն։ 1884 թուականին ճամբորդած է Կովկաս, հոն ծանօթանալու համար Գրիգոր Արծրունիի, Րաֆֆիի և ուրիշ ականաւոր հայ գրողներու հետ։

Ի բնէ անհանդարտ և իտէալապաշտ Արփիարեան չէր կրնար 1889ին սկսած Հնչակեան ազգային շարժումին իր մասնակցութիւնը չբերել։ Քիչ ետքը կը դառնայ անոր կարկառուն գործիչը և անխոնջ տարածիչը։ Կ. Պոլիս, Լոնտոն, Փարիզ, Վենետիկ և

Գահիրէ իր գործունէութեան գլխաւոր վայրերն են ուր կը պայքարի, կը գրէ և ամէն ճիգ կը թափէ որ հայը իր դարաւոր հալածանքներէն ազատելու ճար մը գտնուի։ Այս թափառումներուն ատեն երեք անգամ մահափորձի կ'ենթարկուի, որոնց երրորդը, կատարուած 1907 *փետրուար* 12*ին, դժբախտաբար վերջ կը դնէ իր ցաւատանջ և հալածական կեանքին։ Հալածական կ'ըսենք, որովհետև կարծես չէր բաւեր Թուրքին բանտն ու տանջանքները, իր նախկին ընկերներէն ոմանք գաղափարի անհամաձայնութիւններով և կուսակցական հակառակութիւններով հալածեցին զայն մինչև Եգիպտոսի մայրաքաղաքը։*

Գահիրէի մէջ շատ խեղճ ու սակաւակեաց կեանք մը վարած է Արփիար։ Ապրած է շէնքի մը ձեղնայարկին մէջ, յաճախ պանիր հացով կամ ձիթապտուղով կ'անցնէ օրերը, չունի յարմար կօշիկ, հագուստները հնամաշ, ո՛չ կը խմէ և ո՛չ կը ծխէ, այլ միշտ սրճարանին մէջ կը գրէ իր ազգին բարւոյն և փըրկութեան համար։ Շատ քիչեր կը հետաքրքրուին անոր անհատական թշուառութիւնով, սակայն ի՛նչ հեգնութիւն և քար անտարբերութիւն, որ հայուն տրուած է կարծես, մահափորձին հետևեալ օրը, երբ կը տարածուի յուղարկաւորութեան լուրը, երեք հազար հայեր հուսկ յարգանքի համար թաղումի կը վազեն...։ Մարմինը կ'ամփոփուի Մարմինայի գերեզմանատան մէջ անկիւն մը, ուր այժմ հանգանակութեամբ արձան մը կանգնուած է վրան։ Կը պակսի միայն սա տեսակ պատշաճ արձանագրութիւն մը.
«Գնա՛ մեռիր, եկո՛ւր սիրեմ»։

Բազմաթիւ են Արփիարի գրական գործերը, որոնք քաղուած են մեր ընկերային և ազգային այլազան կեանքէն։ 1885*ին հրատարակած է Նորավէպերու հաւաքածոյ մը «Կեանքի պատկերներ» անուան ներ-*

քէ։ «Մասիս»ի եւ «Արեւելք»ի մէջ գրած է երկու կարեւոր վէպեր, «Սրտի յաղթանակը» եւ «Հոգու վաւակը»։ Հռչակաւոր է իր «Կարմիր ժամուց»ը, զոր հրատարակած է «Բանուոր Գրականութեան» թերթին մէջ։ Ունի նաեւ «Հողվորիքներ», «Ոսկի ապրջան», «Մինչեւ ե՞րբ» եւ այլ ընտիր գրուածքներ, որոնց մէջ կը փայլի իր երգիծական տաղանդով եւ քննադատական անշեղ ոգիով։ Արփիարեան կը մնայ մեր աշխարհաբար լեզուին անխոնջ մշակողներէն եւ բարեկարգողներէն մէկը։

ԾԱՆՕԹՈՒԹԻՒՆ.— Մենք ուրիշներու տեղեկութիւններէն քաղելով Արփիարի Գահիրէի մէջ անցուցած թշուառ կեանքը նկարագրած ենք, սակայն բանաստեղծ Վ. Թէքէեան «Արեւ»ի 1943 Մարտ 13ի թիւին մէջ, իբրեւ ականատես, կը հերքէ բոլոր տրուած տեղեկութիւնները եւ կ'ըսէ թէ տարաբախտ գրագէտը ամէնուն յարգանքին առարկայ, ունէր ապրուստի միջոց «Լուսաբեր»ի խմբագրապետութիւնը եւ «Շիրակ» հանդէսի տարուան մը հասոյթը։ Յանուն ճըշմարտութեան մենք այս տողերը կ'աւելցնենք այստեղ, միայն զարմանալի է որ Պ. Թէքէեան այսչափ ատեն սպասած է թիւր տարաձայնութիւններ հերքելու համար։

Վ. ԱՐԾՐՈՒՆԻ

ԻԵ. ՄԻՆԱՍ ՋԵՐԱԶ

Այս պատուական ազգային գործիչը, որ միանգամայն լաւ գրագէտ մը և հրապարակագիր մըն է, 1852 Յուլիս 15ին ծնած է Կ. Պոլիս, Խասգիւղ, Ակնայ կարեւոր գերդաստանէ մը։ Ջերազ Ակնայ Ապուչեխ գիւղի արեւմտեան կողմը պարտիզաշատ գիւղ մըն է, որուն զաւակները կլիմային և ջուրին պատճառաւ առոյգ և արթուն ըլլալով՝ Մինաս ալ ժառանգաբար եղած է տոկուն նկարագրի տէր և խելացի անձ մը։ Ծննդավայրերէն աւելի ծնողներու հայրենիքները, բարքերը, երաժշտութիւնը, աւանդական պատմութիւնները և խօսելակերպը մեծ ազդեցութիւն կ՚ընեն մանուկներուն վրայ, որոնք կը սնանին ու կը մեծնան անոնց նկարագրութիւններով և յիշատակներով։ Այդպէս եղած է Մինաս Ջերազ։ Ան յաճախած է Խասգիւղի Ներսէսեան և Շահնազարեան վարժարանները, որոնցմէ հազիւ շրջանաւարտ՝ նետուած է ազգային գործունէութեան տատասկալից ընդարձակ դաշտը։ Եղած է արժանաւոր ուսուցիչ և տեսուչ Կ. Պոլսոյ Ղալաթիոյ ազգային Կեդրոնական Վարժարանին, որուն իր և յաջորդ շրջաններուն շրջանաւարտները եղած են իրենց ուսուցիչներուն պէս թունդ և եռանդուն ազգասէրներ։

Ջերազ եղած է ամէն տեղ, ուր ազգին ծառայելու կարեւոր գործ մը կայ։ Պարագաներուն համեմատ եղած է կրթական ընկերութիւններու հիմնադիր-

անդամ, Ներսէս Վարժապետեան պատրիարքին գրագիր, քանիցս ազգային Երեսփոխանական Ժողովոյ ատենապետ-ատենադպիր և «Երկրագունդ» աշակերտական ամսաթերթին խմբագրապետ։

Զերազ իր զբաղումներուն բերմամբ գրական և ուսումնասիրական ստուար հատորներ չէ ձգած թէև, բայց իր հոս ու հոն ցրուած արժէքաւոր և գեղաճ գրուածքները այնքան շատ են, որ կրնանք զինքը դասել արդիւնաշատ մեծ գրագէտներու շարքին մէջ։ Ցօդուած, ճառ, ուղեւորական և հետախուզական նըկարագրութիւններ, դասախօսութիւններ, ևայլն, հաւաքուած են «Գրիչ և Սուր», «Ազգային Դաստիարակութիւն» և «Գրական փորձեր» խորագրով երեք հատորներու մէջ։

Զերազ ո՛րքան իր ազգին, նոյնչափ օտարներուն մօտ հանրածանօթ, արիասիրտ դէմք մը եղած է, անվհատօրէն կատարելով Հայաստանի և անոր անուրանալի դատին ջերմ բրօբականդը, ապացոյց՝ 1889ին Լոնտոնի մէջ հրատարակած «L'Arménie» քաղաքական-գրական հանդէսը, որ ժամանակին մեծ հետաքրքրութեամբ կը կարդացուէր հայասէր քաղաքագէտներու կողմէ։ Միջոց մը Լոնտոնի ամենամեծ քօլէճին հայերէն լեզուի ուսուցիչ եղած է, ուր շարունակած է անգլիացիներուն ծանօթացնել հայերէն լեզուին հետ մեր ցեղին կրած դարաւոր տառապանքները։

Զերազի ականաւոր գործն եղած է 1878ին Պոլսոյ Պատրիարքարանին կողմէ Պերլինի Վեհաժողովին ղըրկուած պատուիրակութեան իբր թարգման անդամակցութիւնը, զոր կատարած է ձեռնհասօրէն և մեծ եռանդով, սակայն ափսո՜ս, որ այդ դիմումը սպասուած արդիւնքը չի տուաւ և Զերազ հարկադրուեցաւ վերադարձին հրատարակել «Ի՞նչ շահեցանք Պերլինի վեհաժողովէն» վշտալի գրքոյկը։ Հրատարակած

է նաեւ ուրիշ փոքր գործ մը․ «Հայաստան և Իտալիա»։

Մինաս Չերազ ունի նկարագեղ, դիւրըմբռնելի ոճ մը, բայց այս գրագէտն ալ, ժողովուրդին հասկնալի ըլլալու ջերմ զգացումով, բռնուած է Ն․ Ռուսինեանի աշխարհաբար լեզուն բարեփոխելու և անոր ուսուցումը դիւրացնելու տարօրինակ ախտէն։ Ան ուզած է բոլոր բառերը միօրինակ ձեւով մը հոլովել․ մարդ, մարդի, մարդով, քոյր, քոյրի, քոյրով, տէր, տէրի, տէրով, աշխատութիւնի, աշխատութիւնով եայլն։ Թիւերը պէտք է հնչել․ մի, եօթ, ութ, տասմի, եօթսուն, իննսուն եայլն։ Կը յանձնարարէ գրել կրճատումով․ օրէն, փոխանակ օրէնքի, ընթաց, փոխանակ ընթացքի, դաշ, փոխանակ դաշնի, եւն․ եւն․, այլանդակութիւններ՝ որոնք չընդունուեցան ոչ հեղինակաւոր գրագէտներէն և ո՛չ ալ ժողովուրդին կողմէ։

Համիտեան բռնապետական շրջանին երկար տարիներ Եւրոպա ապրած է։ 1908ին օսմ․ սահմանադրութեան հռչակումէն յետոյ վերադարձաւ Կ․ Պոլիս, ուր կարճ ժամանակ մը դարձեալ գործեց ազգային շրջանակներու մէջ և Քեմալական արշաւանքէն առաջ մեկնեցաւ Ֆրանսա։ Ֆրանսացի հայագէտ Պ․ Մաքլէռ անոր նորավէպերէն մէկ քանին ֆրանսերէնի վերածած է «Nouvelles Arméniennes» մակագրով։

Մեռած է Մարսիլիոյ մէջ 1929 Մարտ 27ին։

ԻԶ. ԳՐԻԳՈՐ ԱՐԾՐՈՒՆԻ

Ինչ որ էր Ա․ Արփիարեան Արեւմտահայոց մէջ, նոյնն էր Գրիգոր Արծրունի Արեւելահայոց մէջ․ կռուելի, ճշմարտասէր և խիզախ մտաւորական, ան իր ժամանակին հրապարակագրական առաջն էր, որ կը փայլէր իր կուռ խմբագրականներով «Մշակ» թեր-

թին մէջ և երբեք չի նմանցաւ հակառակորդներուն իր դէմ յարուցած անմիտ պայքարներէն։ Հակառակորդ ըլլալով պէտք է հասկնալ պահպանողական, կեղծ կրօնասէր տարրերը, որոնք չէին ախորժեր անխոնջ վեթերանին ազատական մտքին թռիչքներէն և համարձակ գրութիւններէն։

Արծրունիի ծննդեան թուականը ոմանք 1840ը կ'արձանագրեն, իսկ ուրիշներ 1855 Մոսկուայի մէջ։ Մենք առաջինը աւելի ճիշդ կ'ընդունինք, քանի որ մեռած ատեն 52 տարեկան էր և կը պահէր իր մըտ-քին պայծառութիւնն ու առուգութիւնը։

1863ին Թիֆլիսի ուսումնարանէն շրջանաւարտ ըլլալով անմիջապէս կը փոխադրուի Մոսկուայի բնագիտութեան վարժարանը։ 1865ին իր առաջին մուտքը կը կատարէ լրագրական ասպարէզին մէջ «Մեղու Հայաստանի» թերթին մէջ անկատար հայերէնով մը յօդուածներ գրելով։ Հետամուտ բարձրագոյն ուսում և զարգացում ստանալու, նոյն թուականէն մինչև 1871 կ'անցնի Նիսի, Ցիւրիխի, Ժընեւի, Հայտէլպէրկի համալսարանները և Վենետիկի Մխիթարեան վարժարանը, ուր ապագայ Աբբահայր Հ. Իգնատիոս Վրդ. Կիւրեղեանէն հայերէնի դասեր առնելով և հըմտանալով լեզուին օրէնքներուն և ուղղագրութեան, կը վերադառնայ Կովկաս ինքզինքը նուիրելու համար իր սեպհական ցեղին յառաջդիմութեան գործին։ 71ին ձրիաբար կը դասախօսէ Թիֆլիսի Գայեանեան օրիորդաց վարժարանին մէջ, իսկ յաջորդ տարին, 72ին կը հիմնէ իր ազատական մեծ օրաթերթը, «Մշակ», որ իր մահէն ետքն ալ հրատարակուեցաւ բաւական ժամանակ Ա. Քալանթարի և Հ. Առաքելեանի խմբագրապետութեամբ։

Գ. Արծրունի անվհատօրէն կը կռուէր հնամենի երկչոտ և թթուած գաղափարներուն դէմ և կը ջա-

*նար ընթերցողներուն նոր ըմբռնումներ ու ազատա-
շունչ ոգի ներշնչել։ Իր խօսքին կը միացնէր նաև
գործը, որով ան կը հանդիսանայ հայութեան վերա-
ծնունդին ռահվիրաներէն մէկը։ Գ. Արծրունիի ազ-
գասիրութեան և սրտոտ մեծութեան ապացոյցներէն
մէկն ալ այն է որ իր ժառանգած հարստութիւնը նը-
ւիրեց իր սիրած գաղափարներուն իրագործման և
Թրքահայութեան ազատագրութեան սրբազան դատին։*

*1890ին կատարուեցաւ իր հրապարակագրական
գործունէութեան 25 ամեայ յոբելեանը։ Ազգը պատ-
ուեց նաև զինքը մահուան տասնամեակով 1902 թուին։
Արծրունիի գրական գործերն են, «Էվէլինա» հոգե-
բանական վէպ մը, «Թիւրքայ Հայերի տնտեսական
դրութիւնը», «Փոխադարձ վարկի դրամատուն» և
բազմաթիւ մեծ ու փոքր յօդուածներ, որոնք հրա-
տարակուած են «Մեղու Հայաստանի» և «Հայկական
աշխարհ» ամսաթերթերուն մէջ։*

*Արծրունի մեռաւ 1892 Դեկտ. 19ին և իր մար-
մինը մեծ յուղարկաւորութեամբ ամփոփուեցաւ Թիֆ-
լիսի Խօջիվանքի հայկական գերեզմանատան մէջ։*

ԻԷ. ԱՂԵՔՍԱՆԴՐ ՄՈՎՍԷՍԵԱՆ

(ՇԻՐՎԱՆԶԱՏԷ)

*Հայ թատերական գրականութեան սեռը այնքան
մեծ և կարկառուն ներկայացուցիչ մը ունեցած չէ
որքան Աղեքսանդր Մովսէսեանը, կեղծ անունով Շիր-
վանզադէ, որ ծնած է 1858 թուին Շամախիի մէջ։
Իր առաջին ուսումը ստացած է նոյն քաղաքի նա-
խակրթարանին մէջ, ուրկէ յետոյ ժամանակ մը զբա-
ղած է այլևայլ գործերով։ 1875ին Բագու կը տեղա-
փոխուի իբրև գրագիր և հաշուակալ երկու կարևոր*

հաստատութեանց մօտ և այդ թուականէն վերջը կը սկսի աշխատակցիլ «Մեղու» և «Մշակ» թերթերուն: Բաց ուսուցիչ մը ըլլալով՝ կը գրէ նաև ռուսերէն օրաթերթերուն և մեծ համբաւ կը շահի: 1883ին Թիֆլիսի մէջ իր ազատական գաղափարներով ու համամարդկային գեղեցիկ սկզբունքներով Գրիգոր Արծրունիի գլխաւոր հետևորդն ու գործակիցը կը դառնայ:

Շիրվանզադէ, առանց ուղղակի ընկերվարական մը ըլլալու, շատ պարագաներու մէջ գաղափարախօս ընկեր մըն է, որ չսիրեր կեղեքող հարուստ դասակարգը, կը հարուածէ անոնց փառասիրութիւններն ու մոլութիւնները և անիրաւուած աշխատաւորներու իրաւունքին տէր կը կանգնի: Ան խոնարհ դասակարգին անշողոքորթ բարեկամն է և ցաւակիցը անոր տառապանքներուն: Թէ՛ իբրև վիպագիր և թէ՛ մանաւանդ իբրև թատերագիր իրեն առաջնորդ ունի իրապաշտութիւնը, որուն պատճառաւ եղած է ուղղախօս և զերծ ազգայնամոլական կեղծ ու պատիր ձևերէ: Նկարագրող մըն է ան վերին, միջին և աղքատ դասակարգերու բարքերուն կատարեալ հարազատութեամբ, բայց իր ոճը մերթ զուրկ է լեզուական նրբութիւններէ և արուեստական փայլէ:

Շիրվանզադէ մասնակցած է Թիֆլիսի «Հորիզոն» օրաթերթին և «Հասկեր» մանկական պարբերաթերթին խմբագրութեանց, ըստ պարագային տալով համեղ ուսումնասիրութիւններ և մանկավարժական սիրուն յօդուածներ:

Այս հանրահռչակ գրագէտին առաջին քանեհինգամեայ յոբելեանը տօնուեցաւ 1911ին Փարիզի և Թիֆլիսի մէջ, իսկ երկրորդ գրական յիսնամեայ գործունէութեան յոբելեանը Երևանի մէջ՝ 1930ին, ուր Հայկական կառավարութիւն, գրագէտներ, գիտուններ և արուեստագէտներ մեծ պատիւներ ընծայեցին իրեն:

Շիրվանզադէի թատերական գլուխ գործոցներն են. Պատուի համար, Արմենուհի, Եւգինէ, Կործանուածը, Իշխանուհի, *եայլն։ Միւս գործերը, վէպեր և վիպակներն են.* Նամուս, Ցաւագարը, Արսէն Դիմաքսեան, Արտիստը, Գործակատարի յիշատակարանը, Բասօ, Նոթը պատմուածքներ, Արամբին եւայլն։ *Այս գործերէն մէկ քանին թարգմանուած են օտար լեզուներու։*

1935 *Օգոստոս 7ին Շիրվանզադէ մեռաւ Կիսլովոդսկի մէջ կարճատեւ հիւանդութենէ մը վերջը։*

ԻԲ. ԵՂԻՇԷ ԴՈՒՐԵԱՆ

Դուրեան գերդաստանին երկրորդ զգայուն և իմաստուն զաւակն է Եղիշէ Արքեպիսկոպոս, որ եկաւ ու անցաւ այս աշխարհի հորիզոնէն, սփռելով ամէն կողմ անուշահոտ ուսանող ծաղիկներ և թողելով անջինջ յիշատակներ բոլորի միտքերուն մէջ։ Ծնած է 1860 *Փետրուար* 23*ին Կ. Պոլսոյ Սկիւտարի արուարձանին մէջ և մկրտութեան անունն է Միհրան։ Դուրեան մականունը թարգմանութիւնն է Զըմպախեանի, զոր կատարած է հանգուցեալ մեծ բանաստեղծը՝ Պետրոս Դուրեան։*

Միհրանի նախակրթարանը կ'ըլլայ Թաղին ճեմարանը, որ թէև այն ատեն իր նախկին հռչակը կորսնցուցած էր, սակայն այնու ամենայնիւ ունէր Սիմոն Յէլէկեանի, Սրապիոն Թըղըլեանի և Մատթէոս Վրդ. Իզմիրլեանի պէս տաղանդաւոր ուսուցիչներ, որոնց շունչին տակ միտքով, հոգիով և սրտով ծլեցաւ

ու ծաղկեցաւ մանուկ Միհրանը։ Ան արդէն իր վաղամեռիկ եղբօրմէն ալ ազդուած՝ կանխահաս գեղեցիկ և զգայուն գրող մը եղաւ, արտադրելով ճառեր, ոտանաւորներ և ուղերձներ, որոնք ամենուն հիացումը կը գրաւէին։ Ճեմարանէն ետքը Ս. Խաչ Վարժարանին մէջ նաև եղած է յառաջադէմ աշակերտ մը, ընկերակից ունենալով Յ. Մրմըրեան՝ ապագայ իմաստասէր գրագէտը և անուանի բժիշկ Վահրամ Թորգոմեանը։

1878ին Ճեմարանին հայերէնի ուսուցիչ կը կարգուի, իսկ նոյն տարին Դեկտեմբեր 10ին Մատթէոս Եպիսկոպոս Իզմիրլեանէն սարկաւագ ձեռնադրուելով Եղիշէ կը կոչուի։ Եղիշէ սարկաւագ խօսքով, քարոզներով և գրչով այնքա՜ն արագ կը յառաջանայ իր կրօնական նոր ասպարէզին մէջ, որ Ակիւտարի յիշեալ հեռատես և կրօնասէր քարոզիչը, 1879 Մայիսին նախ աբեղայ կը ձեռնադրէ զայն և յետոյ Յուլիս 1ին վարդապետական գաւազան կը յանձնէ անոր։

1880-90 Իզմիթի ծովածոցին հարաւային կողմը լերան մը կողին վրայ շինուած Պարտիզակ հայաբնակ օդասուն գիւղին քարոզիչ և վարժարանին տեսուչ կը հրաւիրուի, զոր կը կատարէ մեծ ձեռնհասութեամբ, հասցնելով երիտասարդ մտաւորականներու երփներանգ փունջ մը, հիմնելով կանանց լսարան, եկեղեցական և աշխարհական երգերու դասընթացքներ և կազմելով վարժարանին մատակարարութեան նպաստող բարեսիրական ընկերութիւն մը։ Այս թուականներուն կ'աշխատակցի Ե. Տէմիրճիպաշեանի «Երկրագունդ» հանդէսին և կը գրէ իր անդրանիկ ուսումնասիրական յօդուածները։

Դուրեան Վարդապետ Պարտիզակ գտնուած միջոցին, 1889ին, նոյն առենի Կ. Պոլսոյ Պատրիարք Խորէն Աշըգեան Արքեպիսկոպոսի կարգադրութեամբ

կը ղրկուի Պուլկարիա, Ռումանիա, Աւստրիա, Ֆըրանսա և Անգլիա, հայ յեղափոխական շարժումները զսպելու առաքելութեամբ, որ բնականաբար ապարդիւն կ'անցնի, քանի որ Թրքական բռնութիւնն ու հայկական հալածանքները օրըստօրէ կը սաստկանային և զանոնք սանձող օտար ուժ մը չի կար։

1890 Հոկտեմբերին Դուրեան Ծ. Վրդ., Մաղաքիա Եպս. Օրմանեանի Արմաշի վանքին վերատեսչութեան օրով, ուսումնարանին փոխ-տեսչութեան կը հրաւիրուի, իսկ յաջորդ տարին Խնամակալութեան որոշումով ներքին տեսուչ կը կարգուի։ 1896ին նախ վերատեսուչ և յետոյ փոխ-վանահայր կ'ըլլայ վանքին։ 1898 Հոկտ. 25ին Ս. Էջմիածնի մէջ Խրիմեան Հայրիկէն Եպիսկոպոս կը ձեռնադրուի։ 1904ին կ'ընդունի Զմիւռնիոյ առաջնորդութիւնը։ 1908ին Օսմանեան Սահմանադրութեան հռչակումէն անմիջապէս ետքը Յուլիս 16ին Պատրիարքական Տեղապահ և յաջորդ տարին Մայիս 22ին Կ. Պոլսոյ Պատրիարք կ'ընտրուի։

Բազմաթիւ են Դուրեան Սրբազանի ազգին մատուցած օգտակար ծառայութիւնները։ Ան 1911ին երկրորդ ընտրելին էր ընդհանուր հայոց հայրապետութեան։ 1914-1918 ընդհանուր պատերազմէն յետոյ Ազգ. ժողովին կողմէ իբր ներկայացուցիչ երկու անգամ մասնակցած է Փարիզի Հայ Ազգ. Պատուիրակութեան համագումարին։ Երբեք դուլ ու դադար չունէր ան. կա՛մ երեսփոխան էր, կա՛մ Կրօն. Ժողովոյ անդամ և կամ հայ վարժարանաց այցելու ուսուցիչ՝ կրօնի, բարոյագիտութեան, հայերէն լեզուի, ազգային և օտար գրականութեանց, փիլիսոփայութեան։

1921 Սեպտ. 5ին Երուսաղէմի Առաքելական Աթոռին Պատրիարք կ'ընտրուի և կը վարէ վանապատկան

գործերը մեծ արժանաւորութեամբ մինչեւ 1930 Ապրիլ 27, երբ վերջացաւ, բազմատանջ հիւանդութենէ մը յետոյ, կը հանգչէր ընդհանուր հայութեան այս բազմահմուտ, անզուգական երկրորդ Հայրիկը։ Ս. Յակոբայ ազգային եկեղեցական մեծ հաստատութիւնը իր կրթական, գրական եւ վարչական վերականգնումը կը պարտի անոր, որ չէր ճանչնար կեղծիք, զեղծումներու թունդ հակառակորդ մ՚էր, չէր սիրեր չողոմարարները, այլ միշտ բարիին եւ արդարութեան պաշտպան էր։ 1929 Հոկտ. 25-28 փառաւոր շուքով կատարուեցաւ յիսնամեայ քահանայութեան արժանավայել յոբելեանը։

Գուրեան Արքեպիսկոպոսի կարեւոր արժանիքներն են.

Իբրեւ ուսուցիչ, *Գերապայծառին շնորհալի մասը ճակատին, ան բարեհամբոյր էր, հեզ, համբերատար, այնպիսի՛ ձգողական ոճով մը խօսող, որ ուսանողներուն ուշադրութիւնը իրեն կը կորզէր, մերթ երգիծական բացատրութիւններով ու բառերով, որոնց մասնաւոր ձիրք եւ յատկութիւն ունէր։ Չկար ուսանող մը որ անոր խօսուն ակնարկէն եւ ժպիտէն չքաշուէր։*

Իբրեւ բանաստեղծ՝ *ան եղբօրը Պետրոսին նման ունէր զգացումի հազուագիւտ նրբութիւն եւ քաղցրութիւն, որոնցմով կը հմայէր իր կրօնաշունչ տողերը ընթերցողները, միայն թէ անոր պէս տրտում չէր, այլ իր բոլոր գրութիւնները հաւատքի եւ յոյսի անսպառ ճառագայթումը ունէին իրենց մէջ։ Երկուքն ալ սէրը երգած են, Պետրոս՝ աշխարհային եւ Եղիշէ Արք.՝ երկնային, որոնց համար ժողովուրդը գուրգուրանօք պաշտած է զիրենք։*

Իբրեւ բանասէր՝ *աննուաճ եւ աննկուն խուզարկու մըն է Գուրեան Սրբազան, որ տարիներ համակ պըր-*

պըտեց օտար հնագրութիւնները և մեզի ընծայեց խո-կական պատմութեան, մատենագրութեան և բանա-կազմութեան երկասիրութիւններ։

Իբրև փիլիսոփայ՝ ան յառաջ ընթերցող մըն էր հին և ժամանակակից բոլոր իմաստասէր գրողներուն, սակայն սկեպտիկ մը չէր, տիեզերքի կազմութեան և Յաւիտենականի գոյութեան մասին իր հարազատ և անշեղ համոզումներն ունէր։

Եղիշէ Դուրեանի դպրոցական և այլ գործերը շատ են, որոնց մէջ պէտք է յիշատակել «Բառագիտու-թիւն», «Ընթացք ի գրոց բարբառ Ա. Բ. Գ. տարիներ», «Պատմութիւն հայ մատենագրութեան», «Հայոց հին կրօնը կամ հայկական դիցաբանութիւն», «Ազգային պատմութիւն», «Համառօտ պատմութիւն փիլիսոփա-յութեան», «Դրուագներ մանուկ Յիսուսի կեանքէն», «Այբուբենք հայերէն բանասիրութեան», «Դասական մատենագրութիւն», «Հովուական սրինգ», ընդարձակ քննադատութիւն մը Խորէն Վրդ. Ստեփանէի Մ. Խո-րենացիի պատմութեան աշխարհաբար թարգմանու-թեան վրայ, մեկնութիւն մը Մատթէի Աւետարանին վրայ, եայլն։

ԻԹ. ԱՌԱՔԵԼ ԲԱԲԱԽԱՆԵԱՆ

(Լ Է 0)

Կովկասահայ մտաւորականներու կարևոր դէմ-քերէն մէկը, որ ճանչցուած է իբրև վիպասան, քննա-դատ, հրապարակագիր և մանաւանդ պատմագէտ։ Ծնած է 1860ին Շուշիի մէջ։

Իբրև վիպասան, ան գրած է մէկ քանի վիպակ-ներ, որոնց մէջ ըստ բաւականին արժէք մը կը ներ-կայացնէ «Մելիքի աղջիկը», իր Րաֆֆիի հետեւողու-

թեան և անոր հայրենասիրական ոգին պարունակելուն համար։

Իբրև քննադատ, թէև սրամիտ և մանրախոյզ է, սակայն մերթ այնքան բուռն և վճռասէր, որ կարելի չէ հաւատալ իր բացարձակ անկեղծութեան և անկողմնակալութեան։ Ասոր ապացոյց են Գ. Արծրունիի «Մշակ»ին մէջ գրած խիստ հակընդդէմ յօդուածները, որոնք զարմացում կը պատճառէին գրականութեան հետեւող հետաքրքիր ընթերցողներուն։ Սակայն իր խորքին մէջ Լէօ եղած է հոգիով ու սրտով ազնուական մարդ, այնպէս որ ժամանակ մը վերջը ճանչնալով իր սխալը, երէկի հակառակորդներուն հետ հաշտուած և ի վերջոյ բարեկամ դարձած է։

Հրապարակագրութեան մէջ, իբրև աշխատակից, Լէօ Գ. Արծրունիի գլխաւոր օգնականը եղած է, մինչ պահելով հակապահպանողական չէզոք ազգասէրի մը ուղղութիւնը։ Միջոց մը թէև բարեկամ և գործակից Դաշնակցականներու, սակայն յետոյ զղջալով իր կողմնակցական ուղղութեան վրայ, դարձած է ազատ մտքի և գաղափարի տէր մարդ, գրելով «Անցեալուն» խորագրով մեծադիր հատոր մը, որով կը դատափետէ գործուած կուսակցական սխալները։

Առաքել Բաբախանեան սկիզբները եղած է նաև ուսուցիչ Գէորգեան Ճեմարանին մէջ։ Շատ մը գրական փորձերէ վերջ իրեն մասնագիտութիւն ընտրած է պատմաբանութիւնը, որով արտադրած է հետեւեալ շահեկան երկերը. երկու հատոր «Հայկական Տպագրութիւն», «Ս. Մեսրոպ», «Ռուսահայոց Գրականու-

թիւն», «Գրիգոր Արծրունի», «Ստեփաննոս Նազարեան», «Յովսէփ Եպիսկ. Արղութեան» և «Ընդարձակ քննական պատմութիւն» մը, որ իրմէ յիշատակ մնացած ազգային անկորնչելի մեծ գործը պիտի ըլլայ։

Լէօ ո՛չ միայն իր ցեղին պատմութիւնը, այլև միջազգային պատմական գրականութիւնը խորապէս ուսումնասիրած էր։ 1908ին Կովկասի մէջ տօնուեցաւ անոր հրապարակագրական և գրական գործունէութեան արծաթեայ յոբելեանը։ Մեռաւ 1932ին Հայաստանի մէջ, զոհ դառնալով սաստիկ թոքատապի մը։ Կառավարութիւնը արժանաւոր յուղարկաւորութիւն մը կատարեց անոր։

Լ. ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆ

(ԹԼԿԱՏԻՆՑԻ)

Խարբերդի արտաքնապէս այս պարզ ու անշուք գիւղակը ծնած է 1860ին։ Հոգիով վճիտ, կամքով զօրեղ, գրիչով ինքնատիպ և սրտով ջերմ հայրենասէր, ան եղած է նախակարապետներէն մէկը գաւառական հարազատ, տոհմիկ գրականութեան։ Հետեւորդ ուսանող Գարեգին Ծ. Վ. Սրուանձտեանի և ուսուցիչ Ռուբէն Զարդարեանի և հոյլ մը երիտասարդ գրողներու, կրկնակի ծառայութիւններ մատուցած է մեր բազմատանջ ցեղին. առաջին՝ կորսուող աւանդութիւններ և գրական հին գեղեցիկ պատառիկներ վերակենդանացնելով և երկրորդ՝ մղելով նոր սերունդը պաշտելու և հաւաքելու ինչ որ ազգային է, գաւառական և զուտ հայրենի, նախահայրերու սիրտէն ու շրթունքէն բղխած։ Թլկատինցիի ազգային նուիրումին ապացոյցներէն մէկն ալ այն է, որ ան երբեք փափաքած չէ հայրենիքէն հեռանալու, վախնա-

լով որ հետամնալով մասամբ խորթ զաւակ կը դառնայ, այլ իր հիմնած Ս. Յակոբայ Թաղի վարժարանին տեսուչ եղած է, երկար տարիներ աշակերտներուն հետ ապրելով քաշուած և սիրելի մենութեան մը մէջ: —

Աշխատակցած է Կ. Պոլսոյ, Իզմիրի և արտասահմանի թերթերուն և պարբերականներուն, որոնց էջերը զարդարած է գողտրիկ գրութիւններով, հէքեաթներով, բարքերու և սովորութիւններու պատկերալից նկարագրութիւններով և գեղջկական սիրուն տեսարաններով: Թլկատինցին գիտցած է լրջութիւնը զուարթախոհութեան հետ խառնել և տալ հիանալի էջեր, որոնք ընթերցողին ծիծաղը կը շարժեն իմաստալից մտածումներու հետ միասին: Անոր ոճը առաջին անգամ անտաշ, ագեղ և անըմբռնելի կ'երեւի, բայց հետզհետէ ուշադիր ընթերցանութեամբ երեւան կուգան անոր համեղութիւնն ու անարուեստ գեղեցկութիւնը:

Թլկատինցին ալ մեծ եղեռնին առաջին զոհերէն է, քշուած է անվերադարձ...: Անոր գրական արտադրութիւններն են. մօրը յիշատակին նուիրուած «Ըսէ ինծի, ի՞նչ կայ» թախծալից կտոր մը, «Իմ բախտս» քերթուած, «Ինդի գէմինը» կէս թատերական գրութիւն մը, «Պիծակներուն ձայնը» մանկական միամտութեան ապացոյց, թատերգութիւններ, վէպիկներ, եւայլն:

ԼԱ. ԳՐԻԳՈՐ ԶՕՀՐԱՊ

Ծնած է 1861 Յունիս 26ին Պէշիկթաշի մէջ և իր նախնական ուսումը առած է նոյն և Օրթագիւղի թաղերուն նախակրթարանները՝ դասընկեր ունենալով հրապարակագիր Տիգրան Արփիարեանը։ 1879ին կ'աւարտէ Կալաթա-Սէրայի Օսմ. Լիսէին երկրաչափական դասընթացքը, բայց չհետեւիր այս ասպարէզին ու անմիջապէս կ'անցնի Նորաբաց Իրաւաբանական վարժարանը փաստաբանութիւն ուսանելու, որ իր ճշդուտ և անկաշառ խառնուածքին շատ կը պատշաճէր։

Եւ իրաւամբ Զօհրապ ազգային և օտար շրջանակներուն մէջ եղած է այնպիսի կարկառուն, զօրեղ դէմք մը, որ պատկառանք և հիացում կ'ազդէր ամէնուն։ Ի բնէ ճարտասան, սեղմ, անսեթեւեթ, բայց պատկերալից ոճի տէր, կուռ տրամաբանող և անաչառ դատող, ան անհատական դատերու մէջ, Ազգային և Օսմ. Խորհրդարաններու բեմերուն վրայ հասարակութեան պաշտելի կուռքն էր, որուն դատաճառերը, պաշտպանութիւնները կամ դատապարտութիւնները կ'ընդունէին հաւանութեամբ և մեծ յարգանքով։ Զուր չէ որ Եղիա Տէմիրճիպաշեան ըսած է անոր մասին. «Գլուխն ուսին մօտ, ճակատը լուսին մօտ, շրթունքը շանթին մօտ»։ Իր արուեստակիցը, փաստաբան Հմայեակ Խօսրովեան, շատ գեղեցիկ կերպով կը ներկայացնէ զայն հետեւեալ տողերով. «Քսաներորդ դարու այդ նահատակը եթէ

Քրիստոսի ժամանակ ապրէր՝ առաքեալներէն մին պիտի ըլլար, եթէ Ներոնի ատեն ապրէր՝ մարտիրոսներու շարքին մէջ պիտի ըլլար, եթէ ֆրանսական յեղափոխութեան ատեն ապրէր՝ Տանթոն մը պիտի ըլլար»։ Ինչ որ կը նշանակէ թէ Զօհրապ առաքեալի մը զոհողութեան զգացումը ունէր, մարտիրոսի մը համբերատար ճակատագիրը և Տանթոնի յանդուգն, եռացող ոգին։

Ազգային կեանքի մէջ Զօհրապ ունեցած է բաւական ընդարձակ գործունէութիւն, ժամանակին ըլլալով Ասիական և Միացեալ Ընկերութիւններուն անդամ և ի վերջոյ երեսփոխան Կ. Պոլսոյ ազգային ժողովին։ Այս արի ընկերվարական փաստաբանը գրական ասպարէզ մտած է 1878ին «Լրագիր» օրաթերթին մէջ հրապարակագրական առաջին յօդուածներով. այնուհետեւ ան հետզհետէ խորանալով իր պրպտումներուն և հոգեբանական վերլուծումներուն մէջ, արտադրած է հոյակապ էջեր և նորավէպեր, որոնց առաջին վարպետը կը նկատուի։ 1895-96 գրած է «Անհետացած սերունդ մը» իրապաշտ վէպը, յաջորդաբար 1909ին «Խղճմտանքի ձայներ», 1911ին «Կեանքը ինչպէս որ է» և 1912ի մուտքին «Լուռ ցաւեր»։ Ունի նաև զանազան թերթերու մէջ ցրուած վէպիկներ։ Ինքնատիպ և նշանաւոր են անոր «Ծանօթ դէմքեր»ը, որոնց մէջ ազգային գործիչներն ու գրագէտները ներկայացուցած է քննադատական ճշմարիտ տողերով։

1892ին Հ. Ասատուրի հետ խմբագրած է «Մասիս» պարբերաթերթը, այնուհետեւ իբրև խմբագրապետ վարած է նախ «Մասիս» և յետոյ «Արեւելք» օրաթերթերը։ Հիանալի համարձակախօսութիւն մը ունէր Զօհրապ. իր ընկերվարական գաղափարներուն համար զինքը քննադատողներուն ուղղակի կը պատասխա-

նէր. «Այո՛, ես ընկերվարական եմ, զիրար հասկնանք։ Ոմանք կը կարծեն թէ ընկերվարականը ուսում մը պահող անիշխանական մըն է, կամ թէ դրամը գողնալու նպատակով դրամարկղները բանալիք գործիք մը ունի իր քովը։ Ծիծաղելին և ծաղրելին մրցումի ելած են այս ենթադրութիւններուն մէջ։ Ընկերվարութիւնը ուրիշ բան չէ, եթէ ո՛չ արտադրութեան միջոցներու և հարստութիւններու արդար բաշխումը ընկերութեան մէջ»։

Զօհրապ հայ ազգային դատին ի նպաստ բազմաթիւ անուղղակի ծառայութիւններ մատուցած է Պատրիարքներու և վարչութեանց անդամներուն խորհուրդներ տալով և գաղտնի տեղեկագիրներ խմբագրելով, սակայն ի՞նչ եղաւ նախանձոտ արուեստակիցներէն ոմանց վերաբերումը այս թանկագին գրագէտին և հանրածանօթ գործիչին հանդէպ։ 1909ին, Օսմ. Սահմանադրութեան հռչակումէն տարի մը ետքը, երբ փաստաբանական կաճառ մը կազմուեցաւ և օտար իրաւաբաններուն իսկ փափաքով յարմար դատուեցաւ Զօհրապը փոխ նախագահ ընտրելու, քուէարկութեան ատեն ազգակից անարժան ժողովականներ քուէնին կամ իրենց անձին տուին և կամ Թուրք Թեկնածու Եուսուֆ Քէմալին։ Ապերախտութեան ծայրահեղ սատիճանն էր այս, հայուն անսրբագրելի թերութիւնը։

Զօհրապ անագորոյն Թուրք ազգէն ալ առաւ իր ծառայութիւններուն և հայրենասիրութեան պատիժը։ 1915 Մայիս 20ին ձերբակալուելով ուրիշ մտաւորականներու հետ ճամբայ հանուեցաւ դէպի Տիգրանակերտ, ուր չհասած դեռ՝ Ուրֆայէն վեց ժամ հեռու ՔարաՏուրան գիւղին մօտ նահատակուեցաւ արիւնկզակ յելուզակներէ։ Այսպէս կը վկայեն Թուրք պատմագիր Ահմէտ Րէֆիք և Հաւրանի պէտէվի երեւ-

լիներէն տեղակալ Յաւիզ էլ Խօսէյն, որոնցմէ վերջինը մեծ յուզումով և զայրոյթով կը պատմէ ոճիրը՝ իր «Հայաստանի ջարդերը» փոքր նկարագրականին մէջ։ Զօհրապի գերեզմանը մինչև այսօր անյայտ կը մնայ։

ԼԲ. ԶԱՊԷԼ ԵՒ ՀՐԱՆԴ ԱՍԱՏՈՒՐ

Առաջինը գրական ծածկանունով Սիպիլ, իսկ երկրորդը իր բուն անունով Հրանդ։ Այս գրագէտ ամոլը, որ միացած է ամուսնութեամբ 1901ին, Գ. Զօհրապի յորջորջումով մեր աշխարհաբար լեզուին «դայեակն ու սնուցանողն» եղած է, քերականական ուղիղ կանոններով և չարագաստական գեղեցիկ ձևերով, գրաբարինման հաճելի բարբառի մը վերածելով զայն։

Զապէլ ծնած է 1863ին Սկիւտար, իսկ Հրանդ Պոլսոյ Պօյաճը գիւղը՝ 1862ին։ Տարիքով նոյնը, մէկ տարի տարբերութեամբ, Վասփորի գրեթէ հանդիպակաց երկու արուարձաններու այս զոյգ տաղանդաւոր զաւակները, ինչպէս ընտանեկան կեանքի, նոյնպէս գրական ասպարէզին մէջ դարձած են մեծավայելուչ և արժանի ընդհանուր յարգանքի։

Զապէլ շրջանաւարտ է Սկիւտարի Ճեմարանէն, ուսուցիչ ունենալով երկու լաւագոյն հայերէնագէտներ՝ Խաչատուր Միսաքեան և Սիմոն Զէլէկեան։ Հրանդ իր բարձրագոյն ուսումը ստացած է նախ Րօպըրթ քոլէժի և յետոյ Բարիզի իրաւաբանական վարժարանին մէջ։

Զապէլ խառնուածքով և գրական ձևով աւելի շատ բանաստեղծ է և տուած է բազմաթիւ ինքնագիր ու թարգմանածոյ քերթուածներ։ Հրանդ հակած է բանասիրութեան և պատմութեան, արտադրելով հայ պատրիարքներու, Ազգ. Հիւանդանոցի, սահմանադրական, մատենագրական պատմութիւններ և նշանաւոր անձերու «Դիմաստուերներ»։

Զապէլ ազգին իգական սեռին յառաջդիմութեան ջերմ նախանձախնդիր, խումբ մը ուսումնասէր տիկիններու հետ հիմնած է Ազգանուէր Հայուհեաց Ընկերութիւնը, որ հայկական գաւառներուն մէջ 20է աւելի աղջկանց վարժարաններ բանալով երկար տարիներ կառավարած է զանոնք։ Հրանդ հիմնադիրներէն եղած է նախ Կիլիկեան, Արարատեան, Դպրոցասիրաց Միութիւններուն և ամենէն վերջը Միացեալ Ընկերութեան։

Զապէլ աշխատակցած է «Մասիս», «Արևելք» օրաթերթերուն և հայկական կարևոր հանդէսներու՝ նորավէպերով, բանաստեղծութիւններով և ընկերային ու ընտանեկան յօդուածներով։ Հրանդ աշխատակցած է «Արևելք»ի, «Մասիս»ի, «Արևելեան Մամուլ»ի և «Բիւզանդիոն»ի, և Գրիգոր Զօհրապի հետ վարած է «Մասիս» գրական ճոխ հանդէսին խմբագրապետութիւնը 1892 թուականին։

Զապէլ հայերէն լեզուի և գրականութեան արժանաւոր ուսուցչուհի եղած է երկար տարիներ Բերայի Եսայեան Վարժարանին։ Հրանդ նոյն պաշտօնը վարած է 1899—1908 Ղալաթիոյ Կեդր. Վարժարանին մէջ, պատրաստելով լաւ հայերէնագէտներ։

Հրանդ Օսմ. Կառավարութեան ալ մեծ ծառայութիւններ մատուցած է իբրև անդամ Պոլսոյ ծովային Դատարանին և թարգմանիչ օսմանեան օրէնքներուն ֆրանսերէնի և անգլիերէնի։

Զապէլի ոճն է նրբակերտ, գունագեղ, անձնական և համամարդկային յոյզերով գեղուն։ Յաճախ թախծոտ է ան, սրտամորմոք և արտասուաբեր ի տես թշուառութիւններու և անիրաւութիւններու։ Հրանդ հանդարտ է, տրամաբանող և անարուեստ պարզութեամբ, որ իր ընտրած գրական սեռերուն շատ կը պատշաճի, բայց այնուամենայնիւ ունի նաև հոյակերտ գրական էջեր։

Զապէլի կամ Սիպիլի գործերն են. «Ցոլքեր», բանաստեղծութիւններու հաւաքածոյ, «Աղջկան մը սիրտը», զգայուն վէպ, «Օլուճագի անծանօթուհին», վարժարաններու աշակերտներուն յատուկ չորս կարգերու «Գործնական Քերականութիւն Արդի Աշխարհաբարի», ընթերցանութեան դասագիրք, երեք հատոր «Թանգարան», «Գործնական Դասընթացք Ֆրանսերէնէ հայերէն թարգմանութեան», մէկ քանի ընտանեկան թատերախաղեր, ևլն.։

1933ին Պոլսոյ մէջ տօնուեցաւ այս բազմարդիւն գրագէտ-բանաստեղծուհիին 50ամեայ յոբելեանը, որմէ գրեթէ տարի մը վերջը մեռաւ ան 1934 Յուլիս 19ին։

Հրանդի կարեւոր երկասիրութիւններն են. «Պատմական Ներշնչումներ», «Հայ Վանքերը», «Սահմանադրութիւն և Հայ Ժողովուրդ», «Հայ գրագիտուհին ԺԹ. դարէն առաջ» և վերոյիշեալ գործերը։ Օտար գրականութենէն թարգմանած է Վ. Հիւկոյի «Դամբանականները» և «Պատմութիւն Մալվինայի»։ Մեռաւ 1928 Յունիս 5ին։

Այս իմաստուն զոյգին անունը անջինջ պիտի մնայ մեր աշխարհաբար լեզուին յառաջդիմութեան պատմութեան մէջ։

ԼԴ. ԱՒԵՏԻՍ ԱՀԱՐՈՆԵԱՆ

Հայ ժողովուրդի այս զգայուն, պատուական զաւակը, համեստ արհեստաւորի, դարբինի որդի, ծնած է 1866ին Կովկասի Իգդիր գաւառի Մուսա գիւղը: Մանկութեան տեն ան նախ յաճախած է իր ծննդավայրի տարրական վարժարանը և յետոյ ղրկուած է Էջմիածնայ Ճեմարանը, ուր կ'աւարտէ միայն ուսումնարանական բաժինը: Այս երկու կրթական յարկերուն մէջ ի բնէ իմաստուն Աւետիսը, սնած Արարատեան դաշտին հարուստ բերքերովը,

վճիտ օդովը, գլգլուն, զուլալ ջուրերովը, փողփողուն լոյսովը և ոգեւորուած վեհափառ Մասիսներուն աննման տեսքովը, կը դառնայ նախ Հայաստան աշխարհին բնութեան երգիչը, և յետոյ աստիճանաբար կը մեծնայ ու կը դառնայ մեր ամենամեծ քնարերգակներէն մին:

Ահարոնեան միջոց մը, 1895-96, *ուսուցիչ կ'ըլլայ իր հայրենի գիւղին մէջ և անձամբ կը տեսնէ այն ահաւոր, յուսահատական փախուստը զոր կը կատարէին նոյն թուականներուն Թրքական ջարդերէն մազապուր ազատուած թշուառ հայ եղբայրներ և քոյրեր: Չափազանց զգածուած և սրտաբեկ պարզուած տեսարաններէն, ան անմիջապէս կ'արտադրէ երեք հիանալի պատմուածքներ՝ «Պուտ մը կաթ», «Փշուր մը հաց» և «Ցալագ Վուրդունի»:*

1898*ին բարձրագոյն ուսման ծարաւի և անյագ ընթերցող Աւետիսը չբաւականանար Կովկասի մէջ*

ստացած իր ուսման պաշարով և կը մեկնի նախ Զուիցերիա և յետոյ Փարիզ, ուր կ'աւարտէ Սորպոնի պատմագրական բաժինը։ 1903ին կը վերադառնայ հայրենիք և Թիֆլիսի Ներսիսեան վարժարանին տեսչութեան կը հրաւիրուի, ուր կը վարէ մեծ ձեռնհասութեամբ հասցնելով ազգասէր նոր գրողներ և բանաստեղծներ։ Ուսուցչական պարտականութիւններէն դուրս Ահարոնեան եղած է աշխատակից «Մշակ», «Ալիք», «Վտակ», «Մուրճ», «Գործ» և «Երկիր» պարբերաթերթերուն, որոնց էջերը լի են անոր նկարագրութիւններով, վիպակներով, արձակ և տաղաչափուած տրամաթաթաւ քերթուածներով և ազգային օգտաշատ յօդուածներով։

Ահարոնեան խօսքին և գրիչին միացնելով գործը, եղած է նախ Հ. Յ. Դաշնակցութեան կարեւոր անդամ և յետոյ 1918ին Հայաստանի անդրանիկ Հանրապետութեան Խորհրդարանի նախագահ, Ազգային Խորհուրդի անդամ և Փարիզի Հայկական Պատուիրակութեան նոյնպէս նախագահ։

1908ին, երբ յեղափոխական գործիչ և մասնակից 1906ի Կովկասի հայկական շարժումներուն, ձերբակալուած և երկու տարիէ ի վեր բանտ դրուած ըլլալով խումբ մը եւրոպացի նշանաւոր գրագէտներու բարեխօսութեամբ ազատ արձակուեցաւ։ 1920էն ի վեր Ֆրանսա կ'ապրի այս ամենէն յարգուած մեծ գրագէտը, որ դժբախտաբար մտաւոր չափազանց աշխատութեանց պատճառաւ տասը տարիէ ի վեր յիշողութիւնը, աչքին լոյսը և լեզուն գրեթէ կորսնցուցած՝ անյոյս վիճակ մը ունի։ Երախտագէտ ազգը անոր գրական աշխոյժ գործունէութեան 40 ամեայ յոբելեանը կատարեց 1930ին, Փարիզի և Սփիւռքի հայաշատ բոլոր գաղութներուն մէջ։

Ահարոնեանի համար համառօտ բացատրութեամբ

«Վշտի Երգիչ»ը ըսուած է, բայց մենք համաձայն ենք Մխիթարեան Ուխտէն Հայր Ս. Երեմեանի հետ կոչելու զայն. «Հայ Գողգոթային միրաժը, Հայ Մարտիրոսութեան Յայսմաւուրքը և Հայ Երեմիականներու արձագանգը»։ Իր գործերը որակելու համար տրուած են այս յորջորջումները, բայց մենք զանոնք կը վերագրենք իր անձին, որովհետև Ահարոնեան իսկապէս իր անձովը ու գործերով մղձաւանջ մըն է ազգային դատին, կենդանի Յայսմաւուրք մը ազգային ողբերգութեանց և լալկան երգիչ մը, Երեմիա մը մեր դառնագոյն վիշտերուն։ Իր գրական կեղծանունն է Ղարիպ։

Ահարոնեանի ոճը հարուստ, գրաւիչ և գունագեղ է արձակ գրութեանց և բանաստեղծութեանց մէջ, բայց տաղաչափուած գրութիւններուն կամ ոտանաւորներուն մէջ այնքան յաջող չէ, չ'ունի այլազան դաշնաւորութիւններ, շատ անգամ միօրինակ չափն ու յանգը կը շարունակուին։ Իր արտադրած գործերը բնականօրէն՝ առանց ճիգի և նախապատրաստուած ձևերու, գիւղացներգական և քնարերգական ճիւղերուն կը պատկանին։ Բանաստեղծին պատկերալից գրիչը սահած է սպիտակ թուղթին վրայ մեզ յուզելու և շարժելու համար հալածանքներու և ջարդերու նկարագրութիւններով ու մեզ հրաւիրելու՝ որ թողունք հեղգ անտարբերութիւնը՝ դառնալու համար ըմբոստութեան կամ ազատագրութեան պայքարին։ Ահարոնեան մասամբ ազդուած է ֆրանսացի և ռուս վիպագիր և խորհրդապաշտ գրագէտներէն։

Անոր բազմատեսակ գործերն են. Ազատութեան ճանապարհին, Իտալիայում, Շվեցերական Գիւղը, Ժողովածու երկերի, Լուսինէ, Անդունդը, Մոխիրների տակից, Արցունքի ճամփէս, Սեւ բաշլիկ, Հօս կինը, Կեանքի վէպը, Արագը, Մորիկի Սուրբը, Իմ գիրքը, Պատկերներ թիւրքահայոց կեանքից, Ծամբորդը, Հայրենիքիս հետ, Հայրենի կարօտ, եւայլն։

ԼԴ. ՀԱՅՐ ՅԱԿՈՎԲՈՍ ՎՐԴ. ՏԱՇԵԱՆ

Վիեննայի Մխիթարեան Միաբանութեան այս լուսաւոր ջահը և հանրածանօթ գիտնական-բանասէրը ծնած է շատ համեստ անկիւն մը, Կարնոյ նահանգին Արծաթի գիւղին մէջ 1866 Հոկտ. 25ին, ըլլալով զաւակ Մելքոն Թաշճեանի և մկրտութեան անունով Փրանկիսկոս կոչուած։ Իր նախնական կրթութիւնը կը ստանայ քաղաքին նախակրթարաններէն մէկուն մէջ և երբ դեռ 12 տարեկան պատանի էր, անակնկալ հիւանդութեամբ մը աչքերուն տեսողութիւնը կը կորանցնէ, զոր մեծ դժուարութեամբ կը վերադարձնեն իրեն։

Ի բնէ ուշիմ և հետաքրքիր Յակովբոսը պիտի խամրէր թարմ ծաղիկի մը նման, եթէ մնար իր հայրենիքին մէջ և հօրը պէս դառնար պարզ գործաւոր մը, իսկ հայն ու Հայաստանն ալ պիտի զրկուէին մեծահռչակ, հոյակապ զաւակէ մը։ Այս տեսակէտով գովելի են իր ծնողքը, որ 1880ին կանխահոգութիւնը կ'ունենան զայն Վիեննայի Մխիթարեան Հայրերու ընծայարանը ղրկելու, ուր դեռահասակ պատանին արագօրէն կ'աւարտէ Ուսումնարանին բոլոր դասընթացքները, 1883ին Յակովբոս անունը կը ստանայ Փրանկիսկոսին տեղ և 1889ին բազմահմուտ Աբբահայր Հայր Արսէն Այտընեանէն քահանայ կը ձեռնադրուի։ Անմիջապէս զինքը դասախօս կը նշանակեն վանքին վարժարանին, սակայն Հ. Տաշեան աւելի շատ կը սիրէր լուռ խորհրդածել, քան խօսիլ, պրպտել, փնտռել հնութեանց և հայերէն լեզուին գաղտնիքները, քան բարձրաձայն դեռ չստուգուած փաստեր տալ, անկիւն մը քաշուած մտքին հետազօտութիւնները գրի առնել, քան երեւիլ հասարակութեան մէջ և քարոզել խօս-

քով։ Այսպէս էր որ ան, առանց երեւնալու և արտաքին սին ցոյցերու, եղաւ Ի. Դարու Հայ Թանկարժէք եկեղեցականներէն մէկը, միշտ յիշատակելի՝ իր Թողած անմեռ գործերով։

1893ին քննական պտոյտով կ'այցելէ Վենետիկ և Թրիէսթ, իսկ յաջորդ տարին Պերլին, ուր իր «Վարդապետութիւն Առաքելոց» ուսումնասիրական գործին տպագրութեան համար կը դիմէ համալսարանին Ուսուցչապետ Հառնաքի և անկէ մեծ պատիւներով կ'ընդունուի։ Խորհրդակցելով Ուսուցչական ժողովին անդամներուն հետ, Բրօֆ. Հառնաք կ'առաջարկէ Հայր Յ. Տաշեանի ստանձնել Արեւելեան բաժնին մատենադարանապետութիւնը, ինչպէս նաև դասախօսութիւնը Արեւելեան լեզուներուն, սակայն պատուական, պարզակեաց եկեղեցականը Հ. Այտընեանի խորհուրդով կը մերժէ այդ նիւթապէս նպաստաւոր պաշտօնները, անոր համար որ Մխիթարեան գործաւոր Միաբանութիւնը և ազգը պէտք ունէին իր զօրաւոր մտքին ու գրչին այնքան կարեւոր արտադրութիւններուն։

1909ին Հ. Տաշեան Պոլսոյ վանատան մեծաւոր կը նշանակուի, իսկ 1911ին կ'այցելէ իր ծննդավայր Արծաթի գիւղը և Տայոց աշխարհը, ուր կը ձեռնարկէ պատրաստելու իր նշանաւոր գործերէն մէկը «Տայոց Աշխարհ. Փոքր-Հայք և Խաղտիք»։ 1912ին կը վերադառնայ Վիեննա և հոն կը մնայ մինչև կեանքին վերջը։

Տաշեան կատարելապէս հմուտ էր հայ լեզուին ու գիտէր նաև ասորերէն, արաբերէն, եթովպերէն (հաբեշերէն), գերմաներէն, ֆրանսերէն, անգլիերէն, իտալերէն և ռուսերէն՝ իրենց գրականութիւններով միասին։ Առաջին անգամ սկսած է գրել «Հանդէս Ամսօրեայ»ի մէջ ինքնաստեղծ և թարգմանածոյ յօդուածներով։ 1887ին հեղինակած է «Արշակ Թագաւոր» ողբերգութիւնը։ Իր միւս արժէքաւոր գործերն են.

Ա.- Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Միխիթարեան մատենադարանին ի Վիեննա:

Բ.- Ուսումն Դասական Հայերէն Լեզուի, վերաքննուած գործ Հ. Բ. Սպենեանի, *ի հիմանէ փոխուած և ճոխացուած:*

Գ.- Հաբեր եւ Ուրարտեանք:

Դ.- Ուսումնասիրութիւն մը Ագաթանգեղոսի վրայ:

Ե.- Հին Հայաստանի արեւմտեան սահմանը. Փոքր Հայք եւ Կողոփենէ:

Զ.- Հայ բնակչութիւնը Սեւ Ծովէն մինչեւ Կարին:

Է.- Արշակունի Դրամներ:

Ը.- Բառախօսական դիտողութիւններ հայերէն գիտական լեզուի մասին:

Թ.- Գունալուսատպութիւն:

Ասոնցմէ դուրս ունի 41 հայերէն և գերմաներէն լեզուներով տպագրուած կամ անտիպ ինքնագիր կամ թարգմանածոյ երկասիրութիւններ: «Հանդէս Ամսօրեայ»ի մէջ իր ներհուն և իմաստալից յօդուածներուն թիւն է 32, նոյնպէս հայերէն կամ գերմաներէն գրուած: Հ. Տաշեան կ'աշխատակցէր գերմաներէն ուսումնաթերթերուն ու միշտ թղթակցութեան մէջ էր Եւրոպայի ամէն ազգէ լեզուագէտներուն հետ, որոնց դիտողութիւններէն կ'օգտուէր և փոխադարձ բանասիրական նոր տեղեկութիւններ կը հաղորդէր:

Այս պայծառափայլ իմացականութիւնը սրտի կաթուածով շիջաւ Վիեննայի մէջ 1933 Փետրուար 3ին:

ԼԵ. ԲԱԲԳԷՆ ԿԱԹՈՂ. ԿԻՒԼԷՍԷՐԵԱՆ

Իզմիրի գաւառին մօտ Արմաշու վանքին դպիր-սաներէն էր ան, որ մեր մատենագրութեան մէջ լուսնուն մը ձգեց իր կարեւոր հեղինակութիւններով։ Ծնած է

Այնթապ 1868 Մարտ 23ին և իր մանկութեան անունն է Յարութիւն։ Նախակրթութիւնը ստացած է տեղւոյն Վարդանեան ուսումնարանը և յետոյ 1888ին անցած է Երուսաղէմի Ժառանգաւորաց Վարժարանը, ուրկէ դժգոհ մնալով 1889ին մտած է Արմաշու Դպրեվանքը։ Իր երկու մեծ ուսուցիչներն եղած են Մաղաքիա Օրմանեան և Եղիշէ Դուրեան անուանի Արքեպիսկոպոսները, որոնց տուած կրօնական, գրական և բանասիրական բարձր ուսմամբը սնած՝ ինքն ալ եղաւ ժամանակին արժէքաւոր և սիրուած եկեղեցականներէն մէկը։

Գաւազանակիր վարդապետ ձեռնադրուելու համար իրեն մրցանիւթ տրուեցաւ Եղիշէ պատմագրին վրայ մանրամասնօրէն քննուած ուսումնասիրութիւն մը պատրաստել, զոր յաջողութեամբ լրացուց և արժանացաւ Սահակ-Մեսրոպեան 1898ին մրցանակին։ Այս աշխատութիւնը իր բոլոր գործերուն մէջ թէ՛ առաջինն է և թէ ամենէն կարեւորը։

1898էն 1914 Օրմանեան Պատրիարքի օրով և յետոյ եղած է հետզհետէ քարոզիչ Պոլսոյ Նէնիքէօյ, Պէշիկթաշ, Ղալաթիա թաղերուն և Առաջնորդական Տեղապահ կամ Առաջնորդ Սամսոնի, Տարօնի և Անկիւրիոյ։ Գրած է գրեթէ բոլոր հայ թերթերուն և հանդէսներուն կրօնա-բարոյական յօդուածներ։

Իբրեւ ուսուցիչ Պոլսոյ Կեդրոնական վարժարանին եւ 1925-30 Երուսաղէմի Ժառանգաւորաց վարժարանին, եղած է արդիւնաշատ իր տուած հմտալից եւ փաստարկու դասախօսութիւններով։ Իբրեւ քարոզիչ, ան պերճաբան չէր եւ հարկ չէր տեսներ իր խօսքերը դրական ձեւերով զարդարելու, քանի որ անուս ժողովուրդին կը քարոզէր։ Ան անկեղծ էր եւ համարձակ, յաճախ անուղղակի յանդիմանութիւն կ'ուղղէր լսողներուն՝ ըսելով. «Այսպէս պէտք է ըլլայ, ուրիշ ճար չի կայ, կը հասկնա՞ք»։ Իբրեւ հեղինակ ան տքնաջան աշխատութեամբ պատրաստած է 40ի չափ լաւագոյն գործեր, որոնց մէջ մասնաւոր յիշատակութեան արժանի են. Ուսումնասիրութիւն մը Պոլսոյ Յովհաննէս Կոլոտ Պատրիարքին գործունէութեան վրայ, Կիլիկիա, Մեծ Կիլիկեան պատմութիւն, Պատմութիւն Կաթողիկոսութեան եւ Կաթողիկոսաց Կիլիկիոյ, Քարոզներ, Ծովք, Յիշատակարան Պասմաճեան Գրիգոր Պատրիարքի, Տօնացոյց եւ Միւնաճար։ Բացի վերջինէն, միւս բոլոր գործերը խմբագրուած են հայերէն մաքուր եւ դիւրահասկնալի ոճով։ Զանազան ժամանակներու մէջ խմբագրած է «Լոյս», «Տաւրոս» եւ «Սիոն» կրօնական հանդէսները եւ ամենէն վերջը Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան պաշտօնական օրկան «Հասկ» ամսաթերթը, զոր կը զարդարէր իր հմտալից գրութիւններով։

Բաբգէն Արքեպիսկոպոս 1931ին Կիլիկիոյ Աթոռակից-Կաթողիկոս ընտրուեցաւ եւ Սահակ Ծերունազարդ Հայրապետին ձեռքով օծուեցաւ։ Դժբախտաբար շատ կարճ եղաւ այնուհետեւ իր կեանքը եւ 1936ին Հայոց Առաքելական Եկեղեցին ու ազգը վաղաժամօրէն կորսնցուցին Սսոյ Գահին այս ներհուն Հայրապետը, որ եթէ ապրէր, ո՛վ գիտէ դեռ ի՛նչ օգտակար ձեռնարկներ պիտի ընէր իր Աթոռին եւ Հօտին մէջ։

ԼԶ. ԿՈՄԻՏԱՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏ

Փոքր-Ասիոյ Կուտինա քաղաքին՝ ԺԷ. դարուն Հայաստանի Գողթն գաւառէն գաղթած Ջոք ցեղէն Սողոմոնեան մեծ ընտանիքին զաւակն էր աշխարհական անուանով Սողոմոնը, որ մանկութենէն արդէն ցոյց կուտար երաժշտական տաղանդ՝ բնական գեղեցիկ ձայնով մը, որուն վրայ բոլորը կը հիանային։ Ժառանգականութիւնն ալ մեծ դեր խաղացած է անոր հագագին ձայնական լարերուն վրայ, որովհետև հայրն ու մայրն ալ երաժիշտ էին և ժամանակին հեղինակած են հայերէն և թուրքերէն երգեր իրենց եղանակներով։

Սողոմոն 1880ին հօրը մեռնելէն յետոյ մեծ մօրը խնամքով կը ղրկուի ծննդավայրին նախակրթարանը։ 1869 Սեպտեմբեր 26ին ծնած ըլլալով՝ այն ատեն դեռ 11 տարեկան պատանի էր, շնորհալի, աշխոյժ և կատակասէր։ 1881ին Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Գէորգ Դ. Պրուսայի նահանգէն որբ մանուկ մը ուզած ըլլալով Էջմիածնի մէջ դաստիարակելու համար, Սողոմոնը կ'ընտրուի, որ Առաջնորդ Գէորգ Վարդապետին հետ իսկոյն կը մեկնի Գէորգեան Ճեմարանը։

Աւետիս Ահարոնեան ծանօթ հրապարակագիր-գրողը, որ նոյն միջոցին կը պաշտօնավարէր Ճեմարանին մէջ, կը գրէ անոր մասին. «Ու մի օր Թուրքիոյ մի անկիւնից, մի փոքրիկ տղայ եկաւ Ճեմարան։ Փոքրիկ Սողոմոնն էր նա, որ յետոյ պիտի դառնար ազգային նշանաւոր, մեծահռչակ երաժշտագէտ Կոմիտաս։ Եւ այդ չորացած, անմարմին տղան իր

զուարթ աչքերով ու քաղցր խառնուածքով ինքնին մի երգ էր»։

Սողոմոն 81 Սեպտ. 15ին կը մտնէ Ճեմարան և 1893ին կը լրացնէ դպրոցական ու լսարանական բաժինները։ Իր ծայրայեղ ընդունակութեան և յամառ աշխատասիրութեան պատճառով 1896ին մեծահարուստ բարեգործ Ալեքսանդր Մանթաշեանի նիւթական օգնութեամբ կը ղրկուի Պերլինի երաժշտական վարժարանը, ուր կ'աշակերտի արքունի երաժշտագէտ Ռիխարդ Շմիտթի։ Երեք տարի յետոյ աւարտելով գործնական և տեսական երաժշտութեան դասընթացքները, կ'անցնի կայսերական Ֆրիտրիխ-Վիլհէլմ համալսարանը ուսանելու համար երաժշտութեան փիլիսոփայական պատմութիւնը։ Այնուհետեւ բոլոր միութիւններուն և երաժշտական ակումբներուն դուռները բաց էին այս անզուգական վարդապետին առջև, որ 1893ին Գէորգեան Ճեմարանին երաժշտութեան ուսուցիչ նշանակուեցաւ։ 1899ին կ'ըլլայ երաժշտապետ Մայր-Աթոռին և կը կազմէ բազմաձայն անուանի խումբ մը։ Այս թուականէն յետոյ յաջորդաբար ան պտըտելով Ռուսիա, Ֆրանսա, Գերմանիա, Իտալիա, Աւստրիա, Թուրքիա և Եգիպտոս, կուտայ դասախօսութիւններ, հոգեւոր և աշխարհական երգահանդէսներ, որոնք ամէն կողմ կը ծաւալեն իր գիտուն երաժշտագէտի հռչակը։ Եւրոպայի մասնագիտական պարբերաթերթերը մեծ գովեստով կը խօսին անոր մասին։ Իր դասախօսութեանց գլխաւոր նիւթն էր «Հայ ժողովուրդի եկեղեցական և աշխարհական ստեղծագործութիւնները»։

1890ին սարկաւագ ձեռնադրուած է և յետոյ 1893ին Խրիմեան Հայրիկէն աբեղայ։ 95ին կը դառնայ գաւազանակիր վարդապետ։

Ինչո՞վ մեծ է Կոմիտաս Վարդապետ, որ մասնա-

ւորաբար 1908էն 1915 ամբողջ հայութիւնը յուզեց եւ թրթռացուց անոր տրտում հոգին անցեալի յուշերուն վերականգնումով եւ ստեղծագործումով նոր եւ ներդաշնակ հայ երաժշտութեան մը։ Դարերու հոլովոյթով, ազգին կրած տառապանքներով եւ հալածանքներով, հայ բուներու չարունակական քանդումով մեռնելու մօտ էին մեր սրբազան եկեղեցիին հոգեւոր եղանակները եւ գեղջկական սրտայոյզ ու անկեղծ երգերը, հայ երաժշտական բանաստեղծութեան տեղ սկսած էին օտար երգերն ու նուագարանները տարածուիլ մայր–հայրենիքին մինչեւ ծայրագաւառները։ Կոմիտաս տեսաւ այդ սիրտը ճմլուած է, որպէս ոգեկոչ հրեշտակ, գերեզմաններէն — հնութեան մոռցուած ալքերէն — դուրս բերաւ մեր պապերուն կերտած երաժշտական հրաշալիքները եւ զանոնք խմբեց, դասաւորեց, ներդաշնակեց ու մեզ յանձնեց իբրեւ գանձ անկորնչելի։ Ահա հո՛ս է Կոմիտաս Վարդապետի մեծ արժանիքը, զոր անշուշտ ապագայ հայ սերունդներն ալ պիտի գնահատեն, եթէ խորթացած կամ օտարացած չըլլան օտարներու հետ շփումով։

Կոմիտաս Վարդապետ 1915ին մտաւորականներուն աքսորումէն եւ նահատակումէն յետոյ ջղային մեծ տագնապներու ենթարկուեցաւ, որոնք զինքը զգետնեցին եւ հուսկ ուրեմն պատճառ եղան որ 1919ին Փարիզի մէջ բուժարան մը դրուի։ Ինքն ալ Չանղըրը աքսորուածներուն մէջ էր եւ հրաշքով միայն ազատուած ըլլալով հալածախտի սարսափին մատնուած էր։ Մեռաւ 1935 Հոկտ. 21ին, ազգը ընդհանուր սուգի մատնելով։ Մարմինը Հայաստանի կառավարութեան արտօնութեամբ Երեւան փոխադրուեցաւ։

Վարդապետին տպագրուած գործերն են. Հայ Քնար՝ հաւաքածոյ գեղջուկ երգերու, Կոմիտասեան պատարագ եւ վեց տետրակներ։ Ունի բազմաթիւ ու-

ուսումնասիրութիւններ հայ երաժշտութեան և երգերու մասին էջմիածնայ «Արարատ» ամսագրին և օտար հանդէսներու մէջ։ Անտիպ են. Հայ ժողովրդական երգեր, Հայ հոգեւոր երգեր, Օտար երգեր (զանազան լեզուներով), Պարեր նուագարաններու համար, Ուսումնասիրութիւն հայ ժողովրդական երաժշտութեան, Խազաբանութիւն, Երաժշտական դասագրքեր, Թարգմանութիւններ (երաժշտութեան վերաբերեալ)։

ԼԷ. ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԹՈՒՄԱՆԵԱՆ

Թումանեան մեր այն ականաւոր բանաստեղծն է որ 1869 Փետրուար 7ին Լոռի գաւառին Դսեղ գիւղին կանանչութիւններուն, լեռներու մաքուր օդին, աղբերակներու պաղպաջուն ջուրերուն մէջ ծնած ըլլալով եղած է մեր ամենահարազատ երգիչը Մայր-Երկրին և անոր գեղեցկութիւններուն։ Ան հսկայ սարերու գագաթներէն դիտած է հին Արև չաստուածին լուսափիւռ ճառագայթներուն շողիւնները, հայրենի աւերակներուն փլատակները և մտքով երթալով դէպի մեր անկախութեան օրերու քաջարի հերոսութիւններն ու զանոնք կատարող տոհմերը, եղած է դիւցազներգակ գրող մը։ Քնարերգութիւն և դիւցազներգութիւն իր սիրած գրական ճիւղերն են, որոնց համար շատ իրաւամբ կոչած են զինքը «ազգային բանաստեղծ»։ Բայց Թումանեան ուրիշներու ըմբռնած կերպով կեղծ ազգայնամոլ մը եղած չէ, որ ամէն ինչ թշնամիին կոյր ատեցումին և սեփական ուժերուն չափազանց փառաբանութեան

մէջ կը գտնէն, այլ եղած է լուսամիտ ազգասէր մը։ Դասակարգային խտրութիւններ չէր ճանչնար ան եւ ո՛չ ալ հոսանքային նեղմտութիւններ ունէր, այլ իբրեւ ուղղամիտ մարդասէր, ազգին եւ մարդկութեան մեծ հարցերուն լուծումը կ'երգէր իր արդարամիտ քերթուածներով։

Թումանեանի մանկութեան առաջին դաստիարակներն եղած են հայրը՝ Տէր Թադէոս Քահանայ եւ Տիրացու Սահակ։ Յաճախած է Տիգրան վարժապետի դպրոցը եւ յետոյ ղրկուած է Թիֆլիսի Ներսէսեան վարժարանը, որուն բոլոր դասընթացքները դժբախտաբար չէ կրցած աւարտել։ Զարմանալի ուշիմութեամբ եւ ձիրքերով օժտուած՝ տասը տարեկան հասակին սկսած է փոքր քերթուածներ գրել, հիացումը գրաւելով ուսուցիչներուն եւ ծնողքին։ Պարագաներուն բերմամբ եւ հարկադրուած՝ դպրոցէն վերջն ալ մնայուն գործ մը ունեցած չէ ան, այլ յաճախ տեղ եւ պաշտօն փոխած է։

Հազիւ 21 տարեկան, Թումանեան սկսած է արդէն ժողովրդականութիւն շահիլ Կովկասի մէջ։ Գրական առաջնորդն էր Աղայեան Ղազարոս, որ «Աղբիւր» ամսագրին մէջ կը հրատարակէ անոր առաջին պատմուածքը՝ «Արեւ եւ Լուսին»։ Այնուհետեւ հետզհետէ կը բարձրանայ անոր համբաւը։ Կը գրէ տղոց յատուկ առասպելներ, հէքեաթներ եւ զրոյցներ, ոտանաւոր եւ արձակ, որոնք մանուկ սերունդին կողմէ մեծ հետաքրքրութեամբ կը կարդացուին։ Թումանեանի նպատակն եղած է իր այս գրութիւններով կանուխէն սէր եւ գուրգուրանք ներշնչել մատաղ տղոց դէպի իրենց գոհար լեզուն եւ անոր աւանդութիւնները։ Հիմնադիրներէն մէկն է «Հասկեր» պարբերաթերթին։ Եղած է խմբագիր կամ աշխատակից Թիֆլիսի «Հորիզոն» եւ այլ հայկական թերթերուն։ Ռուս

և օտար գրողներու գործերէն թարգմանութիւններ կատարած է, իսկ իր քերթուածներէն մէկ մասը ռուսերէնի և վրացերէնի թարգմանուած են։ Բանաստեղծութիւններէն մէկ մասը 1892ին Թիֆլիսի և յետոյ 1923ին Կ. Պոլսոյ մէջ հրատարակուած են գրավաճառներու կողմէ։

Թումանեանի յաջողագոյն գործերն են. Սասունցի Դաւիթ, Անուշ, Թմբկաբերդի Առումը, Հին կռիւը, Փարւանա, Լուսաւորչի Կանթեղը, Աղթամար, Դեպի Անհունը, Հոգեհանգիստ և Գիքորը։ *Ասոնց մէջ հիանալի է պարունակութեամբ «Անուշ»ը, որ ուրիշ շատ մը հեղինակութիւններէ աւելի ազդու է Հայաստանն ու անոր հին և նոր կեանքը ծանօթացնելու օտարներուն։ Թումանեան անոր մէջ իր բանաստեղծութեան գագաթնակէտին կը հասնի գեղեցիկ, բնական, ախորժալուր ոճով և այն պատկերներով զորս կը կենդանացնէ անմոռանալի յուշերով։ Ան ճարտարութիւնը ունի քերթողական փոքրիկ թերութիւնները անմիջապէս սրբագրելու նոր և աւելի գեղեցիկ յանգերով։*

1929 *Փետրուար 4ին Հայաստանի Կառավարութիւնը և Հայ Գրողներու Միութիւնները, յետ մահու, գնահատութեան և ժողովրդային միահամուռ յարգանքի երեկոյթ մը սարքեցին այս բազմերախտ բանաստեղծին ծննդեան վաթսունամեակին առթիւ։ Հրատարակուեցան մէկ քանի գրքոյկներ և կազմակերպուեցաւ ցուցահանդէս, ուր ի ցոյց դրուեցան Թումանեանի ձեռագիրները, նամակներ, քերթուածներ, զանազան լեզուներով թարգմանութիւններ, լուսանկարներ եւայլն։*

Յ. Թումանեան մեռաւ 1923 *Մարտ* 23*ին յիսուներեքամեայ չափահաս տարիքին մէջ։*

ԼԸ. ԵՐՈՒԱՆԴ ՕՏԵԱՆ

Յակոբ Պարոնեանէն ետքը հայոց լաւագոյն եր-
գիծաբանն է Երուանդ Օտեան, այս տարբերութեամբ
միայն, որ Օտեան լեզուագէտ էր և իր Թափառա-
շրջիկ կեանքին մէջ աւելի շատ ապրած է ժողովր-
դային և ընկերային խաւերու մէջ քան Պարոնեանը։
Ծնած է Պոլսոյ Եէնիքէօյ գիւղին մէջ 1869 Սեպտեմ-
բեր 19ին և զաւակն է Օտեան անուանի գերդաստա-
նին, որ ազգին տուած է բարեգործ և գրագէտ ան-
ձեր, որոնցմէ են Գրիգոր Օտեան և քոյրը Օր. Եւ-
փիմէ։ Ինչպէս շատ մը երգիծաբաններ, նոյնպէս Եր-
ուանդ մանկութեան ատեն եղած է խելօք և լուրջ
տղայ մը, որ կրթուած է մեծանուն հօրեղբօրը հոգա-
ծութեամբ և խրատներով։ Երբ մեծցաւ, ան շատ կը
սիրէր գրականութիւնը, մանաւանդ զաւեշտալից և
հեգնութեամբ լի վէպերն ու վիպակները, որոնց հե-
տեւելով ինքն ալ եղաւ սրամիտ ու խայթող գրող
մը։ Իր առաջին գրական փորձերը կը սկսի իննսու-
նական Թուականներուն Յ. Շահնազարի արտօնատի-
րութեամբ և Ա. Արփիարեանի խմբագրապետութեամբ
հրատարակուող «Հայրենիք»ին մէջ, ուր մերթ լուրջ
և մերթ ծիծաղաշարժ յօդուածներ կը գրէր։ Այն ա-
տեն ան այն լուսամիտ մտաւորական խումբին մէջն
էր, որ մեր աշխարհաբար լեզուն զտեցին, կոկեցին
և թերթերով ու հեղինակութիւններով տարածեցին
անոր հարազատ,—գրաբար ոճերէ և ասութիւններէ
զերծ,—գործածութիւնը։

1896էն ետքը այլեւս կարեւոր գրական դէմք մըն
է Ե. Օտեան, որ կ'աշխատակցի նաև «Մասիս» շա-
բաթաթերթին հետաքրքրաշարժ գրութիւններով։
Նոյն տարին, Պոլսոյ ահաւոր ջարդին յաջորդ օրը,

հնարամիտ ձեւով կը փախչի Յունաստան, ուր կը խմբագրէ «Միութիւն» ամսաթերթը։ Ի բնէ այս անհանգիստ երգիծաբանը Աթէնքէն ալ գոհ չի մնար եւ կ'անցնի Եգիպտոս Պօղոս փաշայի ագարակին մէջ գրագրի պաշտօնով։ Քիչ ետքը կը գտնենք զինքը Լոնտոն եւ Փարիզ։ Կը հրատարակէ «Ազատ Խօսք» ամսաթերթը եւ կ'աշխատակցի «Նոր Դար» եւ «Անահիտ» հանդէսներուն։ 1906ին դժգոհ է Եւրոպայէն, կը դառնայ Եգիպտոս եւ կը ձեռնարկէ հետզհետէ հրատարակելու «Թերթիկ», «Ազատ Բեմ», «Օրէնք» եւ «Արեւ»։ Օտեան զարմանալի փոփոխամիտ մարդ է. չուկայիկ հաշիւներով երբ կը տեսնէ թէ մէկ թերթը չի բանուիր ժողովուրդէն, անմիջապէս ուրիշ մը կը հրատարակէ։ Զուարթախոհութեան (humour) տէր մարդ է, կարեւորութիւն չի տար դիտողութիւններուն եւ կը շարունակէ փոխել տեղն ու խմբագրութիւնները, մինչեւ որ հասնի առաջադրած նպատակին։

1908ին խումբ մը Եգիպտաբնակ գրողներու հետ «Արեւ»ը «Լուսաբեր»ին կը միացնէ եւ այս անգամ կը հրապարակէ «Լուսաբեր-Արեւ»ը, եղբայրակցութիւն՝ որ շուտ պիտի վերջանար եւ 1915ին «Արեւ» առանձին հրատարակուելով պիտի դառնար Ս. Ռամկավար Կուսակցութեան օրկան, իսկ «Լուսաբեր» դառնալով «Յուսաբեր» պիտի ըլլար Հ. Յ. Դաշնակցութեան պաշտօնաթերթ։ Երուանդ Օտեանի վրայ 1906ին յանկարծ յեղափոխական ոգի գալով կը բռնկի եւ Բ. Շահպազի հետ կը հրատարակէ «Կրակ» թերթը, որ կարճատեւ կեանք մը կ'ունենայ։ 1908ին, Օսմանեան կեղծ սահմանադրութեան հռչակումէն օգտուելով, Երուանդ ոտք կը դնէ Պոլիս եւ ամէն խմբագրատուն այցելելով՝ բոլոր օրաթերթերուն մէջ օրուան քաղաքական ու ազգային կեանքերը երգիծող եւ խարանող քրոնիկներ կը գրէ։

Օտեան միայն երգիծաբան չէ, այլ նաեւ վիպագիր, թատերագիր, տարեցոյց գրող, որոնց մէջ միշտ կը փայլի նոյն ոճով եւ քննադատական ազնիւ տաղանդով: Ան սրտով եւ հոգիով դաստիարակեալ մըն է, ուրիշներուն պէս չծաղրեր վիրաւորելու, անպատուելու համար, այլ հեզնութեամբ եւ զուարթ ակնարկութիւններով կը ջանայ ուղղել սխալները կամ թերութիւնները:

Օտեանի գործերն են. Ֆրանքօ-Թրքական Պատերազմը, Թաղականին Կնիկը, Ոմանց Տարեցոյցը, Աբտիւլ Համիտ եւ Շերլօք Հօլմս, Ծապլվարի Նամակներ, Չարշըլը Արթին (*պատրաստած Միքայէլ Կիւրճեանի հետ*), Զավալլըն, Սահմանադրութեան 61րդ յօդուածը, Բանչունի, *եւայլն: Թարգմանած է Էմիլ Զոլայի «Արդարութիւն»ը, Թոլսթոյի «Յարութիւն»ն ու «Աննա Քարենինա»ն: Իր սկզբնական կեղծանունն է Երոտ: Միջոց մը Պոլսոյ մէջ հրատարակած է նաեւ «Մանանայ» շաբաթաթերթը:*

1923*էն յետոյ դարձեալ Եգիպտոս կը գտնուէր Օտեան եւ կ'աշխատակցէր «Արեւ» օրաթերթին:* 25*էն կ'աշխատակցէր «Հայկական Սինեմայ»ին եւ կը շարունակէր գրել «Իգնատ աղայ»ի յիշատակները:*

Բարքով մաքուր եւ ընկերասէր Օտեան թերութիւն մը ունէր միայն, ալքօլին ուժն ու ազդեցութիւնը սիրելի էին իրեն, կ'ուզէր կեանքին ունայնութիւնը անոնց մէջ մոռնալ, գինով էր ան, բայց ոչ հասարակ գինով, որ կը վնասէ իր անձին ու շրջապատին, այլ անվնաս արբշիռ մը որ կը քնէ, կ'երեւակայէ եւ կ'ուզէ գրչով սրբագրել հանրութեան թերի կողմերը: Բառին ուրիշ իմաստով Օտեան գինով *էր, այսինքն արժէքաւոր, յարգելի երգիծաբան մըն էր: Մեռաւ* 1926 *Հոկտեմբեր* 3*ին Գահիրէի մէջ եւ թաղուեցաւ ժողովրդային մեծ սուգով:*

ԼԹ. ԼԵՒՈՆ ՍԵՂԲՈՍԵԱՆ

Գրական ծածկանունով Շանթ, 1890 թուականէն իվեր մեր ամենալուրջ գրողներէն մէկը, որ աւելի շատ ապրած ու գործած է Կովկասի մէջ։ Ծնած է 1869ին Կ. Պոլիս, Բերա, ուր իր նախնական ուսումը ստանալէ յետոյ անցած է Էջմիածին բարձրագոյն կըրթութիւն ստանալու համար։ Հոն հետեւած է գրական նոր շարժումներուն և հարկ եղած պաշարն ու ուղղութիւնը ստանալէ յետոյ 1891ին վերադարձած է Կ. Պոլիս։ Այդ թուականին արդէն նորահաս խուռն երիտասարդութիւն մը կը փթթէր «Հայրենիք» օրաթերթին մէջ՝ ղեկավարութեամբ Արփիար Արփիարեանի։ Սեղբոսեան անոնց փաղանգին մէջ մտնելով կը սկսի գրել գրական լուրջ կտորներ և բանաստեղծութիւններ, որոնցմէ ոմանք խոր տպաւորութիւն ձգած են նոյն ժամանակի դպրոցականներուն վրայ։ Ասոնք են. «Գիշերապահը», «Մրտայի թոռը», «Ծով», «Հայրենի լեռներուն մէջ» ևայլն։

Լեւոն Շանթ եղած է ո՛չ միայն գրագէտ, այլև ուսուցիչ՝ անձամբ հայերէն լեզուին տէրը, անոր նուրբ գաղտնիքներուն և ճոխութիւններուն հմտութիւնը ներմուծելու համար մատաղ և երիտասարդ սերունդներու սիրտերուն և ուղեղներուն մէջ։ Չբաւականանալով իր հայերէնագիտութեամբ, ան ժամանակ մը վերջը անցած է Եէնայի և Միւնխէնի համալսարանները, ուր ուսած է հոգեբանութիւն և մանկավարժական գիտութիւններ։ Այս բարձրագոյն հաստատութիւնները լրացնելէն ետքը անցած է դարձեալ Կովկաս և գործած է կրկին որպէս գրագէտ ուսուցիչ և յեղափոխական։

Շանթ հետեւած է նաև գրական ուրիշ ճիւղի մը,

թատերագրութեան, արտադրելով մէկ քանի գործեր, որոնց մէջ նշանաւոր է «Հին Աստուածներ»ը, այնքա՜ն խորհրդաւոր և գեղեցիկ գրուագներով լեցուն, որ սիրուած է ո՛չ միայն հայերէն, այլև օտարներէ, թարգմանութիւնը համուած ըլլալով նաև Եւրոպական բեմերու վրայ: Միւս թատերախաղերն են. Եսին մարդը, Ուրիշին համար, Ճամբուն վրայ, Կայսրը և Շղթայուածը: Ունի գաղափարապաշտ, ազնիւ վէպեր. Երազ Օրեր, Գուրսեցիները, Վերժին, Դարձ և Դերասանուհին: Բանաստեղծութիւնները հրատարակուած են «Երգեր» և «Լերան աղջիկը» խորագրով երկու հատորներու մէջ:

Շանթի քերթուածները քնարերգական են, իմաստասիրական գաղափարներով լեցուն: Ան կը սիրէ ներդաշնակութիւնը ազատութեան, յանգի և ձևի մէջ և գիտէ պարագային յարմար պատկերալից խակատիպ ոճ գործածել:

Խ. Հ. ԱՐՍԷՆ ՂԱԶԻԿԵԱՆ

Այս լեզուագէտ, բազմահմուտ և անխոնջ եկեղեցականը ծնած է 1870 Հոկտեմբեր 8ին Նիկոմիդիոյ Պարտիզակ գիւղին մէջ, որ ինչպէս ծանօթ է, իր փառաւոր դիրքով և մաքուր, վճիտ օդով եղած է մեր ժամանակակից տաղանդաւոր գրողներէն ոմանց մասնաւորական օրօրանը: Հայր Արսէն, որուն աշխարհական անունն է Ղազարոս, եղած է չափազանց արթուն, գործունեայ և չարքաշ երիտասարդ մը, երբ իր ծննդավայրին Շուշանեան վարժարանը աւարտելէ և Ե. Դուրեան Վարդապետին աշակերտելէ յետոյ 1886ին անցաւ Կ. Պոլիս և ծնողքին հաց ճարելու համար մտաւ Հայ Գրաշարաց Ընկերութեան ապարանը: Հոն տարօ-

րինակ յաջողութիւն և արագաշարժութիւն ցոյց տուած ամէն լեզուէ գիրեր ու գործեր չարելով ու դասաւորելով զարմանալի ճարպիկութեամբ։

Ի բնէ հետաքրքիր և քիչով չգոհացող Ղազարոսը այս ասպարէզէն գոհ չի մնաց, կը փափաքէր նոր ուսում և գիտութիւններ առնել և դառնալ ազգին օգտակար մատենագիրներէն մէկը, որուն համար լքեց գրաշարութիւնը և 1888ին անցաւ Վենետիկ, Մխիթարեան Միաբանութեան վանքը։ Այնտեղ զարգանալով հին և արդի հայերէն լեզուներուն և թարգմանութեանց մէջ, դարձաւ անուանի գրագէտ։ 1895 Ապրիլին քահանայ ձեռնադրուեցաւ և անմիջապէս իրեն յանձնուեցաւ Մուրատ-Ռափայէլեան վարժարանին գրաբար լեզուի ուսուցչութիւնը, զոր կատարեալ ձեռնհասութեամբ վարեց և հասցուց անթիւ սաներ, որոնց մէջ նաև մեր անմահ քնարերգակ Դ. Վարուժանը։

Ի զուր չէ որ Ս. Զօպանեան «Անահիտ»ի 1932ի 5–6 թիւին մէջ կ'որակէ զայն «անսպառ, անխոնջ, ապշեցուցիչ աշխատող, խելայեղ տարփաւոր բարձր գրականութեան և հայերէն գեղեցիկ լեզուին, զմայլելի անձնուէր, գորովոտ, ազնիւ և հաւատարիմ բարեկամ», այս բոլոր յատկութիւնները ունէր ան և անգամ մը զինքը տեսնելէ վերջ, անկարելի էր անոր չի կապուիլ անկեղծօրէն։ Միակ թերութիւնը, որ իբրև մարդ ունէր, վերին աստիճանի ուղղամտութիւնն ու համարձակութիւնն էր, որոնցմով մերթ հեգնական կծու և անախորժ բառերով կը հարուածէր գրողները, մանաւանդ իր ընդդիմադիրները, ժառանգական թէ գիւղական տեսակ մը անվայել ընթացք, զոր շատեր իրաւամբ կը քննադատէին։

Հայր Ղազիկեան աշխատակցած է քննադատական յօդուածներով, ինքնագիր և թարգմանածոյ բանաստեղ-

ծութիւններով «Բազմավէպ», «Գեղունի» և «Որբունի» պարբերականներուն։ Իր գլխաւոր նպատակն եղած է օտար գրագէտներու գործերը թարգմանելով լաւագոյն ներշնչումներ և նոր գաղափարներ մտցնել մեր աշխարհիկ գրականութեան մէջ։ Ունի քառասունէ աւելի արժէքաւոր երկասիրութիւններ, որոնց մէջ յիշատակութեան արժանի են.

Ա) Հայերէն.— Հայկական Մատենագիտութիւն Ա. հատոր (*Բ. հատորը դժբախտաբար 1915ի տարագրութեան ժամանակ Պարտիզակի մէջ կորսուած է*)։ Մխիթար, Հայ լեզուի ուղղագրութեան դասեր, Մի գրէք, այլ գրեցէք (*այս երկու աշխատասիրութիւնները հայերէն ուղիղ գրել փափաքողներուն անհրաժեշտ են*)։ Թաքուլ Վանանդեցիին Ոսկեդարեան սխալները։

Բ) Գլխաւոր թարգմանութիւններ.— Ինը հատընտիր թերթուածներ՝ *Քարմէն Սիլվայի և Լէօփարտիի*, Յաւիտենական զրոյց՝ *Վ. Ազնաւուրի*, Արուեստ թերթողական՝ *Որատիոսի*, Աստուածային կատակերգութիւն՝ *Տանթէի*, Իլիական՝ *Հոմերոսի*, Ենէական՝ *Վիրգիլիոսի*, Դրախտ կորուսեալ՝ *Միլտոնի*, Երուսաղէմ Ազատեալ՝ *Տասսոյի*, Պատմութիւն Քրիստոսի՝ *Բաբինիի*։

Հ. Ղազիկեան լաւագոյն բարեկամն էր հանգուցեալ գրագիտուհի հայազգի Տիկին Վ. Ազնաւուրի, որուն բանաստեղծութիւններէն մաս մը վերածած է իտալերէնէ հայերէնի։ Թերթերու մէջ մերթ իր ծածկանունը եղած է Գր. Բանաստէր։ 1915*ին աքսորի ատեն Պարտիզակ գտնուելով ինքն ալ տեղահանուած և մեծ դժուարութեամբ ազատած է կեանքը թշնամիին ճիրաններէն։*

Մեռած է 1932*ին Վենետիկի մէջ ամենավատ հիւանդութենէ մը, օձացուէ* (érypsipèle)։

ԽԱ. ԱՐՇԱԿ ՉՕՊԱՆԵԱՆ

ԺԹ-ի դարու հայ հոյակապ, բազմարդիւն և մեծատաղանդ գրագէտ-քննադատը, որ ծնած է 1872 Յուլիս 15ին Կ. Պոլսոյ Պէշիկթաշի թաղը և սերած է Ակնայ ամենամեծ գերդաստաններէն Հովիւեաններուն տունէն։ Հովիւեաններու զաւակ են նաև կարգ մը ուսումնասէր ամիրաներ և գրագիտուհի Անայիս (Տիկին Աւետիսեան, նախկին Օր. Հերմինէ Հովիւեան)։ Արշակի մայրը զայն ծնելէն ամիս մը ետքը մեռած է, հէք որբուկը ձգելով հօրը և մէկ քանի ազգականներու խնամքին։

Ի բնէ այս խելացի մանչուկը, պաշարուած տան մէջ գտնուող այն ատենուան արժէքաւոր գիրքերով, և առաջնորդութեամբ երկու անձնուէր քոյրերու, հետզհետէ աճած, զարգացած և դարձած է տաղանդաւոր պատանի մը։ Ան իր նախնական կրթութիւնը ստացած է Պէշիկթաշի ազգային Մաքրուհեան վարժարանին մէջ, ուր իրեն դաստիարակ և ուղեցոյց եղած են այն ժամանակին հայ և օտարազգի խումբ մը բազմահմուտ ուսուցիչ-ուսուցչուհիներ։ Մասնաւորաբար Խորէն Արք. Նարպէյ իր բանաստեղծական գործերով և քաջալերական թելադրութիւններով մեծ ազդեցութիւն ունեցած է անոր մատղաշ մտքին ու սրտին վրայ, այնպէս որ Արշակ դեռ շատ կանուխէն սկսած է բանաստեղծի և գրագէտի հակումներ ցոյց տալ։ 1885ին սկսած է գրել «Բուրաստան Մանկանց» պատանեկան թերթին մէջ վաղամեռիկ մօրը նուիրուած ձօներգով մը։

Ա. Չօպանեան մէկ բանով միայն բարեբախտ եղած է. հետագային 1887ին, Ղալաթիոյ Ազգ. Կեդր. Վարժարանին մէջ եւս աշակերտած է լաւագոյն եւ հայրենասէր ուսուցիչներու. Մինաս Չերազի (տնօրէն), Թովմաս Թէրզեանի, Ե. Տէմիրճիպաշեանի, Մ. Գարագաշեանի, Գարեգին Ծ. Վրդ. Սրուանձտեանցի եւ այլոց, որոնք իր մէջ կերտած են իսկատիպ հայ մտաւորականի մարդը։

Չօպանեան եղած է մոլի ընթերցող մը ո՛չ միայն մեր հին ու նոր մատենագիրներու գործերուն, այլ եւ օտար հեղինակներու հատընտիր աշխատութիւններուն, որոնցմէ բաւական թուով թարգմանած է հայերէնի։ 1889-95 թուականներուն ամենէն շատ փնտռուած եւ սիրուած երիտասարդ գրողն էր Չօպանեան, որուն նախ «Արեւելք»ի եւ յետոյ «Հայրենիք»ի մէջ գրած շահեկան գրութիւնները, զգայուն բանաստեղծութիւններն ու նորավէպերը ձեռքէ ձեռք կը խլուէին ընթերցողներէն։

Բազմաթիւ են Չօպանեանի ինքնագիր եւ թարգմանածոյ գործերը, զորս միասին թուելը բաւական երկար գործ է. յիշենք միայն կարեւորները. Արշալոյսի Ձայներ, Թուղթի Փառք, Թրթռումներ, Պետրոս Դուրեանի կենսագրութիւնը, Նահապետ Քուչակի Դիւանը, Նաղաշ Յովնաթան Աշուղը, Մ. Պէշիկթաշլեանի Բանաստեղծութիւնները, Մութ խաւեր (թատերգութիւն), Դէմքեր եւայլն։ Ֆրանսերէն լեզուով. 1896ին Les massacres d'Arménie, L'Assassinat du Père Salvator, Poètes Arméniens Anciens et Modernes, Chants Populaires Arméniens, Les Trouvères Arméniens, եւայլն։

1893ի ամառը առաջին անգամ ըլլալով Չօպանեան կը յաջողի մեկնիլ Փարիզ, Պրիւքսէլ եւ Անվերս, ուր իր գրական ուսումնասիրութիւնները կատարե-

լագործելով հանդերձ կը ծանօթանայ մեծ գրագէտներու, բանաստեղծներու և գիտնականներու, որոնց միջոցաւ կը սկսի Հայ գրականութիւնը, պատմութիւնը և Արեւելեան հայկական հարցը պարզել օտարներուն, բրօբականտի ծանր խնդիր, որուն մէջ կը յաջողի՝ շնորհիւ իր ճարտարախօսութեան և զգայուն սրտին։ Այսպիսով ան եղած է հայ ժողովուրդին երախտապարտութեան արժանի, վասնզի այդ Թուականէն վերջն ալ մինչև այսօր, մէկ կողմէն գրիչով և միւս կողմէն խօսքով ու գործով չէ դադրած իր տանջուած ժողովուրդին ու հայրենիքին դատը պաշտպանելու, արդարութիւն աղաղակելու օտար բեմերուն վրայ։ Այս առթիւ եղած է նաև պատուիրակութիւններու և յանձնաժողովներու անդամ։

Զօպանեան թէ՛ Փարիզ երթալէն առաջ և թէ վերջը՝ վերադարձին եղած է նաև հայ գրականութեան ուսուցիչ Ազգ. Կեդրոնական Վարժարանին մէջ։ Հրատարակած է երկու հանդէսներ. «Ծաղիկ» և «Անահիտ»։ Վերջինս իբրև գեղարուեստական, գրական և քննադատական պարբերաթերթ նմանը չունի մեր լրագրական կեանքին մէջ և տարիներէ ի վեր կը հրատարակուի Փարիզ բազմաթիւ նիւթական դժուարութիւններով։ Զօպանեան կը տանի ամէն նեղութիւն և ձանձրութիւն իր ազգի սիրոյն։

Զօպանեան սկիզբէն լաւ քերականագէտ մը ըլլալով՝ կը գրէ յստակ, դիւրըմբռնելի և ազնուական ոճով մը։ Երկար պարբերութիւններ և խրթին առացուածներ չի կան իր գրութիւններուն մէջ, գեղեցիկ գրելու փափաքով ճոռոմ բառեր չի գործածեր, այլ իր մեկինութեան մէջ վսեմ է և շքեղ։ Իր քննադատութիւնները երևան կը բերեն մաքուր հոգի մը, նախատելու կամ այպանելու համար չի գրեր, այլ ուղղելու կամ սրբագրելու համար, ինչ որ ճշմա-

բիտ գրողի մը և դաստիարակեալ մտաւորականի մը սկզբունքը պէտք է ըլլայ։

Զօպանեանի գրական–քաղաքական 35 և 50 ամեայ յոբելեանները կատարուեցան Փարիզի մէջ 1925ին և 1940ին վայելուչ շքեղութեամբ, բայց ո՛չ նիւթական կարեւոր նուիրատուութեամբ մը, ինչ որ կրթուած և ուսումնասէր ազգի մը չի վայելեր։ Ան այժմ դեռ կը մնայ Ֆրանսայի մայրաքաղաքին մէջ միշտ մօտը տարագիրներուն, դժբախտ եղբայրներուն և գերութենէ փրկուած զինուորներուն, որոնց կը ջանայ իր ովսանն օգնութեան հասնիլ։

ԽԲ. ԹՈՐԳՈՄ ԱՐՔ. ԳՈՒՇԱԿԵԱՆ

Հայ եկեղեցականութեան կարկառուն դէմքերէն մէկն է Թորգոմ Արք. Գուշակեան, որ ծնած է 1874 Սեպտ. 27ին Նիկոմիդիայ մօտ Պարտիզակ գիւղը, որուն բնական գեղեցկութիւնները մեծ ազդեցութիւն ունեցած են իր մտքին վրայ։ Ընտանեկան անունն է Պիլիճեան, զոր խորթ գտնելով՝ Թորգոմ Վարդապետ Արմաշի իր ուսանողական շրջանին մեծանուն ուսուցիչներուն հետ համաձայնութեամբ փոխած է Գուշակեանի (Թարգմանութիւն պիլիճի բառին, որ կը նշանակէ նախատեսող, գուշակող)։ Մանկութեան անունն է Մկրտիչ և նախակրթութիւնը ստացած է յիշեալ գիւղին դպրոցը, որուն տնօրէնն էր Եղիշէ Վրդ. Դուրեան։ Ինչպէս ուրիշներ, այնպէս նաև ինք աշխատասիրութեան և գործունէութեան մեծ դասեր ստացած է հոգելոյս առաքինի եկեղեցականէն։ 1890ին կը մտնէ Արմաշի դպրեվանքը, ուր վանահայր էր Մաղաքիա Արք. Օրմանեան։ Այս վերջինին մտքի պաշարէն շատ կ'օգտուի, բայց չ'ախորժիր անոր բնաւորութենէն,

որով յառաջիկային կը դառնայ ջերմ Դուրեանական մը, անոր ոգւոյն և գրականութեան փարող։

1893ին կը ձեռնադրուի սարկաւագ, իսկ 96ին կուսակրօն քահանայ՝ առնելով Մկրտիչի տեղ Թորգոմ հայկական անունը։ Օրմանեան շատ կը սիրէր վերակենդանացնել նախկին մատենագիրներու և երևելի հայերու անունները։

1897—1904 ուսուցիչ կը նշանակուի Դպրանոցին և յետոյ խնամակալութեան որոշումով կը դառնայ փոխ-վանահայր և վերատեսուչ մինչև 1907։ Նոյն տարին Օգոստոս 3ին Սեբաստիոյ Առաջնորդ կ'ընտրուի և իր խոհեմութեամբ ժողովուրդին համակրութեան կ'արժանանայ։ 1910ին Իզմիրլեան Կաթողիկոսէն Եպիսկոպոս կը ձեռնադրուի Սեբաստիոյ վիճակին վրայ և Սանասարեան Վարժարանի փոխադրութեան առեն մեծ օժանդակութիւն կ'ընծայէ նոյն հաստատութեան։ 1914 Մայիսին Եգիպտոսի Առաջնորդական Տեղապահութեան կը հրաւիրուի, իսկ Յունիսին կ'ընտրուի Առաջնորդ թէ Գահիրէի և թէ Աղեքսանդրիոյ թեմերուն։ Թորգոմ Սրբ. իր հմտութեամբ և լրջութեամբ օտարներուն առջև Հայոց վարկը կը բարձրացնէ, սակայն դժբախտաբար իր կողմնակալութեան ոգիով ժամանակ մը ներքին պառակտութեանց պատճառ կը դառնայ։ Ան շատ լաւ գիտէր կեղծաւորաբար իրեն քծնողները մեծարել, պաշտօնի հրաւիրել, իսկ անկեղծ քննադատները հալածել և մեկուսացնել ազգային գործերէն։ Եւ սակայն, այնու ամենայնիւ, իր մարդկային թերութիւններով միասին ան կը մնայ Եգիպտոսի Հայոց Առաջնորդներուն մէջ ամենատաղանդաւորն ու երկարատև պաշտօնավարողը։

Բազմաթիւ են իր գործունէութիւնները. Ազգ. վարժարանները բարեկարգելու համար մեծ ջանքեր կ'ընէ, կառուցանել կուտայ Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ

եկեղեցին, Պէրպէրեան Վարժարանին նիւթական մատակարարութեան կ'օժանդակէ, մօտէն կը հսկէ Եղիայեան սանուց կտակին ուղիղ գործադրութեան վրայ, կը ջանայ Աղեքսանդրիոյ Մելքոնեան մանկապարտէզը շինել տալ, կարեւոր հանգանակութիւններ կը կատարէ, եայլն։

1916ին Ընդհանրական Հայոց Կաթողիկոսին հրամանով այցելած է Հնդկաստան։ Հ. Բ. Ը. Միութեան մասնաճիւղերուն կազմութեան և գործունէութեան մեծ հոգ կը տանի։ Հուսկ ուրեմն 1931 Յուլիս 16ին Երուսաղէմի Ս. Յակոբեանց Վանքին Պատրիարք կ'ընտրուի և կը ջանայ իր հանգուցեալ մեծ ուսուցչապետին՝ Եղիշէ Սրբազան Դուրեանի թերի ձգած բարենորոգումները լրացնել։ Իրեն կը պարտինք վանքին մատակարարութեան հաւասարակշռութիւնը, Դուրեան մատենադարանի շինութեան Կիւլպէնկեան նուիրատուութիւնը, Միաբանութեան պարագին թեթեւացումը, Ժառանգաւորաց Վարժարանին և Ընծայարանին կանոնաւորութիւնը, նոր եկեղեցականներու պատրաստութիւնը, «Սիոն» ամսաթերթին պարունակութեան շահեկանութիւնն ու բարձրացումը, եայլն։

Թորգոմ Պատրիարք՝ Օրմանեան և Դուրեան Պատրիարքներուն պէս անկորնչելի հեղինակութիւններ ձգած չէ, սակայն անոնց պէս հմուտ գրագէտ և լաւ ատենաբան է։ Իր ոճը պայծառ է և դիւրըմբռնելի. երկար պարբերութիւնները չսիրեր, սակայն կարգ մը նոր գրողներու պէս կտրուկ և անպաճոյճ չէ։ Այս արդիւնաշատ եկեղեցականին վախճանումը տեղի ունեցաւ 1939 Փետրուար 10ին։

Կարեւոր գործերն են. Ուսումնասիրութիւն մը Գրիգոր Մագիստրոսի վրայ, Ցուցակագրութիւն (գիտական ձեւով) Սեբաստիոյ Ս. Նշան Վանքի ձեռագիրներուն, Քսանեւհինգամեայ պատմութիւն Արմաշի դպրեվանքին,

Խրիմեան Հայրիկ, Եղիշէ Պատրիարք Դուրեան, Աւետարանի ճամբէն, Եգիպտոսի Հայոց հին եւ արդի եկեղեցականները, Առաքելոց շաւիղով, Աշխարհաբար թարգմանութիւն Նարեկի, Ծաղկաքաղ Հայաստանեայց եկեղեցւոյ շարականներէն։ *Ունի թարգմանութիւններ ֆրանսացի գրագէտներ Ժօրժ Ֆոնէյէն, Հանրի Մարինէն, Ֆլոպէրէն, Պուալոյէն, Ֆ. Քօբէյէն եայլն։ Գրական կեղծանունն էր Նոտար։ Աշխատակցած է օրաթերթերու, պարբերականներու եւ տարեգիրքերու։*

ԽԳ. ՌՈՒԲԷՆ ԶԱՐԴԱՐԵԱՆ

Խարբերդցի այս կորովի խմբագիր-գրագէտը, որ Թլկատինցիի հայրենասէր շունչին տակ աճած ու մեծցած եւ գրականութեամբ անոր հարազատ զաւակն է, քիչ մը տարբեր անոր բնաշխարհիկ ոճէն կամ գրելակերպէն, ծնած է 1874ին Սեւերեկ գիւղաքաղաքին մէջ, ուրկէ երկու տարեկան հասակին ծնողքին հետ Խարբերդ փոխադրուելով մինչեւ 18 տարեկան պատանեկութիւնը հետեւած է ազգային եւ ամերիկեան վարժարաններու դասընթացքներուն եւ հուսկ ուրեմն աւարտած է Թլկատինցիի անհատական տիպար վարժարանը։

Ռուբէն մեր շարք մը գրագէտներուն պէս բարձրագոյն վարժարաններ կամ համալսարան յաճախած չէ, այլ ներհուն եւ յարատեւ անձնական ճիգերով բարձրացած է անոնց աստիճանին եւ նոյնիսկ գլած, անցած շատերը։ Ասոր գլխաւոր պատճառներէն մէկն ալ ա՛ն

է, որ ան առանձնութիւնը, ընկերական հաւաքոյթներէ հեռու քաշուած ուսումնասիրական կեանքը շատ կը սիրէր։ Այն լուրջ և քիչ ժպտուն դէմքը որ կը տեսնուէր անոր վրայ չափահասութեան տարիներուն, ատոր արդիւնքն են։ Բնաւորութեամբ ալ հեզ ու քաղաքավար՝ կ'արտացոլացնէր իր հոգիին ազնուութիւնն ու բարութիւնը։

Այս մօքով մշակուած երիտասարդը բնական է որ հասարակ արհեստի մը չէր կրնար հետեւիլ, ան սահմանուած էր աւելի բարձր ասպարէզներու, որոնցմէ իր սրտին շատ մօտ գտաւ ուսուցչութիւնը։ Եւ եղաւ 1897—1903 ուսուցիչ հայերէն լեզուի և գրականութեան Մէզրէի Ազգ. Կեդր. Վարժարանին մէջ։ Վերջին տարին Թուրք բռնապետական կառավարութեան կասկածով մէկ քանի ականաւոր բրոֆէսէօրներու հետ կը ձերբակալուի և տարի մը բանտ մնալէ յետոյ երբ կ'արձակուի, անմիջապէս կ'անցնի Իզմիր ու Մանիսա, ուր դարձեալ անկարելի ըլլալով ազատիլ ոստիկանական հետապնդութիւններէն, ընտանիքով 1905ին կ'ապաստանի Պուլկարիոյ Փ. Պոլիս քաղաքը։ Հոն մինչև 1909, Օսմ. յեղափոխութեան երկրորդ տարին, կը հրատարակէ «Բազմիկ» եռօրեայ քաղաքական և գրական թերթը իբրև օռկան Հ. Յ. Դաշնակցութեան։ 909ի աշնան Զարդարեան կը հասնի Կ. Պոլիս և նախ ժամանակ մը տեղական թերթերուն աշխատակցելէ վերջ, կը ձեռնարկէ «Ազատամարտ» մեծ օրագիրին հրատարակութեան, նոյնպէս պաշտօնաթերթ իր պատկանած կուսակցութեան։ Իր կորովի, սահուն և գեղեցիկ ոճով գրած խմբագրականները մեծ շարժում և հետաքրքրութիւն կը ստեղծեն նոյն միջոցին դեռ նոր ձերբազատուած Թրքահայ ժողովուրդին բոլոր խաւերուն մէջ։ «Ազատամարտ» իր անուան պէս ազատական-արմատական թերթ մը

եղաւ պահպանողական աւագ մամուլին՝ «Բիւզանդիոն»ի դէմ։

Զարդարեան այնուհետեւ դուլ ու դադար չ'ունէր, և՛ խմբագիր էր, և՛ Ազգային Երեսփոխան, և՛ բանախօս, և՛ ուսուցիչ Ազգ. Կեդրոնական ու անհատական վարժարաններուն մէջ։ Ատոնց մէջ, գիշերային ոգնաջան աշխատութեամբ, ժամանակ կը գտնէր նաև արտադրելու գրական հոյակապ կտորներ և դըպրոցական դասագիրքեր։ Վերջիններուն կը պատկանի «Մեղրագէտ»ներու շարքը, ուր զուտ աշխարհաբար շարադրութեամբ մը հայ մանուկը կ'ուսանի ջերմօրէն սիրել ի՛նչ որ հայկական է կամ իր ցեղին կը պատկանի, և յարգել օտար միտքերուն գեղեցիկ ու հմտալից արտադրութիւնները։

Զարդարեան շատ կանուխէն, դեռ Խարբերդ գտնուած ժամանակէն, սկսած է գրել հետեւեալ հայ օրաթերթերուն և պարբերականներուն մէջ. Ծաղիկ, Մասիս, Արեւելեան Մամուլ, Արեւելք, իսկ 1909էն յետոյ Ժամանակի, Շիրակի, Բամբերի, Ազդակի և Բագինի մէջ։ 1910ին իր արձակ-բանաստեղծական գըրուածքները ամփոփած է հատորի մը մէջ, զոր անուանած է «Ցայգալոյս», իբր «խորհրդանշան պատմական այն շրջանին, ուր բռնադատիչ խաւարը կը ճնշէր Թրքահայ մտքին և գրականութեան վրայ»։ Այս գործը ֆրանսերէնի թարգմանուելով 1913ին հրատարակուած է Բարիզի մէջ Կաստոն Պօնէի յառաջաբանով։

Զարդարեան ամենէն աւելի մշակած է հէքեաթի, հովուերգութեան, վիպակի և պատկերի ճիւղերը, այնպիսի հարուստ արտայայտութիւններով և բառերու, հոմանիշներու ճշգրիտ գործածութեամբ, որ հիացումէ հիացում կը տանի ընթերցողը։ Ան երկրորդ Թլկատինցի մըն է, քիչ մը բարեփոխուած և յղկուած բացատրութիւններով։

Իր գրականութեան յաջող նմոյշներն են. Սեւ հաւը կանչեց, Գամբռը, Սարերու տղան, Պահակները արթուն են, Եօթը երգիչներ, Մենաւոր ծառը և Վա՜խ, ես մեռնի՜: *Ունի մէկ քանի թարգմանութիւններ ֆրանսերէնէ.* Աստուածները ծարաւի են, Երուսաղէմ Տալէ Քարլիի մէջ: *Ունի դեռ անտիպ գործեր, որոնք կը մնան իր նախկին սաներէն մէկուն քով:*

Զարդարեան ալ 1915 Ապրիլ 24ի ձերբակալուածներուն մէջ է: Տարին զինքը Այաշ, Գոնիա և Հալէպ, ու անկէ անդին ո՛չ ոք գիտէ թէ ո՛ւր մնաց... ո՛ւր անճետեցին մեր մտաւորականութեան այս անուշաբոյր ծաղիկը...:

ԽԴ. ԲՐՈՖ. ՀՐԱՉԵԱՅ ԱՃԱՌԵԱՆ

Այս բազմահմուտ լեզուագէտ-պատմաբանը ծնած է 1876ին Կ. Պոլսոյ Սամաթիա թաղը: Աղքատիկ հնակարկատի մը զաւակը ըլլալով շատ թշուառ մանկութիւն մը ունեցած է, սակայն ասոր հակառակ ան եղած է ժիր, լուրջ և ուսումնասէր իր պատանութեան հասակին մէջ, սիրուելով ուսուցիչներէն Սահակեան Վարժարանին, ուր ստացած է իր նախակրթութիւնը: Այնուհետև յաճախած է Ղալաթիոյ Կեդրոնական Վարժարանը, ուր տնօրէն Մոստիչեանի, մեծանուն հայագէտ Մատաթիա Գարագաշեանի և փիլիսոփայ-գրագէտ Եղիա Տէմիրճիպաշեանի խնամքին տակ դարձած է թունդ լեզուասէր մը և պատմա-բանասիրական խուզարկութիւններու ջերմ սիրահար մը: 1893ին ընթացաւարտ ըլլալէ յետոյ Աճառեան կ'անցնի Նիկոմիդիոյ Ասլանպէկ գիւղը ուսուցչական պաշտօնով և կը ջանայ քիչ մը դրամ խնայել, որպէսզի անցնի Եւրոպա և կատարելագործէ իրեն մասնագիտութիւն ընտրած բանասիրական ճիւղը:

1897ին Բարիզի մէջ կը յաճախէ Արեւելեան Լեզուներու հռչակաւոր վարժարանը և կ'աշակերտի բրոֆէսէօրներ Կարիէրի և Մէյէի։ Ի՛նչքան մեծ տանջանքներով ու զրկանքներով կը հետեւի դասերուն, որոնց հասնելու համար ո՛չ միայն կամք, այլեւ ֆիզիքական սնունդ պէտք էր։ Աճառեանի խնայած դրամը դժբախտաբար այդ Թուականին սպառած էր, որով ան կը ստիպուի բալկոնները և տօնական օրերը հրապարակներուն վրայ, քանի մը ֆրանք շահելու համար, շաքար, պիստակ, լրագիր և ծանուցում ծախել։ Եւ այսպէս յամառ աշխատութեամբ կ'աւարտէ Բարիզի իր գործը։ Վերջին պահուն մէկ քանի հայերէնի և Թուրքերէնի մասնաւոր դասեր և Լուսինեանի բառարանին փորձերուն համար վճարուած Թոշակը բաւական կ'ըլլան քիչ մը մեղմելու իր նիւթական անձկութիւնը։

1898ին Աճառեան Պերլին կը մեկնի և հոն կը ջանայ օգտուիլ համբաւաւոր հայերէնագէտ Բրոֆ. Հիւպշմանի քննական և լեզուական ցուցմունքներէն։ Տրուած դասերը մեծապէս ներգործելով իր հետախուզող մտքին վրայ, ան աստիճանաբար կը բարձրանայ և կը դառնայ հայոց իրապէս լեզուագէտ-գիտունը։

98ի վերջերը կ'անցնի նախ Սուչավա (Պուքովինա) և յետոյ Կովկաս, Էջմիածին, ուր Գէորգեան Ճեմարանին ուսուցիչ կը նշանակուի։ Անհանգիստ է Հրաչեայ, իր բանասէրի շարունակ պրպտող միտքը հանգիստ չի ձգեր զինքը տեւական պաշտօն վարելու, պէտք է տեղ փոխէ և ձեռագիրներ քննէ։ Ատոր համար ան կը շարունակէ իր ուսուցիչի Թափառումները և յաջորդաբար կ'անցնի Պարսկաստանի Դավրէժ քաղաքի Արամեան ուսումնարանը և յետոյ 1909ին Նախիջեւանի հոգեւոր դպրանոցը։ 1918ին վերջապէս ազատելով իր դեգերումներէն, այս խիստ օգտակար գի-

տունը կը գտնէ իր բուն և արժանավայել տեղը ու Երևանի Հայկական Համալսարանին ուսուցչապետ կը կարգուի։ Այդ թուականէն մինչև այսօր ան կը շարունակէ իր պաշտօնը՝ միշտ նոր քննութիւններ կատարելով և երկեր պատրաստելով Հայոց լեզուին և խակական պատմութեան վրայ։

Բազմաթիւ են Աճառեանի աշխատասիրութիւնները, որոնց մէջ առաջին կը հանդիսանայ «Հայերէն արմատական բառարան»ը, եօթը հսկայ, հոյակապ հատորներ՝ տպագրուած (խմորատիպ) 1927ին Երևան։ Ասկէ զատ, ո՛ւր որ գացած է ան, փնտռած է ձեռագիրներ, ուսումնասիրած գաւառաբարբառներ և անոնց վրայ պատրաստած է վերլուծական գործեր։ Ահաւասիկ անոնց ցանկը.

1.- Արսլանպէկի գաւառաբարբառին քննութիւնը, 1897*ին*, *Վենետիկ*։

2.- Քննութիւն Ղարաբաղի բարբառին, 1899*ին*, *Էջմիածին*։

3.- Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Սանասարեան Վարժարանի, 1900*ին* *Վիեննա*։

4.- Հայոց նոր վկաները, *Յ. Մանանդեանի հետ*, 1903*ին*, *Էջմիածին*։

5.- Քննութիւն Սուչովայի բարբառին, 1899*ին*, *Վենետիկ*։

6.- Թուրքերէնէ փոխառեալ բառեր եւ թրքերէնին ազդեցութիւնը հայերէնին վրայ, 1902*ին*, *Էջմիածին*։

7.- Ցուցակ Հայ ձեռագրաց Բարիզի, 1908*ին*, *Վիեննա*։

8.- Հայ բարբառագիտութիւն, 1911*ին*, *Մոսկուա*։

9.- Ցուցակ Հայ ձեռագրաց Նոր-Բայազիտի, *Վիեննա*

10.- Քննութիւն եւ համեմատութիւն Եզնկայ նորագիւտ ձեռագրին, *Վիեննա*։

11.- Պատմութիւն Հայոց նոր գրականութեան, *Էջմիածին*։

12.- Ս. Մեսրոպի եւ գրերու գիւտին պատմութեան աղբիւրները ու անոնց քննութիւնը, *Բարիզ*։

13.- Կենսագրական ուրուագրութիւնք Բիւզանդի, *Բարիզ*։

14.- Հայերէն նոր բառեր՝ նորագիւտ մնացորդաց գրոց մէջ, *Վիեննա*։

15.- Հայոց գիրերը, *Վիեննա*։

16.- Պատմութիւն Հայ Լեզուի (*ձեռագիր*) *Դուրեան մրցանակով վարձատրուած, Երուսաղէմ*։

17.- Հայ անուններ (*ձեռագիր*) *Դուրեան մրցանակով վարձատրուած, Երուսաղէմ*։

Օտար լեզուով գրուած գործեր.

18.- Լազերէնի քննութիւնը (*Ֆրանսերէն*) 1899*ին*, *Բարիզ*։

19.- Հին Հայերէնի պայթուցիկները (*Ֆրանսերէն*) 1899*ին*, *Բարիզ*։

20.- Վանի բարբառին քննութիւնը (*Գերմաներէն*) 1902*ին*, *Մարպուրկ*։

Բրոֆ. Աճառեան աշխատակցած է հայերէն գլխաւոր հանդէսներուն, մասնաւորաբար «Հանդէս Ամսօրեայ»ի, «Բազմավէպ»ի, «Արարատ»ի, «Ազգագրական Հանդէս»ի, «Բիւրակն»ի։ Միջոց մը իր գրական կեղծանունն եղած է Կայծոռիկ։

1934*ին Հայաստանի գիտական աշխատաւորներու խումբը որոշեց տօնել այս բազմարդիւն թանկագին հայուն գործունէութեան քառասնամեայ յոբելեանը, որուն բացարձակապէս արժանի է ինք։*

ԽԵ. Հ. ԳԱՐԵԳԻՆ ՎՐԴ. ԳԱՐԱՆՖԻԼԵԱՆ

Վիեննայի Մխիթարեան Միաբանութեան այս լեզուագէտ անդամը ծնած է Կ. Պոլիս 1877 *Նոյեմբեր* 24*ին։ Նախնական ուսումը ստացած է Սագըզ Աղաճի վենետիկի Մխիթարեան Միաբանութեան վարժարանը, ուրկէ յետոյ անցած է Բանկալթիի Վիեննական Մխիթ. Միաբանութեան Երկրորդական Ուսումնարանը։ Հ. Գարեգին իր պատանութեան հասակին մէջ ցոյց տուած է արտակարգ ընդունակութիւն լեզուներու եւ բանասիրական ուսմանց։ Ուսած է հետեւեալ լեզուները քաջ կերպով. հայերէն, թուրքերէն, ֆրանսերէն, լատիներէն, գերմաներէն եւ հին յունարէն, որոնցմէ կարեւոր գործերու թարգմանութիւններ կատարած է։*

1900 *Դեկտեմբեր* 23*ին քահանայ ձեռնադրուելէն անմիջապէս վերջը հովուական եւ ուսուցչական պաշտօններով ղրկուած է Այտըն եւ Իզմիր, ուր թողուցած է ժողովրդասէր հօր մը բարի յիշատակները։* 1908—21 *տասներեք տարի շարունակ փոխ վարիչ կը նշանակուի Կ. Պոլսոյ Մխիթարեան Վարժարանին, ուրկէ Թրանսիլվանիոյ Կեռլա քաղաքը կը ղրկուի իբրեւ ուսուցիչ հայերէն եւ գերմաներէն լեզուներուն՝ Հայ Կաթողիկէ դպրոցին։* 1923*ին «Հանդէս Ամսօրեայ» պարբերաթերթին խմբագրութեան կը կանչուի Վիեննա եւ կը վարէ զայն մինչեւ* 1937 *գործակալութեան պաշտօնով միասին։ Այս վերջին թուականին կ՚ընտրուի մեծաւոր Գահիրէի եւ կը ստանձնէ նոյն տեղի Մխիթարեան գոլէժի ուսուցչապետութիւնը. իսկ* 1939*ին*

նոյն կրթական հաստատութեան մօրէն կը դառնայ։

Հայր Գարանֆիլեան իր բարեհամբոյր և ազնիւ բնաւորութեամբ սիրելի կ'ըլլայ նոյնպէս Գահիրէի հայ բնակչութեան։ Անխոնջ հետեւող մըն է պատմական ուսումնասիրութեանց, որոնց վրայ երկասիրած է սա խիստ շահեկան և բաղդատական ցուցակներով լի գործերը. «Սկզբնաւորութիւնք Բիւզանդական բանակաթեմերու», «Նպաստ մը հայ լեզուի պատմութեան», «Տիգրան Բ. և Հայ-Լուկուլեան պատերազմները»։ 1911—15 Պոլիս հրատարակած է «Ուսումնարան» հանդէսը գիտական, մանկավարժական և դպրոցական բովանդակութեամբ։ Պատրաստած է Նոր Կտակարանին կամ Աւետարանին աշխարհաբար թարգմանութիւնը, բանասիրական ծանօթութիւններով և վերացական մասերուն մեկնաբանութեամբ։ Ունի նաև ուրիշ կրօնական գործեր։ Իր հմտութեան միւս ճիւղերն են՝ ազգային և ընդհանուր պատմութիւններ, հայերէն և ընդհ. աշխարհագրութիւն։

ԽՁ. ԱՏՈՄ ԵԱՐՃԱՆԵԱՆ

(ՍԻԱՄԱՆԹՕ)

Փոքր Հայոց Ակն քաղաքէն է Ատոմ, այն գեղատեսիլ, գետեզերեայ (Եփրատի մօտ) ոստանէն, որուն բնակիչները Անի քաղաքէն և Վասպուրականէն գաղթած են և տուած են Հայ ազգին ազնիւ և կիրթ զգացումներով բաւական թուով մտաւորականներ։ Ակն այնպիսի՛ բանաստեղծական գիրք մը և բնութիւն մը ունի, որ ոեւէ մէկը անկարելի է որ չազդուի անոնց ներշնչած խորհուրդներէն և ուժգին յուզումներէն։ Այսպէս եղած է երախայ Ատոմը, — 1878 Յունվար 1ի թանկագին նուէրը՝ Ակնցիներուն նուիրուած Գերա-

գունէն, — որ փոքր հասակէն դիտած է տաղարթագեղ և պտղատու ծառերու պարտէզները, կաչոյի վեհապանծ սարերը և Եփրատի ոլորապտոյտ յորձանքները ու տակաւ աճելով դարձած է չափազանց զգայուն և խորապէս մտածող պատանի մը։

Իր նախնական ուսումը հայրենիքին մէջ ստանալէ յետոյ 1890ին կը հասնի Կ. Պոլիս, ուր նախ կը յաճախէ Գում-Գափուի Պէզճեան և յետոյ Սկիւտարի Պէրպէրեան վարժարանները, երկուքին մէջ ալ ցոյց տալով արտակարգ բանաստեղծական կարողութիւն։ Պատրաստութեան և խոկումի շրջանն էր. Եարճանեան եռանդուն ջանքերով կը տիրանայ բաւական զօրաւոր ուսման մը, որ զինքը յետոյ պիտի դարձնէր խորաթափանց զգացումներու կրակէ ջիղերով մարդը։

Վրայ կը հասնին 1995—96ի հայկական սոսկալի կոտորածները, որուն զոհ գացին նաև իր անմոռան հայրենիքը, հօրենական գեղակերտ տունը, ամրակուռ չէնքերն ու պարտէզները՝ խուժանին գործած աւերներով և հրդեհներով, ամբողջ քաղաքն ու շրջակայ գիւղերը՝ հազարաւոր նահատակ սիրելիներով։ Տրտում է և վայրագնած երիտասարդ Ատոմը, իր մէջ կը գուան բողոքը, ցեղային ատելութիւնը և մանաւանդ արդար, անքննադատելի վրէժը, զոր խոհեմութեամբ թաքցնելով՝ 1896ին կ՚ապաստանի Ժընև, խոյս տալու համար Ապտիւլ Համիտի կատաղի, վայրագ կառավարութեան աննկարագրելի հալածանքներէն։ Հոն, այդ ազատախոհ, քաղաքակիրթ միջավայրին մէջ, ան աւելի զօրանալով և ըմբռնելով ազգերու ազատ, բռնութենէ զերծ ապրելու իրաւունքը, յեղափոխա-

կաններու չարքին մէջ կը սկսի գրչի հարուածներով խայտառակել ո՛չ միայն Թրքական եաթաղանն ու զէնքերը, այլև Եւրոպայի նենթապաշտ, անզգայ խիղճը։ Այնուհետև հռետոր քուրմ մը և տեսլապաշտ մարգարէ մըն է հայութեան այս արժանաւոր զաւակը, որ կ'ըմբոստանայ, մերթ կ'ողոքէ զ'Աստուած, արիւն և հուր, ցասում և կիրք կ'որոտայ իր դիւցազներգութիւններով ու կը հրաւիրէ հայ ժողովուրդը գերագոյն զոհողութեան, հայու միսին և ոսկորին, հոգիին և սիրտին անվեհեր պաշտպանութեան։

Այդ զարհուրելի թուականին և յաջորդական մէկ քանի տարիներուն մէջ է որ կը հեղինակէ իր միշտ յիշատակելի, կոթող գործերը, Դիւցազնօրէն, Հայորդիներ, Հոգեվարքի եւ յոյսի ջահեր, Կարմիր լուրեր բարեկամէս և Հայրենի հրաւէր, որոնցմէ մէկ մասը Ամերիկայի մէջ հրատարակուեցաւ «Ամբողջական գործեր» անուամբ 1911ին։

Ատոմ Եարճանեանի գրական կեղծանունն է Սիամանթօ, որով աւելի շատ ճանչցուած ու սիրուած է, քան թէ իր բուն անունով։

Սիամանթօ խորհրդապաշտ գրող է, թաթաւուն դիւցազներգական հակումներով և տեսիլքներով. անոր ոճը չափ ու սահման չի ճանչնար, ո՛չ բանաստեղծական յանգ և ո՛չ ալ հնչումներու դաշնակութիւն, այլ տեսակ մը երիվար է, որ կ'արշաւէ անսանձ ամպերու, արցունքներու և վրէժներու դերբուկ ուղիներուն վրայէն, առանց դիտելու շուրջի կանոնաւոր ճամբաներն ու դալարիքները։ Տեսակ մը հիւանդոտ մտայնութիւն ունի ան իր իւրաքանչիւր գրուածքին մէջ ջիղ և հոգի դնելու, որ զինքը կը տանի ներզօր յափշտակութեան։ Նոր ժամանակներու Նարեկացին է, որ անոր աւիւնով և մարգարէական ոգիով մեզի տուած է այնքան հրաշալի քերթուածներ։ Ռ. Զար-

դարեան շատ լաւ բնորոշած է զայն ըսելով. «Սիամանթօ ազգի երգիչն է, բայց մինչ իր նախորդները կռիւի կը դրդէին և ժողովուրդը պայքարի կը հրաւիրէին, Սիամանթօ ընդհակառակն կռիւը կ'երգէ։ Ան կ'երգէ տանջանքն և զայն յոյսի կը փոխէ»։ Ինչ որ կը նշանակէ թէ ան դարձեալ ազգերգու մըն է ապագայ սերունդներուն և թելադրիչ գերագոյն զոհաբերութեանց։

Սիամանթոյի գրուածքները մէկ քանի անգամ կարդալէ վերջը կարելի է կատարելապէս ըմբռնել, որովհետև ան այնքա՜ն հոմանիշներու կամ ածականի կրկնութիւններ կ'ընէ, մերթ այնչա՜փ խօլարձակ պատկերներ կը գծէ միջանկեալ կերպով, որ նիւթին բուն իմաստը կը ցրուի։ Ասիկա իր միակ թերութիւնն է։

1915ի մտաւորականներու աքսորին ատեն այս հրաշալի քերթողն ալ զոհուեցաւ Այաշ, ուրկէ ա՛լ չդարձաւ։ Թուրք բարբարոսութեան մանգաղը զայն ալ հնձեց...։

ԽԷ. ՎԱՀԱՆ ԹԷՔԷԵԱՆ

Կեսարացիներու սերունդէն այս հանրածանօթ բանաստեղծը ծնած է 1878ին Կ. Պոլիս, Օրթագիւղ։ Անիրաւութիւն մը ըրած չենք ըլլար, եթէ ըսենք թէ հայոց նախկին Մաժակ քաղաքէն աւելի շատ վաճառական կամ առևտրական կ'ելլէ, քան թէ գրագէտ, բանաստեղծ, բանասէր կամ պատմագէտ։ Օժտուած հնարամտութեամբ, հեռատեսութեամբ և ճարպիկութեամբ, Կեսարիոյ Հայ ժողովուրդը մեր ազգին մէջ ձգած է «բարեսէր հարուստներու և դրամատէրերու մեծ համբաւ»։ Այդպէս չէ Վահան Թէքէեան, ան կանուխ ժամանակներէ, Օրթագիւղի նախակրթարանը, Պէրպէրեան և Կեդրոնական բարձրագոյն վարժարան-

ները յաճախած ատեն, ցոյց տուած է իր հայրենակիցներէն տարբեր ոգի՝ սիրելով գիրը, գրականութիւնը եւ մանաւանդ բանաստեղծութիւնը իր զանազան ճիւղերով։

1892—96, Թէքէեանի գրական առաջնորդներն եղած են Արփիար Արփիարեան, Յովհաննէս Շահնազար, Հրանդ Ասատուր, Արշակ Չօպանեան, Գրիգոր Զօհրապ եւ ուրիշներ, որոնցմէ ուսած է գրել սահուն աշխարհաբար —արձակ—, սակայն յետոյ, ժամանակ մը, թօթափելով այդ լայնարձակ վերարկուն, մտած է բանաստեղծութիւն կամ ոտանաւոր գրելու սեղմ կաղապարին մէջ։ Ու շատ ալ լաւ ըրած է, քանի որ լաւ արձակագիրներ անթիւ են մեր գրականութեան մէջ, իսկ իրեն նման իմաստասէր, խորհրդապաշտ եւ խորաթափանց քերթողներ սակաւ։ Թէքէեանի գրական գլխաւոր կեղծանունն է Ասուպ։ Սկիզբները ան եղած է քիչ մը վարանոտ իր բանաստեղծական գրութիւններուն մէջ, սակայն յետոյ կարճ տողերու մէջ մեծ միտքեր եւ գաղափարներ պարզող՝ տաղաչափական անճիգ արուեստով։

Գրագէտ Միքայէլ Կիւրճեան մեր հին քնարերգակները —Ալիշան, Դուրեան, Սիամանթօ եւ Վարուժան— կ'անուանէ «հռետոր, ճոռոմ եւ պոռոտ», իսկ Թէքէեանը «խոր, սարսռուն, ժուժկալ, կիրթ»։ Իրաւունք տալով հանդերձ Թէքէեանի մասին այս անկեղծ եւ ճշմարիտ կարծիքին, մենք կը նկատենք թէ միւսներուն համար Կիւրճեանի որակումները բաւական անիրաւ են։ Պէտք չէ մոռնալ թէ գեղեցիկ դպրութիւնները, որոնց մէջ նաեւ բանաստեղծութիւնը, կընկրտին յաճախ բառերու եւ ոճերու հիանալի շքեղութեամբ

հոգիները և միտքերը վերացնելու, ազդեցութիւն յառաջ բերելու սիրտերուն վրայ։ Ասոր համար «ճոռոմ և պոռոտ» կոչուելու արժանի չեն վերոյիշեալ վսեմ ոճի տէր մեր քնարերգակ բանաստեղծները։

Վահան Թէքէեան իր քերթուածներուն հակիրճ իմաստասիրութիւնը ո՛րքան իր սեփական խառնուածքին և ճաշակին, նոյնքան և կը պարտի օտար գրողներ Պոլէռի, Մալարմէի, Վէռլէնի, Սամէնի, Մոռէասի, ևայլն, որոնց գործերուն ընթերցումը իր վրայ մեծ ազդեցութիւն ձգած են։

Վ. Թէքէեան մէկ քանի անգամներ «Արև» օրաթերթին խմբագրապետը ըլլալէ վերջ, 1939էն իվեր մեծ արժանաւորութեամբ կը շարունակէ վարել այդ բազմավաստակ գործը՝ ներհուն խմբագրականներով և բանաստեղծական ու գրական գեղեցիկ կտորներով։

Բացի գրական-մտաւորական անթիւ ծառայութիւններէ, Թէքէեան ազգային կեանքին ալ բերած է իր գործօն մասնակցութիւնը, ըլլալով Ազգ. Երեսփոխան, Քաղաքական ժողովի, Տեսուչ Խորհուրդներու անդամ, ուսուցիչ և Կիպրոսի Մելքոնեան որբանոցին տնօրէն։

Երիտասարդութեան ժամանակ աշխատակցած է «Հայրենիք» օրաթերթին, «Ծաղիկ» ու «Տեսարան» հանդէսներուն։ 1896ին, Օսմանեան Պանքայի ցոյցին առեն, Եւրոպա ապաստանելով՝ աշխատակցած է «Նոր կեանք», «Անահիտ», «Ազատ Բեմ» և «Լուսաբեր» պարբերաթերթերուն զանազան կեղծանուններով։

1905ին Մելքոն Կիւրճեանի հետ Եգիպտոսի մէջ հրատարակած է «Շիրակ» ամսաթերթը, զոր յետոյ, Օսմ. Սահմանադրութեան հռչակման թուականին, Կ. Պոլիս փոխադրած է։ Իր բանաստեղծական երկերն են. 1901ին «Հոգեր», 1914ին «Հրաշալի յարութիւն», 1918ին «Կէս գիշերէն մինչեւ արշալոյս» և 1933ին

«Սէր», որոնց մէջ կը գտնուին կեանքի ամէն տեսակ պատկերներ՝ խոր վերլուծումներով քերթուած։ Լաւագոյն բանաստեղծութիւններն են. Առաւօտ, Ասուպներ, Հովուին խղճը, Արեւը, Աշունը, Մահուան, Եկեղեցին Հայկական, Հայ Լեզուն, Ջաւախս:

1934ին Բարիզի մէջ տօնուեցաւ գրական գործունէութեան քառասնամեակը արժանավայել շքեղութեամբ։

ԽԸ. ԱՐՇԱԿ ԱԼՊՕՅԱՃԵԱՆ

Այս գործնական մտքի տէր գրագէտը ծնած է Կ. Պոլիս, Սկիւտար, 1879 Յունիս 17ին։ Իր ուսումը կատարելագործած է նախ Պէրպէրեան և յետոյ Ազգ. Կեդրոնական

վարժարաններուն մէջ։ 1899ին շրջանաւարտ ըլլալով վերջինէն, անմիջապէս կը մտնէ շուկայի ասպարէզը, որուն մեծ յարմարութիւն ունէր իր բնական ուշիմութեամբ և ճարպիկ աշխատասիրութեամբ։ Սակայն երիտասարդ Արշակ իր մէջ ուրիշ աւելի լաւ կարողութիւն մըն ալ կը պարունակէր, այն է լուրջ հարցերու շուրջ խանդավառ հետաքրքրութիւն և ազգային բանասիրութեան հանդէպ երկիւղած յարգանք, որ պատճառ եղաւ հուսկ ուրեմն իր անուանի պատմագէտ-բանասէր մը դառնալուն։

Որքան բարեկիրթ և վեհոգի, նոյնքան կենցաղագէտ է Ալպօյաճեան, որ գիտէ իր բազմաթիւ ծանօթներուն համակրութիւնը շահիլ և անոնցմէ հում նիւթեր քաղել իր տեղագրական և ուսումնասիրական

կարեւոր երկասիրութեանց համար։ Չկայ ոևէ մտաւորական ասպարէզ, ուր մուտ գործած և լուսադոյն արդիւնքներ տուած չըլլայ։ 1908—1918 վարչական պաշտօնեայ է ան Բիւզանդ Քէչեանի «Բիւզանդիոն» օրաթերթին։ 1915—1922 Բերայի Եսայեան Վարժարանի բարձրագոյն դասընթացքներուն պատմութեան ուսուցիչ կը նշանակուի և նոյն թուականին երեք տարի Ազգ. Պատրիարքարանի տեղեկատու դիւանին տնօրէնութիւնը կը վարէ։ 1922ին Քէմալական բանակին Կ. Պոլիս մուտքի առեն կ'ապաստանի Յունաստանի Քորֆու կղզին, ուր մէկ տարի հայրական հոգածութեամբ պատմական դասեր կ'աւանդէ Ռըլիֆի որբանոցին ծնողազուրկ հայորդիներուն։

1923ին Գահիրէ կը հաստատուի Ալպօյաճեան և երեք տարի Գալուստեան վարժարանին մէջ ուսուցչական պաշտօն վարելէ յետոյ 1926ին Ազգ. Առաջնորդարանին Դիւանապետ կ'ընտրուի։ Ինը տարուան անխոնջ և անկեղծ գործունէութիւն մը կ'ունենայ հոն, որուն համար կարգ մը ինքնահաւան և քինախնդիր պաշտօնական անձերէ չախրուելով 1935ին կը հրաժարի և տարի մը չ'անցած՝ «Ազատ Միտք» լուրջ շաբաթաթերթին հրատարակութեան կը ձեռնարկէ։ Կեղծանուններն են Ս. Անգեղեայ, Շաւարշ, Ա. Վշտասպեան, Քրոնիկոն։

Գրչով պարզ, կորուկ և դիւրըմբռնելի է ան։ Երկարաձիգ պարբերութիւններ չեն պարունակեր իր գրութիւնները, այլ ան կը շարակարգէ միայն այն գաղափարներն ու տեղեկութիւնները որոնք անհրաժեշտ են իր նիւթին համար։ Այս ժուժկալութիւնը թէև չի զարդարեր իր ոճը, բայց անոր կուտայ ուժեղ և սահուն նկարագիր մը։

Բազում են անոր անձնուէր ազգային գործունէութիւնները, որոնց կարգէն են անդամակցութիւն Պոլ-

տոյ Ազգ. Ժողովին, Գահիրէի Թաղ. Ժողովին, կրթական Միութիւններու և Ռամկավար Կուսակցութեան: Աշխատակցած է «Բիւզանդիոն», «Մշակ» և այլ հայ օրաթերթերուն, նաև «Բազմավէպ», «Հանդէս Ամսօրեայ», «Արևելեան Մամուլ», «Ծաղիկ» և «Հայաստանի Կոչնակ» պարբերականներուն: Իր կարևոր գործերն են.

Ա.- Ուսումնասիրութիւն Սրբուհի Տիւսաբի, *տըպագրուած* 1901*ին*:

Բ.- Ուսումնասիրութիւն Մինաս Չերազի, 1927*ին*:

Գ.- Գրիգոր Կեսարացի Պատրիարք, 1937*ին*:

Դ.- Հայք ի Ռումելի, 1906*ին*, *պսակուած Իզմիրեանց մրցանակով* 1906*ին*:

Ե.- Ազգ. Հիւանդանոցի 1908—10 տարեցոյցներուն պատրաստութիւնը:

Զ.- Հայ Կեսարիոյ պատմութիւն, 1937*ին*, 2600 *էջերէ բաղկացած հիանալի հատոր մը*:

Է.- Պուլկարաց պատմութիւն, 1910*ին*:

Ը.- Գրիգոր Զօհրապ, իր կեանքը եւ գործը, 1919*ին*:

Թ.- Թորգոմ Պատրիարք Գուշակեան, 1940*ին*:

Ժ.- Պատմութիւն Հայ գաղթականութեան, 1941*ին*:

Ասոնցմէ զատ, դեռ ունի, ձեռքի տակ, հրատարակելի տասնեակ մը տեղագրական և ազգագրական պատկառելի ուսումնասիրութիւններ:

ԽԹ. Հ. ՆԵՐՍԷՍ ՎՐԴ. ԱԿԻՆԵԱՆ

Մեծանուն և բազմավաստակ միաբան Վիեննայի Մխիթարեան վանքին, որ Հայր Յ. Տաշեանէ ետքը իր ուսումնասիրական թանկարժէք աշխատութիւններով բարձրացուցած է նոյն Միաբանութեան պատիւը և ազգին անմոռանալի գրական ծառայութիւններ մատուցած է:

Ծնած է Կովկասի Քութայիս նահանգին Արդուին քաղաքը 1884 Սեպտեմբեր 12ին: Կարգ մը ծնողքներու պէս մանուկ Ներսէսի ծնողաց փափաքն ալ եղած է զայն Մխիթարեան Հայրերու լուրջ և խորազնին դաստիարակութեան յանձնել, որուն համար ղրկած են զինքը 1895ին Վիեննայի կղերանոցը: Հոն տասներկու տարուան անխոնջ աշխատութենէ մը յետոյ 1907 Մայիս 20ին կը ստանայ քահանայական կարգ՝ արժանանալով բոլորին յարգանքին և ջերմագին համակրութեան: Այդ թուականէն արդէն յայտնի էր թէ Հ. Ներսէս տարիներ վերջը պիտի ըլլար եկեղեցական արդիւնաշատ մեծ միտք մը նման իր ուսուցիչ նախկին աբբահայրերուն: Անմիջապէս զինքը կը կարգեն նախ օգնական և յետոյ ուղղակի մատենադարանապետ, որուն տեւողութեան ընթացքին ա՛լ աւելի կը կանոնաւորէ ձեռագիր և տպագրուած գործերը: Երկու անգամ, 1909—1912 և 1920էն սկսեալ մինչև 1938, կը վարէ խմբագրապետութիւնը «Հանդէս Ամսօրեայ»ի, զոր կը ճոխացնէ քննադատական և ուսումնասիրական փաստացի յօդուածներով: Հայր Ակինեանի գրիչը միշտ կը ճգնի իրականութիւններ երեւան բերել և ո՛չ թէ աւանդութիւններու կամ չապացուցուած պատմութիւններու հետեւիլ: Ասոր համար ան գրաւոր վիճաբանութիւններ շատ ունեցած է ուրիշ բանասէրներու հետ, բայց, առանց վարանելու, անսայթաք շարունակած է իր քննական գործը:

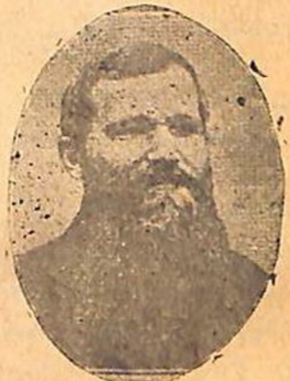

Հոյակապ են յիշեալ պարբերաթերթին մէջ զանազան նիւթերու վրայ գրած ուշագրաւ յօդուածա-

շարքերը, որոնց գլխաւորներն են. «Պետր. Եպսկ. Սիւնեաց, Մովսէս Խորենացի և Բ. Տիեզերական ժողովը, Հայոց Թուականի հաստատութեան ժամանակը, Ակնարկ մը Հայ իրաւանց պատմութեան վրայ և Յ. Կարատի Նոր երկերը, Ուխտանէս Եպսկ. պատմագիր, Վրթանէս քերթող և իւր երկերը, Հայերէնագէտ Ֆրանց Ն. Ֆինկ, Նորագոյն հատուած մը Զենոբ Գլակի պատմութենէն, Մխիթար Երզնկացի, Ազատութեան շարժումը ԺԵ—ԺԶ դարուն Հայոց մէջ, Եղիշէ Վարդապետ և իւր պատմութիւնն Հայոց պատերազմի»։

Հ. Ակինեան երկու անգամ, 1912ին և 1924ին, ճամբորդած է Հայաստան՝ հայաշխարհին մօտէն ծանօթանալու և էջմիածնայ ձեռագրական հաւաքածոները ուսումնասիրութեան բովէն անցնելու համար։ Վերջին չորս տարուան ընթացքին ան կը քննէ Մոսկուայի Լազարեան Ճեմարանի 300, Երեւանի Պետական Թանգարանի 1100 և էջմիածնայ ու զանազան վայրերու 8000 հայ ձեռագիրները և մեծ ուքնութեամբ կը կազմէ անոնց ցուցակները։ Այս ձեռնարկով անոր նպատակն եղած է երեւան բերել հայոց քաղաքակրթութեան իրական պատմութիւնը։

Հայաստանի մէջ Հայր Ակինեան նախ շատ կը սիրուի և կը յարգուի առհասարակ բոլորէն, կառավարութենէն, քաղաքացիներէն, գիւղացիներէն, մտաւորականներէն և պետական հիմնարկութիւններէն, նոյնիսկ կ'արտօնուի մատուռի մը մէջ հոգեւոր պաշտամունք կատարել, սակայն յետոյ յիմարներու մատնութեամբ, որպէս թէ կրօնական բրօբականտ կը կատարէ և հայկական բժշկութիւն կ'ընէ բոյսերու միջոցաւ, հայրենիքի և Խ. Ռուսիայի սահմաններէն դուրս կը հանուի։ Ձերբակալութեան միջոցին դարձեալ մեծարանքով կը վարուին իրեն հետ։

1915—22 եղած է վերատեսուչ վանքի կղերանոցին։

Այս քննասէր մտաւորական վարդապետին երկասիրութիւններն են հետեւեալները.

Ա.- Կիւրիոն Կաթող. Վրաց:

Բ.- Զաքարիա Եպսկ. Գնունեաց եւ իւր տաղերը:

Գ.- Նիւթեր հայ վկայաբանութեան պատմութեան համար:

Դ.- Գաւազանագիրք Կաթողիկոսաց Աղթամարայ:

Ե.- Տիմոթէոս Կուզ հայ մատենագրութեան մէջ:

Զ.- Գրիգոր Աղթամարցի եւ իւր տաղերը:

Է.- Յովնաթան Նաղաշ, Յովնաթանեանք եւ իրենց բանաստեղծ. ու նկարչ. աշխատութիւնք:

Ը.- Ակնարկ մը Վիեն. Մխիթ. Միաբանութեան գր. գործունէութեան վրայ:

Թ.- Ս. Եփրեմի մեկնութիւն գործոց Առաքելոց:

Ժ.- Յովհ. Կաթող. Օձնեցւոյ նորագիւտ գրուածք մը Բանին մարմնաւորութեան վրայ:

ԺԱ.- Հայոց մատենագրութեան պատմութիւն (հին, միջին եւ նոր շրջաններու):

Ծ. ԴԱՆԻԷԼ ՋՊՈՒՔՔԵԱՐ (ՎԱՐՈՒԺԱՆ)

Հայը շատ բանաստեղծներ ունեցած է, որոնցմէ ոմանք կեղծ դասական ձեւով մը, ուրիշներ Եւրոպացի քերթողներու նմանութեամբ եւ աւելի ուրիշներ բնական հարազատ զգացումով մը ու քնքուշ ոճով պատկերացուցած են բնութեան գեղեցկութիւններն ու մարդկային սրտին հակընդդէմ կիրքերը, բայց մէկը որ կարողանար՝ առանց տաղաչափական բռնազբօսիկ ձեւափոխումներու եւ կանոններու՝ մեր ազգին դժբախտ տուայտումները նկարագրել, երգել ընկերային ու աշխատաւորական զրկանքները, ապագայ երազներով լեցնել հոգիները, չէր եկած դեռ մինչեւ Դ. Վարուժան, որ եղաւ Ի. Դարու առաջին տասնեակ

տարիներուն մեր երիտասարդ սերունդին ամենէն նշանաւոր բանաստեղծը։

Դանիէլ ինքն իսկ կը պատմէ իր կեանքը, առանց աւելորդ պաճուճանքի և գովեստներու, գիտակից մտաւորականի մը պարզուկ համեստութեամբ։ Ծնած է Սեբաստիոյ գաւառին Բրգնիկ գիւղը 1884ին բնութեան հարազատ ծոցին մէջ և մանկութիւնը անցուցած է վտակներու եզերքը երկնաբերձ բարտիներու և ուռենիներու հովանիներուն տակ։ Հօրը պանդխտութեան պատճառաւ անպաշտպան կեանք մը ունեցած է, իր միակ նեցուկը ըլլալով մօրը գուրգուրալից սիրտը, որմէ արիութեան և անկեղծ ցեղասիրութեան դասեր ստացած է։

Գիւղական դպրոցին մէջ իր առաջին դասագիրքն եղած է ժամագիրքը, որուն գրաբար խօսքերէն ոչինչ կը հասկնար, այլ կը կարդար միայն՝ ընթերցանութիւն սորվելու համար։ 1896ի կոտորածի օրերուն Պոլիս կը ղրկուի, երբ հայրը ոստիկանութեան բանտը կը գտնուէր։ Նախ Սագըզ-Աղաճի և յետոյ Գատը-գիւղի Մխիթարեան վարժարանները կը դրուի, որոնց մէջ արտակարգ ուշիմութիւն և աշխատասիրութիւն ցոյց տալով 1902ին կը ղրկուի Վենետիկի Մուրատ-Ռափայէլեան բարձրագոյն վարժարանը։ Հոն կը տիրանայ յեղափոխական ոգիի՝ կարդալով Ժ. Ժ. Ռուսօ, Թոլսթոյ և յեղափոխական պարբերաթերթեր։ Քիչ ետքը կ'անցնի Պելճիքայի Կանտ քաղաքին համալսարանը, ուր կ'ուսանի ընկերային և քաղաքական գիտութիւններ։ Այս ուսանողութեան շրջանին է որ առաջին անգամ կը գրէ «Սարսուռներ» անուն սարսռալից բանաստեղծութիւնները և «Ջարդ»ը, որոնք կը պատկերացնեն հայկական կոտորածներուն սարսափելի արհաւիրքները։ Կ'աշխատակցի Բազմավէպ, Անահիտ, Շիրակ, Ռազմիկ և Հայրենիք հանդէսներուն այլեւայլ հայրենաշունչ քերթուածներով։

1908ին Օսմանեան Սահմանադրութեան հռչակումէն յետոյ կը վերադառնայ Կ. Պոլիս և կը ստանձնէ Բերայի Կաթողիկէ Հայոց վարժարանին տեսչութիւնը, կարճ ժամանակի մէջ աշակերտներուն իր հայրենասիրական գեղեցիկ գրութիւններով գուրգուրանք և սէր ներշնչելով դէպի իրենց անմեղ և տառապալից ազգը։ Այնուհետև Վարուժանի լայն ասպարէզ բացուեցաւ անընդհատ գրելու և տալու այնպիսի գործեր որոնք իր անունն ու յիշատակը անմեռ պիտի պահեն գալոց սերունդներուն մէջ։ Այս երկերն են «Ցեղին սիրտը», «Հեթանոս երգեր», «Հացին երգը» և «Դիւցազնավէպեր», որոնց լեզուն կատարեալ է, փարթամ և քնարական անուշութիւններով ու ներշնչումներով լեցուն։

Վարուժան ալ մէջն է այն մտաւորական դժբախտ կարաւանին որ 1915ին աքսորուեցաւ Այաշ և Չանղըրը ու չվերադարձաւ։ Անպատմելի չարչարանքներով սպաննած են զինքը ամայի ձորի մը մէջ։

1908 Նոյեմբեր 1ին կանուխէն կը գրէր տարեգիրքերու կազմող բանասէր Թէոդիկի· «Բաղձանքս է ապագային մարդերուն նուիրել այնպիսի հզօր երգ մը՝ որ հայրենիքը ինծի պէս արարած մը ծնած ըլլալուն գոնէ չզղջայ»։ Այդ տաղը հեղինակելու ժամանակ չ'ունեցաւ մեր մեծարժէք բանաստեղծը, բայց հայրենիքը երբեք դժգոհ չէ իրեն պէս ազնիւ զաւակ մը ծնած ըլլալուն համար, ընդհակառակը հպարտ է իրմով և իր թողած անգին քերթուածներով, որոնք իր զգայուն բանաստեղծի պսակը կը կազմեն։

ԾԱ. ՎԱՀԱՆ ՏԷՐԵԱՆ

Կովկասահայ բանաստեղծներու շարքին մէջ նոր և խորհրդապաշտ դէմք մըն է Տէրեան, որ արտաքնապէս թէև Պետրոս Դուրեանի կը նմանի, սակայն իր խորքին մէջ ներանձնական է, այսինքն դուրս գալով իր ժամանակի ողբերգական, պատմական և բողոքալից քերթուածներու տխուր մթնոլորտէն, եղած է հոգեկան վիճակներու զգայուն պատկերացնող մը, քնարերգակ մը, որ իր տաւիղին վրայ կ'երգէ անբարբառ յուզումներ և մարդկային անսահման գալարումներ։ Ան՝ որքան որ արեւելքցի և թարգմանը եղած է ռուսահայ գրականութեան ներշնչած զգացումներուն, իր քերթողական կեանքի վերջին տարիներուն մէջ հակեցաւ դէպի Արեւմուտք, Ֆրանսա, որմէ և ռուսական բանաստեղծութենէն բերաւ չափի և յանգի նոր ձեւեր։ Այս լեզուներէն կատարած թարգմանութիւնները շատ նպաստեցին իր այս օտարոտի ուղղութեան։

Աստանդական՝ թէև օգտակար, սակայն տանջալից կեանք մը ունեցած է Տէրեան։ Ծնած է 1885 *Յուլիս* 9*ին Գանձա գիւղը, Ախալքալաքի գաւառին մէջ, ուր իր միջակ ուսումը ստանալէ վերջ կը ղրկուի Մոսկուայի Լազարեան ճեմարանը։* 1906*ին լրացնելով անոր ընթացքը, կ'անցնի պատմական և լեզուաբանական ճիւղերու համալսարանը, ուր կ'աշակերտի Բրօֆ. Ն. Մարի հետ ուրիշ բազմարժէք ուսուցչապետներու։ Քսաներեք տարեկանին կը հրատարակէ իր բանաստեղծական նախախայրիքը* «Մթնշաղի Անուրջներ» *անունով, որմէ յետոյ կուտայ* «Բանաստեղծութիւններ»*ը։ Մեծ պատերազմէն առաջ Մակինցեանի հետ ի լոյս կ'ընծայէ* «Գարուն Ալմանախը» *և թարգմանութիւններ կ'ընէ Օսկար Ուայլտէն և Շ. Ռուսթովելիէն։*

Իբրև կուսակցական-քաղաքական դէմք, ունեցած է բազմարդիւն գործունէութիւն։ Հայ ժողովուրդին անցեալն ու բարքերը ռուս ժողովուրդին ծանօթացնելու համար տուած է ռուսերէն լեզուով դասախօսութիւններ, իսկ 1917ին Հոկտեմբերեան յեղափոխութեան ժամանակ ռուս Արտաքին Գործերու Գոմիսէրութեան մէջ հայկական գործերու բաժնին պետ եղած է։

Դժբախտ բանաստեղծը 1916ին Թոքախտէ վարակուելով 1920 Յունուար 7ին կը մեռնի Օրէնպուրկի մէջ, ուր փոխադրուած էր դարմանումի համար և բարեկամներ պաշարած էին զայն գուրգուրանքով և եղբայրական աղապատանքով։

Տէրեան իրեն հետեւորդ ունեցած է Եղիշէ Չարենցը, որուն քնարին նուագները մօտ են անոր տաղաչափական արուեստին և ձեւերուն։

Գրականագէտ Պ. Մակինցեան, որ մտերիմ բարեկամը եղած է Տէրեանի, անոր բոլոր գործերը ամփոփած է չորս հատորներու մէջ հարազատ ճշդութեամբ և կատարեալ խնամքով։

Տէրեան եթէ երկար ապրէր, պիտի կրնար աւելի ընտիր և զգայուն տաղեր տալ իր սեփական ժողովուրդին։

ԾԲ. ՄԻՍԱՔ ՄԵԾԱՐԵՆՑ

Ակնայ գաւառին Բինկեան գիւղին Մեծատուրեան ազնուական ընտանիքին զաւակն է այս բնութենապաշտ երիտասարդ բանաստեղծը։ Մեծատուրեանները ունեցած են իրենց մէջ ականաւոր զարգացած դէմքեր, որոնցմէ էր հողագէտ Գարեգին Մեծատուրեան «Գութան» ամսաթերթի խմբագիր-տնօրէնը։

Մատղաշ Միսաքը, որ ծնած էր 1886 Յունուարին, այնքա՜ն փափուկ ու զգայուն տղայ մըն էր, որ ծնողքը շուարած էին, թէ ի՛նչպէս խնամեն, մեծցնեն ու կրթեն այս ամէն բանէ ազդուող ու յուզուող տարօրինակ ծաղիկը։ Բինկեան Եփրատի ափին ժայռերու վրայ, սիրուն կամուրջով մը, քաղցր օդով ու ջուրով այնպիսի՛ սիրուն, բանաստեղծական գիւղ մըն է, որմէ չէ կարելի չներշնչուիլ և չգտնալ բնութեան ջերմ սիրահար մը։ Միսաք իր տպաւորութիւններուն մեծ մասը անոր և ճամբորդութիւններու կը պարտի, զոր կատարած է շատ կանուխէն ութը տարեկան հասակին։

Ծննդավայրին Մեսրոպեան վարժարանը թողելով 1894ին ծնողքին հետ կը փոխադրուի Սեբաստիա մեծ եղբօրը քով, որուն թելադրութեամբ նախ կը ղրկուի տեղին Արամեան վարժարանը և յետոյ Մարզուանի Անաթոլիա Գոլէժը։ Հոն Միսաք կը զարգանայ անգլիերէնի մէջ և ինքզինքը կուտայ գրական գործերու ընթերցանութեան և ուսումնասիրութեան, որոնք աւելի կը խթանեն իր բանաստեղծական ճաշակը և կը կերտեն իր չնաշխարհիկ և ինքնատիպ ոճը. այլ, աւա՜ղ, որ յարաժամ մելամաղձիկ վիճակը, ֆիզիքական տկարութիւնն ու հոգեկան անծանօթ վերիվայրումները իր մէջ կանուխէն կը դնեն թոքախտի ժահրալից մանրէն։ Հէգ երիտասարդը թէև գիտակից իր անողոք հիւանդութեան աւերումներուն, սակայն թէ՛ բուժուելու յոյսով և թէ բարձրագոյն ուսում ստանալու ջերմ փափաքով 1902ին կը մեկնի Կ. Պոլիս հօրը քով, որուն եռանդուն ջանքերով մասամբ կը հանդարտի և կը յաճախէ Ղալաթիոյ Ազգ. Կեդրոնական Վարժարանը։

Մեծարենց՝ Սեբաստիայէն բանաստեղծութիւններ գրելու սկսած «Շաւասպ» և «Սիրանոյշ Պէրպէրեան»

կեղծանուններով, այլեւս անկարող է իր քնարական գրիչին թրթռումները զսպելու, ու կը գրէ միշտ, օրինակ առնելով հայրենի «անտառներ», «չէրերը», աւանդութիւնները, սիրուն աղջիկները և հովուերգութիւնները, որոնցմով այնքան հարուստ են Ակնայ և շրջականներու բնդուն կեանքն ու անցեալը։ Կեղծանունի մէջ իր գրական ընդունակութիւններով և նորակերտ զգացումներու և բառերու չարադրութիւններով առաջին կը հանդիսանայ ան, գրաւելով հայերէն լեզուի ուսուցիչներուն ուշադրութիւնն ու արտագին համակրանքը։ Այն մէկ քանի տարիները զոր անցուց այդ կրթական մեծ հաստատութեան մէջ, իզուր չին անցնիր. մէկ կողմէ դասերուն հետեւելով և ուսումնասիրելով ֆրանսացի յայտնի բանաստեղծներուն գործերը, մասնաւորաբար Մեթերլինկի աշխատութիւնները, միւս կողմէն անձիգ սահունութեամբ կը գրէր իր երկու գողտրիկ բանաստեղծութեանց հատորները. «Ծիածան» և «Նոր տաղեր» 1907ին։ Ատոնցմէ զատ ունի քերթուածներ ցրուած զանազան հանդէսներու մէջ։

Մեծարենց շատ քիչ կանգ առած է իր անձնական փափաքներուն և սիրոյ տենչանքներու վրայ, ինչպէս էին իրեն ժամանակակից չարք մը նորահաս բանաստեղծութիւններ գրողներ, որոնք անյիշատակ կորսուեցան։ Կարելի է զայն միջազգային բանաստեղծներու չարքին մէջ դասել, իր բնութեան և անոր խորհուրդներուն չքեղ նկարագրութեան համար, բառերու և բացատրութիւններու աննման գեղեցկութեամբ։ Երբեմն ան տող մը ճոխացնելու նպատակով բառերու երկար չարանի մը կը դիմէ, ինչ որ ընթերցողին վրայ չատաբանութեան տպաւորութիւնը կը թողու, և սակայն քիչ մը խորհելով կը տեսնուի թէ այդ բառերը անհրաժեշտ են նոր հրապոյր և պաճու-

ճանք աւելցնելու համար բանաստեղծութեան վրայ։ Թէ ինչո՛ւ շատ սիրուած է ինքը առհասարակ բոլոր գրողներէն և քննադատ ընթերցողներէն, այս պարագան անով կը բացատրուի որ Մեծարենց խառնուածքով և արուեստով քերթող ծնած է, և ո՛չ թէ ուրիշներու նման ստացական կարողութիւններով օժտուած։

Տարաբա՜խտ, վաղաթարշա՜մ ծաղիկ, անտարակոյս եթէ երկար ապրէր, ան մեզի պիտի տար իր բազմերանգ քնարին նոր և գեղահիւս եղանակաւորումները, բայց մահը, մարդկութեան անգութ և անխորտակելի թշնամին, զայն իր ծնողքէն ու ազգէն խլեց 1908 Յուլիս 4ին, երբ դեռ հազիւ 22 գարուններ անցած էին խոստմնալից կեանքին վրայէն։ Ընդհանուր սուգի և հեկեկանքներու մէջ ազգականներ ու բարեկամներ զայն հողին յանձնեցին Պալըգլըյի Ազգ. Գերեզմանատունը։

ԾԳ. ԵՂԻՇԷ ՉԱՐԵՆՑ

Այս մանուկ հասակէն յեղափոխութեան մէջ բուսած և անոր զանազան փոփոխութիւններովը սնած արեւելահայ բանաստեղծը ծնած է Մակու 1897ին և քիչ ետքը ծնողքին հետ փոխադրուած է Կարս, ուր ստացած է նախնական և երկրորդական ուսում։ Պատանի հասակին մէջ, ջերմ հայրենասիրութեամբ լեցուած, կը մասնակցի կամաւորական շարժումներուն և կ'երթայ մինչև Վան։ Սակայն նկատելով որ զինուորական կեանքը յագուրդ չի տար իր մտաւոր զարգացման ջերմագին փափաքին, 1915ին կ'անցնի Մոսկուա բարձրագոյն ուսման և կրթութեան համար։ 1917ին կը ծագի ռուսական մեծ յեղափոխութիւնը, որու

միջոցին մտքի նոր փոփոխութիւնով մը ազգայնականութիւնը ձգելով կը դառնայ փետրուարեան և հոկտեմբերեան՝ յեղաշրջումներուն թունդ հետեւորդ և կը սկսի արտադրել պրոլետարական բանաստեղծութիւններ։ Սկիզբները ան կուտայ փայլուն և անկեղծ տաղեր, սակայն յետոյ կը դառնայ արուեստակեալ և անչունչ։

Ինչպէս արեւմտահայ գրողներէն ոմանք իրենց առաջնորդ ունեցած են նախկին աւագ գրագէտներ կամ բանաստեղծներ, այնպէս ալ արեւելահայ գրողները իրենց նախատիպար ընտրած են իրենց շրջանակի գրագէտներն ու երկասիրողները։ Այսպէս է նաեւ Չարենց, որ իր գրութեանց մէջ յաճախ ներշնչուած է Վ. Տէրեանէ և ռուս քերթող Մայակովսկիէն։ Ան չի ճանչնար գրական արուեստին սահմանուած օրէնքները և ատոր համար եղած է համարձակ ու ազատ տաղերգու մը, որուն գրչէն կը հոսին երաժշտական զգայնութեամբ բանաստեղծութիւններ և ո՛չ թէ մտքի կամ խորհուրդի ստեղծագործութիւններ։ Ան ինքզինք կ'անուանէ «Դարերից պոկուած մի անհուն պօէտ», որ բաւական տարօրինակ արտայայտութիւն մըն է, կարծես միւս բոլոր բանաստեղծները հունաւոր եղած ըլլային, մինչդեռ բանաստեղծութիւն և անոր բոլոր հետեւողները իրենց գործերով՝ անհուն են, մշտատեւ երգողներ յաւիտենականութեան մէջ մարդկային կիրքերուն, յուզումներուն և մտածումներուն։

Չարենց սկսած է գրել 1912ին։ 1922ին Մոսկուայի մէջ կը հրատարակուի իր «Երկերի ժողովածու»ն և գրականագէտ Մակինցեան նոյն տարին ի լոյս կ'ընծայէ անոր «Պօէմներ»ը։ 1923ին լոյս կը տեսնէ իր նշանաւոր վէպը, «Երկիր Նայիրի», որուն մէջ կը ծաղրուին հայրենի կեանքի այլեւայլ դէմքեր և գաղափարներ։ Ան հետզհետէ կուտայ նոր գործեր. «Ե-

պիքական լուսաբաց», «Գիրք ճանապարհին» և «Զարենցնամէ»։

Զարենց մեռած է բանտին մէջ անյայտ պատճառներով։ Իր յեղափոխական քերթուածները այնքա՛ն գնահատուած են, որ մահէն առաջ Հայաստանի պաշտօնական բանաստեղծ անուանուած է։ Աշխատակցած է «Նորք» պարբերականին։

ՑԱՆԿ

	էջ
Գրիգոր Լուսաւորիչ	17
Ագաթանգեղոս	19
Փաւստոս Բիւզանդ	20
Պարոյր Հայկազն	20
Մեծն Ներսէս	21
Սահակ Պարթեւ	22
Մեսրոպ Մաշտոց	23
Ղեւոնդ Երէց	25
Եզնիկ Կողբացի	25
Կորիւն	26
Դաւիթ Անյաղթ	27
Եղիշէ	28
Մովսէս Խորենացի	29
Ղազար Փարպեցի	31
Յովհան Մանդակունի	33
Մովսէս Կթ. Եղիվարդեցի	34
Անանիա Շիրակացի	35
Յովհան Իմաստասէր	38
Թովմա Արծրունի	39
Գրիգոր Նարեկացի	41
Գրիգոր Մագիստրոս	43
Գրիգոր Վկայասէր	44
Ներսէս Շնորհալի	46
Ներսէս Լամբրոնացի	48
Մխիթար Հերացի	50
Մխիթար Գօշ	51
Յովհան Երզնկացի	53
Նահապետ Քուչակ	55
Մխիթար Աբբա	56
Սայեաթ Նովա	59
Հ. Մ. Չամչեան	61
Հ. Ղուկաս Ինճիճեան	62
Հ. Մկրտիչ Աւգերեան	63
Հ. Արսէն Բագրատունի	64
Հ. Եդ. Հիւրմիւզեան	65
Խաչատուր Աբովեան	66
Հ. Ղեւոնդ Ալիշան	70
Հ. Մանուէլ Քաջունի	72
Հ. Արսէն Այտընեան	73
Բժիշկ Ն. Ռուսինեան	75
Մկրտիչ Կար. Խրիմեան	78
Մկրտիչ Պէշիկթաշլեան	82
Միքայէլ Նալպանդեան	84
Ռափայէլ Պատկանեան (Գամառ Քաթիպա)	85
Մատթէոս Մամուրեան	87
Խորէն Արք. Գալֆայեան (Նարպէյ)	89

Գրիգոր Օտեան 92
Յակոբ Մելիք Յակոբեան (Րաֆֆի) 94
Գ. Եպս. Սրուանձտեան 96
Մ. Արք. Օրմանեան 98
Յակոբ Պարոնեան 100
Սրբուհի Տիւսաբ 104
Վիգդորիա Աղանուր 106
Ռեթէոս Պէրպէրեան 107
Պետրոս Դուրեան 109
Եղիա Տէմիրճիպաշեան 112
Արփիար Արփիարեան 115
Մինաս Չերազ 119
Գրիգոր Արծրունի 121
Շիրվանզադէ 123
Եղիշէ Արք. Դուրեան 125
Ա. Բաբախանեան (Լէօ) 129
Յովհ. Յարութիւնեան (Թլկատինցի) 131
Գրիգոր Զօհրապ 133
Զ. եւ Հ. Աստուր 136
Աւետիս Ահարոնեան 139
Հ. Յակովբոս Տաշեան 142
Բաբգէն Կաթ. Կիւլէսէրեան 145
Կոմիտաս Վարդապետ 147
Յովհ. Թումանեան 150
Երուանդ Օտեան 153
Լեւոն Սեղբոսեան 156
Հ. Արսէն Ղազիկեան 157
Արշակ Չօպանեան 160
Թորգոմ Արք. Գուշակեան 163
Ռուբէն Զարդարեան 166
Հրաչեայ Աճառեան 169
Հ. Գարեգին Գարանֆիլեան 173
Ատոմ Եարճանեան (Սիամանթօ) 174
Վահան Թէքէեան 177
Արշակ Ալպօյաճեան 180
Հ. Ներսէս Ակինեան 182
Դանիէլ Չպուքքեար (Վարուժան) 185
Վահան Տէրեան 188
Միսաք Մեծարենց 189
Եղիշէ Չարենց 192

ՀԱՅԿ.ՍՍՌ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱՅԻ
ՖՈՒՆԴԱՄԵՆՏԱԼ ԳՐԱԴԱՐԱՆ

Դիւան
Արշակ Ալպօյաճեանի
Գահիրէ — Մաքարիս

ԳԱԱ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.
FL0539559

ՀԵՂԻՆԱԿԻՆ ԳՈՐԾԵՐԸ

1.- Հայրենիքը եւ իր բնական զինակիցները (սպառած)
2.- Հայ դպրոցը (թատերգութիւն) (սպառած)
3.- Գլխաւոր մատենագիրներ Հայկ. Դպրութեան

Հրատարակելի են՝

4.- Գրափունջ (արձակ եւ ոտանաւոր)
5.- Ակն եւ շրջակայք - Ընդարձակ տեղագրութիւն
6.- Հայրենի յիշատակներ - գրական էջեր
7.- Նոր դաստիարակութիւն - մանկավարժ. եւ մեթոտ
8.- Հոգիին ազդեցութիւնը մարմինին վրայ (թարգմ.)
9.- Պօղ. Ազգ. Վարժ.ին պատմութիւնը (1936-1940)
10.- Ոսկեփունջ գեղեցիկ մտածումներու
11.- Հայրենի օճախ (թատերգութիւն)
12.- Պատուախնդիր Հայուհիներ (թատերգութիւն)
13.- Արծրունիք - Պատմ. ուսումնասիրութիւն
14.- Ընդարձակ կենսագրական

ԳԻՆ՝ 50 Ե.Դ.

Հեղինակին հասցէն՝

Վ. ԱՐԾՐՈՒՆԻ

Collège Mechitaristes, 6 Rue Kiniset-el-Armén
Sh. Emir Farouk
Le Caire